

T.C.
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLULARDA TOPRAK VE İKTÂ SİSTEMİ

Hazırlayan
Abdurrahman UÇMAZ

Tarih Ana Bilim Dalı
Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Bahattin KELEŞ

TOKAT-2007

TEŞEKKÜR

“Selçuklularda Toprak ve İktâ Sistemi” adlı bu tez çalışmasında bilgilerinden ve tavsiyelerinden yararlandığım bölüm başkanı Prof. Dr. Münir Atalar’a, danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Bahattin Keleş’e, diğer hocalarım Prof. Dr. Ali İbrahim Savaş’a, Doç. Dr. Ali Açıkl’e, Doç. Dr. Mehmet Beşirli’ye, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Mercan’a ve Dr. Abdurrahman Sağırlı’ya; ayrıca başarım için özveride bulunarak elinden gelen yardımı esirgemeyen değerli eşim Gülban Hanım’a, sevgili oğlum Ahmet Hakan’a ve üzerimde emeği olan herkese teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

“Selçuklularda Toprak ve İktâ Sistemi” adlı bu tez çalışmasında Selçuklulardaki toprak yönetimi ve buna bağlı olarak iktâ sistemi incelenmiştir. Bu tezdeki amacımız, Selçuklulardaki toprak ve iktâ sistemini, bunların şekil, esas ve usullerini detaylı bir şekilde ortaya koymaktır.

Tezimiz dört ana bölümden oluşmaktadır. Tezimizin birinci bölümünde, Selçuklulara kadar ki Türk, İslâm ve konu ile ilgili diğer devletlerin toprak sistemleri ele alınmıştır.

Selçuklulardaki toprak sisteminin ele alındığı ikinci bölümde, Selçuklu toprak sistemi bütün yönleriyle incelenirken Selçuklu toprak anlayışının oluşumu, uygulanışı ve çeşitleri gibi konular üzerinde durulmuştur.

Tezimizdeki ağırlık noktalarından birisini Selçuklu iktâ sistemi oluşturmaktadır. Bu nedenle dördüncü bölümde işleyeceğimiz bu konuya bir hazırlık olması bakımından iktâ sisteminin genel olarak ele alındığı kısım tezimizin üçüncü bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde iktânın tanımı, özellikleri ve çeşitleri gibi değişik konular işlenmiştir.

Tezimizin son bölümünde ise Selçuklu iktâ sistemi üzerinde durulmuştur. Bu son bölümde konu, Selçuklularda iktânın önemi, amaçları, gelişmesi ve faydaları gibi çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.

Selçuklularda toprak ve iktâ sistemi hakkında ülkemizde yapılmış olan çalışmalar henüz yeterli düzeyde değildir. Tezimiz bu konuda yapılmış ve yapılacak olan çalışmalara yeni bir bakış açısı getirmesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Bu çalışma esnasında dönemin kaynak eserlerinin yanı sıra konu ile yakından alakalı olan yeni araştırma ve incelemelere (kitap ve makale) de müracaat edilmiştir.

Anahtar kelimeler; Selçuklu, toprak sistemi, iktâ sistemi,

ABSTRACT

In this report called land system in Seljuks, land administration and ikta system related to this are examined. In this report, our aim is to thoroughly reveal land and ikta system in Seljuks and the forms, bases and methods of these.

Our report is formed into four main chapters. At the first chapter of our report, the land system of Türk-Islam and other governments, related to this subject, until Seljuks is taken up.

At the second chapter in which land system in Seljuks is taken up, subjects such as the form, application and kinds of Seljuk land concept are dwelled upon, while Seljuk land system is examined completely.

One of the main point of our report is ikta system in Seljuks. Thus the part in which ikta system is examined generally as it is aimed to make preparations for the subject which we will examine at the fourth chapter is the third chapter of our report. In this chapter subjects such as definition, features and kinds of ikta system are examined.

At the last chapter of our report, ikta system in Seljuks is dwelled upon. The subject in this chapter is examined in various ways such as the importance, aims, improvement advantage of ikta system in Seljuks.

The studies done about land and ikta system of Seljuks in Turkey have not had enough level yet. Our report has an important point to bring about a different approach to the studies which have done and will be done in the future.

During the examination, we also consulted new researchs and examinations (books and essays) closely related to the subject besides source books of that term.

Key words: Seljuks, land system, ikta system.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	x
1.GİRİŞ	1
2.LİTERATÜR TARAMASI.....	24
2.1.BÖLÜM	27
SELÇUKLU ÖNCESİ TOPRAK SİSTEMİ.....	27
2.1.1. TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİNDE TOPRAK SİSTEMİ.....	27
2.1.2. İSLÂM DEVLETLERİNDE TOPRAK SİSTEMİ	33
2.2.BÖLÜM	80
SELÇUKLULARDA TOPRAK SİSTEMİ	80
2.2.1.SELÇUKLULAR'IN TARİHÇESİ VE SELÇUKLU MEDENİYETİNİN OLUŞUMU	80
2.2.1.1.Selçuklular ve Selçukluların Soyu.....	80
2.2.1.2.Selçukluların Tarih Sahnesine Çıkışları	81
2.2.1.3. Selçuklu Medeniyetinin Oluşumu	82
2.2.2.SELÇUKLULARDA TOPRAK SİSTEMİ	86
2.2.2.1.Selçuklularda Toprak Anlayışının Temelleri.....	86
2.2.2.2.Selçuklularda Toprak Mülkiyetinin Yapısı	87
2.2.2.3.Selçuklu Topraklarında Mülkiyet Çeşitleri	87
2.2.2.4.Selçuklularda Toprak Hukuku.....	88
2.2.2.4.1.Selçuklularda Mîrî Sistem	88

2.2.2.4.1.1.Selçuklularda Mîrî Toprak Sisteminin Önemi	88
2.2.2.4.1.2.Selçuklularda Mîrî Toprak Sisteminin Kurulması	89
2.2.2.4.1.3.Kaynaklara Göre Selçuklularda Mîrî Sistem.....	90
2.2.2.4.1.4. Selçuklularda Mîrî Sistemin Kaynağı.....	91
2.2.2.4.1.5.Selçuklularda Mîrî Sistemin Uygulanmasının Nedenleri.....	97
2.2.2.4.1.6. Mîrî Sistemin Selçuklulara Sağladığı Faydalar	99
2.2.2.4.1.7.Anadolu'da Mîrî Sistemin Uygulanması.....	101
2.2.2.4.1.8. Mîrî Toprak Sisteminde Halk.....	101
2.2.2.4.1.9.Selçuklularda Mîrî Toprak Sisteminin Bozulması	104
2.2.2.4.2. Selçuklularda Özel Mülkiyet	107
2.2.2.4.2.1.Selçuklularda Özel Mülkiyet ve Çeşitleri.....	107
2.2.2.5.Selçuklularda Toprak	111
2.2.2.5.1.Selçuklularda Toprak Çeşitleri.....	111
2.2.2.5.1.1.Has Arazi	113
2.2.2.5.1.2.İktâ Arazi	114
2.2.2.5.1.3.Mülk (hususî, özel) Arazi	115
2.2.2.5.1.4.Vakıf Arazi	118
2.2.2.5.1.5.Haracî Arazi.....	120
2.2.2.5.1.6.Emîrî (mîrî) Arazi.....	120
2.2.2.5.1.7.Öşrî Arazi.....	121
2.2.3.SELÇUKLULARDA ÜLKE KAVRAMI.....	121
2.3.BÖLÜM	123
İKTÂ VE İKTÂ SİSTEMİ	123
2.3.1.İKTÂNIN TANIMI	123

2.3.2.İKTÂ İLE İLGİLİ KAVRAMALAR.....	124
2.3.3.İKTÂNIN FIKHÎ YÖNÜ	125
2.3.4.İKTÂNIN TARİHÎ GELİŞİMİ	126
2.4.5.İKTÂNIN ÇEŞİTLERİ.....	127
2.3.5.1.İktâu't-Temlik.....	127
2.3.5.2.İktâu'l-İstiğlâl	132
2.3.5.3.İktâu'l-İrfâk.....	133
2.3.6.İKTÂ KİMLERE NERELERDEN VERİLİR?.....	133
2.3.7.İKTÂ AKDİNİN GEÇERLİLİĞİ.....	134
2.3.8.İKTÂDA HUKUKÎ TASARRUF.....	135
2.3.9. İKTÂ VERİLME İŞLEMLERİ	136
2.3.10. İKTÂ İLE FEODALİTENİN KARŞILAŞTIRILMASI	137
2.4. BÖLÜM	139
SELÇUKLULARDA İKTÂ SİSTEMİ	139
2.4.1.İKTÂ SİSTEMİ VE SELÇUKLULAR	139
2.4.2. SELÇUKLULARDA İKTÂNIN ÖNEMİ	139
2.4.3. İLK DÖNEM SELÇUKLU İKTÂLARI	139
2.4.4.SELÇUKLU İKTÂ SİSTEMİNİN KURULUŞ NEDENLERİ	141
2.4.5. SELÇUKLULARDA İKTÂNIN KURUCUSU	145
2.4.6.SELÇUKLU İKTÂSININ KAYNAĞI.....	145
2.4.7.SELÇUKLULARDA İKTÂNIN KURULUŞU	149
2.4.8. SELÇUKLULARDA İKTÂNIN KURULUŞ TARİHİ.....	152
2.4.9.SELÇUKLU İKTÂ SİSTEMİNİN DİĞER DEVLETLERE TESİRİ	152
2.4.10.SELÇUKLU İKTÂLARININ ESASLARI	154

2.4.11. İKTÂ SAHİPLERİNİN HUKUKİ DURUMU	159
2.4.12. İKTÂNIN VERİLİŞ ZAMANI	161
2.4.13. İKTÂ KİMLERE VERİLİR	162
2.4.14. İKTÂDA VERASET MESELESİ	163
2.4.15. SELÇUKLU İKTÂLARININ ASKERİ VASFI.....	164
2.4.16. İKTÂ VERME YETKİSİNE SAHİP GÖREVLİLER	166
2.4.17. İKTÂLAR HANGİ TOPRAKLARDA KURULMUŞTUR?	167
2.4.18. SELÇUKLULARDA İKTÂNIN KAZANDIĞI ANLAMLAR.....	169
2.4.19. SELÇUKLULARDA UYGULANAN İKTÂ ÇEŞİTLERİ	169
2.4.20. ANADOLUDA İKTÂ SİSTEMİNİN KURULMASI.....	174
2.4.21. İKTÂNIN SELÇUKLULARA SAĞLADIĞI FAYDALAR.....	176
2.4.22. SELÇUKLU DEVRİ İKTÂLARININ MAHİYETİ.....	180
2.4.23. SELÇUKLU İKTÂLARINDA OLUMSUZ DURUMLAR	181
2.4.24. SELÇUKLU İKTÂLARININ FARKI.....	182
2.4.25. SELÇUKLU İKTÂSINDA EKSİK YÖNLER	183
2.4.26. SELÇUKLU İKTÂSININ BOZULMASI	185
2.4.27. İKTÂ DAĞITIMIYLA İLGİLİ DİĞER GÖREVLİLER.....	191
2.4.28. SELÇUKLU İKTÂLARINDA MALİYE.....	192
2.4.29. VERGİLER.....	193
2.4.30. SELÇUKLU İKTÂLARINDA KAZA İŞLERİ	195
2.4.31. İKTÂ SİSTEMİNDE ZİRAİ YAPI	195
2.4.32. İKTÂ SİSTEMİ İÇİNDE HALK	196
3. MATERYAL VE YÖNTEM.....	200
4. BULGULAR.....	201

5.SONUÇ VE ÖNERİLER.....	204
KAYNAKLAR	209
ÖZGEÇMİŞ	217

KISALTMALAR

a.g.m.: adı geçen makale

b.: Bin (oğlu)

c.: cilt

ev.: Çeviren

H. : Hicri

Hz. : Hazreti

İ.A.: İslâm Ansiklopedisi

M.: Miladi

M.E.B.: Milli Eğitim Bakanlığı

M.Ö.: Milattan Önce

s.: sayfa

(sav.): sallallahu aleyhi vessellem

T.D.V.Y.: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

T.D.V.İ.A.: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

T.T.K.: Türk Tarih Kurumu

Türk.: Türkçesi

v.b.: ve benzeri

v.d.: ve diğerleri

v.s.: ve saire

1.GİRİŞ

Günümüzde artık tarih araştırmacıları tarafından devletlerin siyasî tarihleri kadar kültür ve teşkilât yapıları, iktisadî ve ticarî hayatları da önemsenip araştırılmaya başlanmıştır (Keleş, 1998:1). Çünkü devletlerin siyasî tarihleri kadar, kültür ve medeniyetleri de önemlidir.

İlk insan Hz. Âdem'den itibaren toprak davasının başladığını görüyoruz. Zira tarihin ilk devirlerinden itibaren günümüze kadar insanlar, toprakla daima yakından ilgilenmişler ve artan ihtiyaçlara paralel olarak ona daha fazla bağlanmışlardır. Çünkü toprağın bir geçim kaynağı olması kendisine olan alâkayı giderek arttırmıştır (Şafak, 1977: 13, 33).

Yeryüzünden en çok faydalanan insanı, özünü aldığı topraktan ayırmak mümkün değildir. Çünkü toprak, insanı hayatı boyunca besleyen varlıktır. Bu nedenle de insan toprağa yakından bağlıdır. Ayrıca toprak mülkiyeti bütün mülkiyetlerin başında gelmektedir. İnsan gıdasını topraktan sağladığı gibi, ihtiyacı olan her türlü sanayi maddelerini de yine topraktan çıkarmaktadır. Dolayısıyla bu kadar önem taşıyan toprak hakkında her devlet çeşitli kanunlar koymuştur. Zira tarih, hukuk ve diğer ilimler alanında yazılmış olan birçok eserde bu kanunlara rastlamak mümkündür (Şafak, 1977: 33-35).

İnsanlar göçebe olarak yaşadıkları dönemlerde genellikle topraktan çok yetiştirilen ürünlere değer vermişler, fakat yerleşik hale geldiklerinde ise toprakla kaynaşp onu canları pahasına korumuşlardır. Geçmişten günümüze kadar bütün toplumlarda toprak, “ülke” adı ile devletin temel unsurlarından biri sayılmıştır. Zira topraksız bir devletin var olamayacağı genel hukuk kuralı olarak kabul edilmiştir (Şafak, 1977: 13).

Bir ülkenin idaresi, halkının sosyal durumu ve refahı o ülkede uygulanan toprak rejimiyle yakından ilgilidir. Guizot “Bir halkın çeşitli sosyal durumlarını anlamak için tabiatı ve mülkiyet ilişkilerini bilmek gerekir”, sözüyle bu durumu açıkça ifade etmiştir. Bir medeniyeti anlamak için onun toprak rejimi incelenmelidir. Çünkü sosyal ve ekonomik gelişmenin en önemli faktörlerinden birisini toprak rejimi oluşturmaktadır. Bu durum eski dönemler için olduğu kadar günümüz için de geçerlidir (Cin, 1985: 11).

Tarihte her devlet kendine has bir arazi siyaseti benimsemiş ve sahip olduğu gücü kullanarak bu siyasetin devamını temine çalışmıştır. Özellikle ziraî bir ekonominin hüküm sürdüğü memleketlerde, devlet şeklinin oluşumu ve devamı toprağa bağlıdır. Zira toprak sistemlerini düzenlemede başarılı olamayan devletler kendilerini yıkılışa mahkûm etmişlerdir. Bu nedenle toprak organizasyonu her devirde büyük bir öneme sahip olmuştur. Dolayısıyla devletin askerî ve malî bütün teşkilâtının esasını oluşturan toprak, her dönemde devamlı bir müdahaleye ihtiyaç duymuştur (Barkan, 1980: I, 125-126).

Yakın zamanlara kadar tarımla uğraşan devletler için son derece önemli olan toprak, günümüzün sanayileşmiş devletleri için de aynı önemi korumaktadır. Zira sanayinin hammaddesi topraktan elde edilmektedir. Artan insan nüfusu ve ihtiyacına paralel olarak toprak da önem kazanmış ve toplumlar arasında mücadelelere neden olmuştur. İşte en ilkel devlet şekillerinden en modern devlet şekillerine kadar her siyasî iktidar, toprağını korumak için birçok hukukî düzenlemeler yapmıştır. Roma İmparatorluğu’nda, Sasaniler’de, Yahudi toplumlarında ve Türklerde toprakla ilgili bu eski kanunları bulmak mümkündür (Şafak, 1977: 13-14).

Türk devlet anlayışına göre bir devletin varlığı bazı temel unsurların bir arada bulunmasıyla mümkündür. Sözü edilen bu unsurlar çeşitli olmakla birlikte, konu ile

ilgili kaynaklarda “toprak” devletin varlığında gerekli olan unsurların başında sayılmıştır (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 223; Koca, 2000: II, 60; 2002: II, 823; Şahin, 2003: 23; Karakaş, 2002: V, 187; Kazıcı ve Şeker, 1982: 16; Cin ve Akgündüz, 1989: I, 153; Taneri, 1993: 81; Güvemli, 1995: I, 28; Göde, 1997: 68-70) Çünkü bir devletin doğabilmesi için coğrafî bir yer yani mekân şarttır (Karakaş, 2002: V, 191). Ayrıca bir toplumun devlet olarak tarihteki yerini alabilmesi, ancak toprak gibi bazı unsurları taşıması ile mümkün olmuştur (Kazıcı ve Şeker, 1982: 201). Bu düşünceye paralel olarak Türklerde halk ile toprak, devleti meydana getiren iki önemli unsur sayılmış ve topraksız bir devlet düşünülmemiştir. Halk toprağı, toprak da halkı tamamlayarak devleti meydana getirmiştir (Ögel, 1988: 433; Şahin, 2003: 24; Göde, 1997: 187; Taneri, 1993: 103).

Türklerde toprak anlayışı bir millet ve devlet felsefesi halinde oluşup gelişmiştir (Göde, 1997: 187). Türklerde toprak, hükümdarın keyfine göre şahsî mal gibi tasarruf ettiği bir toprak parçası olmayıp bütün milletin üzerinde söz sahibi olduğu müşterek bir maldır. Bu nedenle Türk hükümdarlarının toprağı istediğı gibi kullanma yetkisi yoktur. Çünkü Türklerde toprak, bizzat devlet başkanın korumakla görevli olduğu bir ata yadigârdır (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 223; Kazıcı ve Şeker, 1982: 17; Çandarlıoğlu, 2002: II, 208; Karakaş, 2002: V, 192).

Türk ailesi ve Türk milleti için toprak, İslâm öncesi dönemde uğruna can verilen, ter ve kan dökülen vazgeçilmez kutsal bir değer olmuştur (Göde, 1997: 187). Türkler, devletin sahip olduğu ve halkın üzerinde yaşadığı topraklara ülke, ulus veya yurt gibi adlar vermişlerdir (Koca, 2000: II, 62; 2002: II, 824). Konumuz açısından çok önemli olan bu kavramları kısaca açıklayalım.

Günümüzde olduğu gibi eski Türklerde de ülkesiz bir devlet ve millet

düşünülmemiştir (Kazıcı ve Şeker, 1982: 16; Çandarlıoğlu, 2002: II, 208). Ülke, her bağımsız devletin hak ve yetkilerini yasal olarak kullanabildiği belirli sınırlarla çevrili coğrafi saha olarak tanımlanabilir (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 223; Kazıcı ve Şeker, 1982: 16, 201; Karakaş, 2002: V, 191; Çandarlıoğlu, 2002: II, 208). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere ülke, ancak toprakla var olabilmektedir (Kazıcı ve Şeker, 1982: 201). Eski Türkler ülkeye uluş ve yurt gibi adlar verilmişlerdir (Kafesoğlu, 1988: XII/II: 223; 1992: I, 194; 1993: 223; Göde, 1997: 71; Karakaş, 2002: V, 191).

Devletin diğer bir ögesi ülkedir. Ülkesi olmayan bir topluluk hiçbir zaman devlet niteliğini kazanamaz. Yani ülkesiz bir devlet düşünülemez (Taneri, 1993: 82; Göde, 1997: 71). Bir devletin var olabilmesi için sınırları tespit edilmiş bir ülkede bulunması zorunludur. Aksi takdirde topluluk bir göçebe niteliği taşır (Taneri, 1993: 82). Ülke, devletin maddi ögesi olup (Karakaş, 2002: V, 191; Şahin, 2003: 24; Taneri, 1993: 103) devlet egemenliğinin ve kudretinin kullanıldığı çevredir (Taneri, 1993: 82, 103; Göde, 1997: 71; Şahin, 2003: 24).

Ülke ile devlet arasındaki hukuki ilişkiler, hükümler kuvvetin kullanmasına karşılık gelen bir ilişki niteliğindedir. Yakın çağlara kadar ülke, gerek doğuda ve gerekse batıda devletin bir mülkü olarak kabul edilerek ilişkiler bu ilkeye göre düzenlenmiştir. Hükümdar, ülkesinden bir parçayı halkından herhangi birine verebilir veya verilmiş olanı geri alabilirdi. Günümüzde de ülke, devlet egemenliğinin kullanıldığı bir yer olarak kabul edilmektedir (Taneri, 1993: 82).

Ülkesiz bir millet ve devlet olamayacağına göre, Türklerde belirli sınırlara sahip bir ülke kavramı, ve bu düşünceye paralel olarak da ülkenin bir sınırları vardı (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 223; Kazıcı ve Şeker, 1982: 16;

Karakaş, 2002: V, 191). Eski Türklerde ülke sınırlarına yaka denilmiş olup (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 223) Türk yurdu diğer yurtlardan yaka adı verilen bu sınırlarla ayrılmıştır. Bu sınırlar devletin gücüne göre bazen daralmış, bazen de genişlemiştir (Koca, 2000: II, 62; 2002: II, 824). Böylece Türklerde ülke kavramı, yalnız hükümdar ve ailesinin mülkü olmayan, aksine bütün milletin ortak malı olarak kabul edilen belirli sınırlara sahip devlet arazisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 223; Göde, 1997: 71; Kazıcı ve Şeker, 1982: 16; Çandarlıoğlu, 2002: II, 208).

Eski Türkler ülkelerine hiçbir zaman kuru bir toprak parçası olarak bakmamışlardır. Çünkü Türk toprağı kutsaldır. Ülke, kutsal törenin uygulandığı yer olduğu için aynı kutsallığı kazanmıştır. Günümüzde olduğu gibi Yakut Türkleri de toprağı toprak ana adını vermişlerdir (Karakaş, 2002: V, 192-193). Türk kültüründe ailelerin özel mülkiyeti olan toprakları da kutsal sayılmıştır (Ögel, 1988: 421; Karakaş, 2002: V, 193).

Türklerin toprağı verdiğı isimlerden bir diğeri yurttur. Türklerde kutsal bir anlam kazanan yurt kelimesi, daha çok vatan kavramını karşılamıştır (Kafesoğlu, 1988: XII/II: 223; 1992: I, 194; 1993: 223; Göde, 1997: 71; Karakaş, 2002: V, 191; Koca, 2000: II, 62; 2002: II, 824). Fakat Türkler için yurt, sadece üzerinde yaşanılan ve geçim temin edilen bir toprak parçası olmayıp aynı zamanda kendilerini koruyan ata ruhlarının üzerinde dolaştığı mekândır. Türkler, ancak üzerinde özgür yaşadıkları toprakları yurt olarak kabul etmişlerdir. Daha doğrusu Türkler için yurt, üzerinde Türk tuğlarının ve bayraklarının dalgalandığı kutsal bir ata yadigârıdır (Koca, 2000: II, 62; 2002: II, 824).

Yurt devletin ikinci temel unsurudur. Nasıl halksız bir devlet olmazsa, topraksız da bir devlet olamaz. Bu yüzden Türkler, çok eski çağlardan itibaren toprağın devlet

için değerini ve önemini kavramışlar; onu daima terk ve feda edilmez kutsal bir değer olarak görmüşlerdir. Ancak, istiklâl ve hürriyetlerini kaybettikleri durumlarda ise onu terk etmek zorunda kalmışlardır (Koca, 2000: II, 62; 2002: II, 824).

Türklerin toprağa verdiği isimlerden bir diğeri de uluştur. Uluş kavramı Türklerde toprakla birlikte halkı da ifade etmiştir (Koca, 2000: II, 62; 2002: II, 824). Fakat uluş (ülüş, ulus) sözü sadece millet, kavim veya herhangi bir topluluk değil (Ögel, 1988: 435; Kafesoğlu, 1993: 219) aynı zamanda yer, memleket ve ülke gibi daha geniş anlamlarda kullanılmıştır (Kafesoğlu, 1992: I, 193; 1993: 219).

Türklerde önemli bir devlet deyimi olan uluş sözü içindeki insanlarla beraber düşünülen bir vilâyet veya büyük bir eyalet anlamlarında kullanılmıştır. Yani devletin bir vilâyetini veya eyaletini göstermiştir. Mesela Kuz-Uluş denilince Balasagun vilâyetinin kendisine bağlı sınırlandırılmış toprakları ile halkı akla gelmiştir (Ögel, 1988: 435; Göde, 1997: 188).

Göktürk kitabelerinde uluş şeklinde yazılmış olup Uygur metinleri başta olmak üzere Türkçe belge ve sözlüklerde daima memleket, ülke, köy, şehir vb. anlamları olan bu kelime (Karakaş, 2002: V, 191) Moğollara ulus şeklinde geçerek (Karakaş, 2002: V, 191; Ögel, 1988: 435; Göde, 1997: 188) hem telaffuz değişikliğine uğramış hem de Moğol devlet teşkilâtı ve hükümlerine uygun olarak içindeki halk ile birlikte tasarruf edilen mülk anlamını almıştır (Karakaş, 2002: V, 191). Yani Moğollarda ulus, bir çeşit eyalet olarak devletin bir parçası anlamında kullanılmıştır. Bu kelime Cengiz Han devletinde ise oğullardan birisinin idaresine verilmiş olan şehzade payları için kullanılmıştır. Bu idare düzenine göre, sınırlarla çevrilmiş olan belirli bir bölge içindeki halka birlikte şehzadelerden birisine verilmiştir. Bu sebeple ulus denilince hem bir bölge ve hem de bir halk kitlesi akla gelmiştir (Ögel, 1988: 435; Göde, 1997: 188).

Türklerin toprağı ifade ederken kullandıkları deyimlerden birisi de yer ve su deyimidir. Çünkü eski Türkler toprağı ifade ederken yer ve su deyimini de kullanmışlardır (Ögel, 1988: 421; Karakaş, 2002: V, 192; Göde, 1997: 71). Ayrıca kitabelerde geçen yer ve su deyimini, genellikle ülke ve toprak parçası gibi anlamlarda kullanılmıştır (Karakaş, 2002: V, 191). Türklerde devlet ve vatan toprağı ile bunları meydana getiren yerler ve sular kutsal sayılmıştır (Ögel, 1988: 415; Karakaş, 2002: V, 192; Göde, 1997: 71). Yerli sulu yurt Türklerin yurt ve vatan düşüncesinin temelini oluşturmuştur (Ögel, 1988: 420; Göde, 1997: 188).

Aslında her insan topluluğı, kendisine hayat veren toprak ile suları kutsallaştırmış hatta onları yüceltmek için çeşitli seremoni gereklerini duymuştur. Ancak bunun bir devlet felsefesi halinde halkın akıl ve gönüllerini kaplaması Türklere has bir özelliktir. Türklerin kutsal yer ve su ile ifade ettikleri terim hem koruyucu ruhlar hem de vatandır. Türklere özgü olan bu vatan anlayışı maddi unsurlar (toprak) ile metafizik güçlerin (kutsal tinler) birleşmesidir. Bu düşünce İslâmiyet sonrası inanışta yine Türk vatanının kutsallığı fikrini değiştirmemiş, Türk vatanının daima Allah, şehitler ve melekler yardımıyla korunacağı, Anatolia olan yaşadığımız toprakların Anadolu adıyla bize özel kutsal topraklar şekline dönüştüğü gerçeğini karşımıza çıkarmıştır (Karakaş, 2002: V, 192).

Türklerdeki toprak anlayışı ve idaresi, tarihi akış içinde toprağı millî ve manevî değerler sayesinde vatanlaştırmıştır. Vatan, uğruna canlar feda edilen kutsal ülke demektir. Bir milletin var olabilmesi için belli bir isim, bir ülkenin var olması için de toprak gereklidir (Göde, 1997: 198).

İslâm öncesi dönemde Türk milletinin millî ve manevî değerlerinden biri ve en önemlisi vatan anlayışı olmuştur. Bu anlayışa göre vatan, uğruna canlar fedâ edilen

kutsal ülke olarak benliğimize yerleşmiştir (Göde, 1997: 71).

Vatan kavramı Hun, Göktürk ve Uygur gibi İslâm öncesi Türk devletlerinde kutsal sayılmış ve her şeyden üstün tutulmuştur (Göde, 1997: 198). Çünkü eski Türklerde vatanî ahlâk çok kuvvetliydi ve vatan, töre yani millî kültürden ibaretti (Göde, 1997: 198; Karakaş, 2002: V, 192). Türklerdeki vatan anlayışı Türk devlet ve hakimiyet anlayışının ayrılmaz bir parçası olmuştur (Karakaş, 2002: V, 193). Bölünmez ve kutsal bir varlık olan vatan toprağının buyruğunda yaşama, onun için ölme ve öldürme çok eski bir Türk düşüncesi olmuştur (Ögel, 1988: 63).

Vatan, bir insan olarak bizi sadece üzerinde yaşatan bir toprak parçası değildir. Vatanın tanıtılmasında insan en sonda gelir. Toprak ancak bir topluluk ile anlamını bulur, devlet anlayışı ile yüceleşir ve gönüllerde kutsallık kazanır. Vatan sadece toprak ve insan ilişkileri değildir. Bu sebeple yer ve sular, bir aileyi besleyen varlıklar olarak anlamlarını bulmuştur. İnsan sosyalleştikçe üzerinde yaşanan toprak da anlam kazanır (Ögel, 1988: 421; Göde, 1997: 187).

Türkler vatanlarına son derece bağlıdır. Zira büyük göçler dışında göçebe Türkler atadan kalma yurtlarında oturarak dinî ve millî hatıralarla dolu vatanlarına bağlı kalmışlardır (Ögel, 1988: 420). Bir milleti vatanına bağlı kılan unsurlar çeşitli olmakla beraber, bunların başında toprağın kendisine ait olma anlayışı gelir. Nitekim Türklerin vatanlarına bağlılıklarını, “Türkler vatan sevgisine en fazla sahip olan millettir. Çünkü onlarda başka milletlerin sahip olmadığı şekilde memleketlerinin ve topraklarının özelliklerine sahip olma, vatanlarının suyuna çekme ve diğer kardeşlerine benzeme özelliği vardır” ifadesiyle Arap yazarı el-Cahız (ölm. 869); “Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı

kaldırdı” ifadesiyle Orhun Kitabeleri açıkça ortaya koymuştur (Kazıcı ve Şeker, 1982: 17).

Devlet topraklarının idarecilerle halkın ortak sorumluluğu altında bulunması eski Türklerin şahıslardan çok devlete bağlı olmasını sağlamıştır. Bu durum ise ülkeyi süratle vatanlaştırmıştır. Zira eski Türk topluluklarında halk, devletin siyasî istiklâli gibi, vatanına da derinden bağlanmıştır (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 223-224; Karakaş, 2002: V, 192).

Vatan sevgisinin temeli insan ile toprak arasındaki ilişkilere (Ögel, 1993: 423-424). Türklerdeki vatan severlik anlayışının en güzel örneklerinden birisini M.Ö. 209 tarihinde Moğol Tung-huların toprak isteklerine “toprağın devletin temeli olduğu ve verilemeyeceği” ifadesiyle Mete Han vermiştir (Göde, 1997: 71-72). Türklerdeki bu vatan sevgisi ünlü Arap yazarı el-Cahız (ölm. 869) tarafından açıkça ortaya konulmuştur. Ancak Türklerde vatan anlayışı öteki göçebe veya köylü (yerleşik) kavimlerden farklı olarak, siyasî istiklâl fikri ile beraber yürümüştür (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 224). Eski Türkler, yalnız bağımsız yaşayabildiği toprağı vatan saymış, bu şartların bulunmadığı araziye kolayca terk ederek yeni vatan aramıştır (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 224; Çandarlıoğlu, 2002: II, 208). Zira Türk tarihinde çeşitli Türk zümrelerinin ayrı vatanlarının olması ve Türk göçlerinin nedenlerinden birisi Türklerdeki bu vatan anlayışı olmuştur (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 224). Böylece Türk kültüründe vatan kavramı Türk tuğlarının veya al bayrağının dalgalandığı yer olarak karşımıza çıkmaktadır (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 224; Karakaş, 2002: V, 192; Göde, 1997: 71).

Türk hükümdarları daima toprağı devletin temeli sayan bir anlayış içinde

olmuşlar ve vatan toprağını korumayı kendilerine görev edinmişlerdir. Daha önemlisi, şartlar ne olursa olsun bu konuda en küçük bir tavize bile yanaşmamışlardır. Özellikle, Büyük Hun Hükümdarı Mete'nin toprak konusunda Çin yıllıklarına yansıyan taviz vermez tutumu, sadece Türk tarihinde değil, dünya tarihinde bile emsalsiz bir örnektir (Koca, 2000: II, 62; 2002: II, 824). Dolayısıyla Türkün vatanseverliğine dair en değerli örnek olarak Hun Hükümdarı Mete'yi gösterebiliriz (Karakaş, 2002: V, 192). Çünkü aşağıda nakledeceğimiz olaydan da anlaşılacağı üzere Mete'nin gösterdiği tutum ve davranış bu konuda verilecek en güzel örneklerden birisini oluşturmaktadır.

M.Ö. 209 yılında mükemmel bir darbe ile Hun tahtına çıkan Mete, Moğol kökenli Tung-huların (Tunguz) ağır baskısına maruz karşılaşmıştır. Çünkü Tung-hular, Hunlar'daki iktidar değişikliğinden yararlanarak Hun ülkesini istila etmek istemişler ve bu amaçla gönderdikleri elçiler vasıtasıyla Mete'den toprak da dahil olmak üzere bir dizi haksız isteklerde bulunmuşlardır. Devlet yönetiminde olduğu gibi siyasette de kabiliyet sahibi olan Mete, politik dehasıyla bu kavmi bir süre ustalıkla oyalamış ve daha sonra onlara layık olduğu cezayı vermiştir (Koca, 2000: II, 62; 2002: II, 824; 2002: I, 694). İşte bu tarihi olayı ilgili kaynaklardan özetleyerek sunalım.

Mete'nin Hun tahtına çıktığı sırada güçlerinin zirvesinde bulunan Tung-hular, bu durumu değerlendirmek amacıyla hemen bir elçi gönderip Mete'den babası Tuman Han'a ait olan atı istediler. Bunun üzerine kurultayı toplayan Mete, devletin ileri gelenleriyle konuyu tartıştı. Kurultay da bulunanlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Buna karşılık Mete, “Ben nasıl bir atı komşu devletten üstün tutabilirim?” diyerek istenen atı Tung-hu elçisine verdi.

Atı alan Tung-hular, isteklerini arttırarak Mete'den hanımını da istediler. Mete tekrar kurultay toplayarak konuyu görüştü. Kurultayda bulunanların hepsi “Tung-

hular'da ahlâk diye bir şey yok. Bu defa da hatunu istiyorlar. Biz, hemen saldırarak onları ortadan kaldırmayı teklif ediyoruz” diye bağırdılar. Bunun üzerine Mete, “Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?” diyerek sevgili hanımını Tung-hu elçisine verdi.

İstekleri karşılanan Tung-hular, daha ileri giderek bu sefer Mete'den boş bir arazi parçasını istediler. Tung'huların bu isteği üzerine Mete hemen kurultayı topladı. Kurultaydaki bazı ileri gelenler, at ve kadından daha değersiz olarak gördükleri toprak parçasının düşmana verilmesinde bir sakınca görmediler ve bundan dolayı “Atı ve hatunu verdikten sonra, çorak toprak parçası zaten işe yaramaz. Böyle terkedilmiş bir araziye verebiliriz. Önemli değildir” diye görüş bildirdiler. Bunun üzerine Mete, hiddetle “At ve hatun benim şahsî malım olduğu için onları verdim. Ancak toprak, devletin temelidir. Böyle bir toprağı biz başkasına nasıl verebiliriz?” diye söyleyerek hemen harekete geçti ve önce toprağı verelim diyenleri daha sonra da Tung-huları cezalandırdı (Koca, 2000: II, 62-64; 2002: II, 824-825; 2002: I, 694-695; Ögel, 1988: 95-97, 433- 434; Kazıcı ve Şeker, 1982: 16; Karakaş, 2002: V, 192; Taneri, 1993: 103).

Kaynaklardan özet olarak sunduğumuz bu tarihi olay toprağı ifade eden güzel bir örnektir. Bu ifadeye göre toprak, devletin temeli ve milletin malıdır ve dolayısıyla hiçbir şahsın onu tek başına istediği gibi kullanma yetkisi yoktur. Çünkü Tung-huların vergi olarak at ve kadın istemelerine fazla itiraz etmeyen Mete'nin onların toprak talebi ile karşılaşınca topladığı devlet meclisinde toprağın devletin malı olduğunu ve hiçbir şahsın onu tek başına kullanama yetkisinin bulunmadığını belirtmesi (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 223; Kazıcı ve Şeker, 1982: 16-17; Şahin, 2003: 24) toprağı ifade de kullanılabilecek en güzel sözlerdir.

Toprağın değerini gösteren yukarıdaki tarihi olay, aynı zamanda devletin taviz

politikasının sınırlarını da açıkça göstermektedir. Çünkü Mete, Hun tahtına çıktığı sırada komşu bir devletin baskısına maruz kalmış, devlet meclisinin muhalefetine rağmen bazı tavizlerde bulunmuştur. O, komşu devletin isteklerini karşılarken atın ve hatunun kendi şahsî malı olduğunu düşünmüş ve bu yüzden devletin ve milletin geleceğini tehlikeye atmamıştır. Fakat istenen taviz şahsî olmaktan çıkıp devlete ve millete ait bir toprak parçası olunca hiçbir şekilde tavize yanaşmamış ve bu konuda taviz isteyenleri de çok sert bir şekilde cezalandırmıştır (Koca, 2000: II, 64; 2002: II, 825; 2002: I, 695). Zira Mete'nin anlayışına göre, şahsî mal ve aile gerekirse feda edilebilirdi; fakat devlete ait toprak -kullanılmayan bir yer bile olsa- asla feda edilemezdi. Mete'nin bu düşüncesi, bütün tarih boyunca ölmezliğini korumuş ve Türk devlet anlayışının özünü ve temelini oluşturmuştur (Koca, 2002: I, 695).

Dünyada pek çok toplum devlet fikrinden habersiz olduğu bir çağda Türkler, köklü ve gelişmiş bir devlet fikrine sahip olmuşlardır. Zira, onların gözünde büyük Hun hükümdarı Mete'nin dediği gibi, “toprak devletin temeliydi”. Dolayısıyla devletin temeli olan toprak da, sebep ne olursa olsun terk ve feda edilmezdi (Koca, 2000: II, 64; 2002: II, 825).

İlk tarihi belirtisine Asya Hunlarında rastladığımız bu anlayış Göktürklerde en canlı şekliyle mevcut olmuş (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 224; Karakaş, 2002: V, 192) Uygur Türklerinin Kutlu Dağ Efsanesinde sembolize edilmiştir (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 224). Esasen Göktürk kitabelerinin yazılış sebeplerinden birisi de ancak o toprakların sonsuza kadar Türk vatani olarak kalacağı düşüncesi olmuştur (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 223; 1992: I, 194; 1993: 224; Kazıcı ve Şeker, 1982: 17).

Bütün bu ifadelerden sonra Türklerdeki toprak ve vatan bilinci üzerine ikinci

örneği Göktürklerden verebiliriz. Zira Göktürkler dönemine ait eski Türk yazıtları, yeni ve büyük kağanları Tanrı tarafından Türklerin başına getirilişinden söz açarken, bu geliş için bir sebep de gösteriyorlardı. Onlara göre, Tanrı Türk Kağanını, yer ve sular sahipsiz kalmasın diye göndermişti. Türklerin yaşadıkları ve idare ettikleri yerler ile sular sahipsiz kalmazdı. Bu yerlerin Türk kağanları tarafından idare edilmesi lazımdı. Yerler ile sular yani vatan aynı zamanda Türklerin atalarının idare ettikleri yer ve sular idi. Bunun için de “Türklerin mukaddes yer ve suları, Türk milleti yok olmasın diye”, Türkleri korumuşlardı. Yeni alınan ülkelerin gerçek sahibi yine Türk kağanı olarak gösteriliyordu (Ögel, 1988: 434; Karakaş, 2002: V, 192; Taneri, 1993: 103-104)

Türklerdeki toprak ve vatan bilinci üzerine bir başka örnek de Cengiz Han çağındaki Türklere aittir. Cengiz Han, başlangıçta devlet fikrine sahip olmayan bir kabile başkanı idi. Ele geçirdiği şehirlerin malları yağmalıyor ve insanlarını da öldürüyordu. Cengiz Han'ın yine bir şehri alarak insanlarını öldürdüğü sırada bu duruma şahit olan Doğu Türkistan'ın Hami şehrinden gelen Tapan adlı bir Uygur Türkü gördüğü vahşet karşısında dehşete kapılarak “Siz, insanları öldürüp toprağı boş bırakıyorsunuz. Halbuki devlet, insan ile topraktan meydana gelir. İnsansız devlet olmaz!” sözleriyle onu uyarmak zorunda kalmıştır. Çin tarihlerinin yazdıklarına göre Cengiz Han, bu sözlerden büyük bir ders almış ve bundan sonra hiç olmazsa teslim olan şehirlerin halkını öldürmemeye çalışmıştır (Koca, 2000: II, 61; 2002: II, 824; Ögel, 1988: 434-435; Karakaş, 2002: V, 192-193).

Türklerin İslâmiyet'ten önceki dönemlerine ait toprak mülkiyetini inceleyen eser sayısının yeterli sayıda olmaması (Güvemli, 1995: I, 45) konu ile ilgili değerlendirmelerin sınırlı kaynaklara dayanılarak yapılmasına neden olmuştur. Bu durum ise konunun sağlıklı bir şekilde işlenmesini zorlaştırmaktadır.

Türklerde devlet olmanın ana esası olan toprak, devletin mülkü sayılmış ve kullanma yetkisi de devlet adına millete verilmiştir. Devlet arazisinin kullanılmasını düzenleyen sisteme, toprak sistemi veya toprak idaresi denilmiştir (Göde, 1997: 187).

Türkler arasında hem menkul hem de gayr-ı menkul mallar üzerinde bir mülkiyet hakkı vardır. Tarımla uğraşan Türklerin başlıca serveti tarlalar; göçebe Türklerin esas serveti de hayvan sürüleridir. Bunun için göçebe Türkler hayvanlara davar (tavar) demişlerdir. Eski Türkçe de davar sadece servet anlamındadır. Bu nedenle göçebe Türklerin esas serveti hayvanlarından ibaret olduğu için onlara bu manada davar demişlerdir (Kazıcı ve Şeker, 1982: 201).

İlk Türk Devletlerinin kısmen yerleşikte olsa, göçebe hayat tarzı geleneklerine göre bir toprak mülkiyeti her zaman mevcut olmuştur. İslâmiyet öncesi Türklerde toprak, biri ferdin diğeri de cemaatin olmak üzere iki kısma ayrılmış, böylece toprak üzerinde özel mülkiyet ve cemaat mülkiyeti olmak üzere çeşitli mülkiyet şekilleri oluşmuştur. Hun, Göktürk, Uygur gibi eski Türk devletlerinde toprak, hem otlak hem de ziraat için kullanılmıştır (Turan O., 1948: XII, 568; Kazıcı ve Şeker, 1982: 201-202; Göde, 1997: 187).

İlk dönemlerden itibaren Türklerde göçebe hayatın yanı sıra yerleşik hayatın varlığını gösteren kültür kalıntıları vardır (Kösoğlu, 1997: 33). Göçebe yaşamın egemen olduğu dönemlerde dahi Türk boyları işgal ettikleri toprakları mülk olarak benimsemişlerdir. İşgal edilen bu yerler işlenmek üzere hükümdar tarafından bir vergi karşılığında ailelere verilmiştir. Tarım yapılan yerlerin mülkiyeti boy veya ailelere ait olmuştur. Zamanla mülkiyet yönetiminin farklılaşması sonucunda fethedilen yeni yerler hükümdarın mülkü sayılmış ve bu topraklar boylarla birlikte hanedan mensuplarına ve savaşta kahramanlık gösterenlere dağıtılmıştır. İşte bu yapı Selçuklu ve Osmanlılardaki

arazi rejiminin temelini oluşturmuştur (Togan, 1981: 285; Güvemli, 1995: 45-46; Kösoğlu, 1997: 33).

Türklerdeki bu toprak rejimi Batı toplumlarında olduğu gibi toprak sahipleri ve topraksızlar yahut toprağa bağlı köleler gibi farklılaşmalara imkan tanımamıştır. Genel olarak özel mülkiyetin varlığına rağmen toprak mülkiyetinin bu tanzim şekli, daha sonra askeri iktâlar haline gelmesi ve her aile ferdinin aynı zamanda asker oluşu bu gibi farklılaşmaları önlemiştir (Kösoğlu, 1997: 33).

Eski Türkler genellikle tarımla uğraşmışlardır. Bunun sonucunda ise çiftçilerin arazi üzerinde mülkiyet hakları mevcut hale gelmiştir. Özel mülkiyet hakkı başlangıçta bütün bir soya ait iken zamanla meydana gelen hukukî ilerlemelerle soy mülkiyeti aile mülkiyetine dönüşmüştür. Eski Türklerden kalma vesikalarda arazi satışları, kiralama ve ziraâ ortakçılık gibi hukuki tasarruflara rastlanılmaktadır (Şafak, 1977: 43-44).

İslâmiyet öncesi Türklerde toprak sistemine değindikten sonra şimdi de yine aynı dönem ait iktâ sistemine bir göz atalım. Hemen bütün İslâm devletlerinde ve Selçuklulardan Osmanlılara kadar; hatta Selçuklulardan önceki Türk devletlerinde bile teşkilâtın esasını iktâ usulü oluşturmuştur. Türk devletlerindeki iktâ sistemi değişik özellikler taşıması nedeniyle bu konuda kabile geleneğine müracaat etmek lâzımdır. İslâm'dan önceki Türk devletlerindeki iktâları; şahıslara verilen tımar veya imtiyazlar ve kabilelere verilen tımar veya imtiyazlar olmak üzere iki kısma ayırabiliriz. Türk devlet teşkilâtındaki iktâ usulü ilk olarak bir problem halinde Çin tarihinde karşımıza çıkmaktadır. Çin'de Chou sülâlesini kuran Wu-wang, devleti kendi akrabaları arasında paylaşmıştır. Fakat ilk Chou sülâlesini kuran boylar hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız için, ilk taksimdeki iktâlar hakkında fazla değerlendirme yapamıyoruz. Hunlardaki iktâ sistemi mesuliyetli ve mesuliyetsiz olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Mesuliyetli imtiyazlar bir çeşit memuriyettir. Esasen büyük hükümdara kadar sol ve sağda on memuriyet vardır. Sola mensup olanlar imparatorluğun doğusunda; sağa mensup olanlar ise batısında oturmuşlardır. Mukataa buna göre yapılmıştır. Tımar teşkilâtında da olduğu gibi, bu iktâlar hem askerî ve hem de mülkî özelliğe sahiptir. Moğollarda da çeşitli teşkilâtların başında birer mesuliyetli memur bulunmuştur. Cengiz devletinde ise büyük oğul bir memurdur. Diğer oğulların hasları var olup bunlar mesuliyetsiz iktâyı temsil etmiştir (Ögel 1952: 242-245).

İslâm'dan önceki Türk devletlerinde şahıslara verilen iktâlâr yanında çeşitli boylara verilen boy iktâsı diyebileceğimiz imtiyazlarda vardır. Şimdi boylara verilen bu imtiyazlara bir göz atalım. Mete'nin akraba olduğu asil kabilelere has iktâsı verilmiştir. Kabilelere verilen bu iktâları; devleti kuran kabileye akraba olan boyların iktâsı ve akrabalığı az veya hiç olmayan kuvvetli boyların iktâsı olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Attila Hunlarındaki iktâ konusunda tarihi kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Bu nedenle ne bir Hun kabilesine verilen iktâ konusunda, ne de bir Hun memuriyeti hakkında fikir beyan edemiyoruz. Yalnız hükümdar evlatlarına kalan has iktâlarının var olduğunu söyleyebiliriz. Baktriyan'da devlet kuran Yüe-çi'ler de boy ve şahıs iktâları mevcut olmuştur. Wu-sun'larda merkezde bir başvekil vardır. Sol ve sağ generaller memleketin doğu ve batısında görev yapmışlardır. Fakat bunlar memurdur. Yalnız üçüncü derecede bir imtiyaz vardır ki bu bir çeşit iktâ özelliğini göstermektedir. To-pa'larda kabilelere imtiyaz ve iktâlâr bahşedilmiştir. Bundan başka prens ve akrabaların da iktâları vardır. Ayrıca memuriyet iktâları da mevcuttur. Bunlar Hitay devletinde ve Cengiz imparatorluğunda görülen iktâların aynısıdır. Uygur devletinde şahıs ve kabile iktâlarını tespit etmek imkansızdır. Yalnız kabile imtiyazının var olduğu bilinmektedir. T'ai-ho saltanat devresinde devlet iki iktâyâ bölünmüş gibiydi. Bu,

geleneksel iktâdan ziyade bir taksimdir Juan-Juan yani Avar devletindeki iktâ ise çok karakteristik bir özelliğe sahiptir. Devletin dayandığı kabileye akraba olan kabileler devlette önemli konuma sahip olmuşlardır. Hıta ve Cengiz devletlerinde hükümdarın mensup olduğu boy büyük bir imtiyaza sahip olmuştur. Ayrıca her kabilenin belirli bir arazisi vardı. Bütün bu ifadelerden sora eski Türk devlet teşkilâtında gerek kabile ve gerekse akrabalar arasında kabile anlayışına göre bir iktâ usulünün mevcut olduğunu söyleyebiliriz (Ögel 1952: 245-250).

İslâmiyet öncesi Türklerde mevcut olan toprak ve iktâ sistemini işledikten sonra çevre devletlerin toprak ve iktâ sistemlerine de değinelim. İslâmiyet öncesi dönemde Arapların çoğu göçebe kabileler halinde yaşayarak geçimlerini hayvancılık, ticaret, tarım ve yağmacılıkla sağlamışlardır. O zamanın ekonomik şartlarından dolayı topraktan çok menkul kıymetlere değer veren Araplar araziye pek önemsemedikleri için arazi hukuku sahasında kanunlara pek rastlanılmaz. Tarım alanlarından çok otlaklar Araplar için önem taşımış, çok geniş tutulan kuyu ve akarsuların çevresi özel mülkiyete konu olmuştur (Şafak, 1977: 35-36).

İslâmiyet'ten önce Kuzey Arabistan'da coğrafi şartlardan dolayı tarıma elverişli toprakların son derece sınırlı olması sebebiyle iktâyaya rastlanmaz. Güney Arabistan'da ise arazilerin Main Devleti'nde vergisini ödemek şartıyla kabile reislerine ve yakınlarına, Sebe Devleti'nde ise askeri hizmet karşılığı kumandanlara ve Himyeriler'de özellikle savaşta ele geçen toprakların onları işleyebilecek köylülere verildiği bilinmektedir (Demirci, 2000: XXII, 43).

Eski Yunanistan'da toprak meselesi zamanla canlılık kazanmış ve çalışanlarla çalıştıranlar arasında büyük kavgalara neden olmuştur. Arazi zenginlerin elinde toplanmış, topraksız birçok insan bu topraklarda acımasızca çalıştırılmıştır. Buna

karşılık insanca muamele görmemeleri sosyal ve siyasî olaylara sebep olmuştur. Bu olaylar sonucunda Likürg (M.Ö. 884-804) yaptığı toprak dağıtım kanunları ile toprağı yerli halka ve yabancı statüsünde olan Peryokilere dağıtmıştır. M.Ö. 400 yıllarına doğru çıkarılan Eptades Kanunu birçok siyasî, sosyal ve iktisadî olumsuz sonuçlar doğurmuş, bu duruma çare bulmak isteyen krallar, araziye “vatandaş arazisi” ve “peryöki arazisi” olarak iki kısma ve her kısmı da binlerce parçaya ayırarak Likürg sistemine geri dönmüşlerdir. Daha sonra ünlü hukukçu Solon toprak hukukunda önemli esaslar ortaya koyarak toprak hukukunun gelişmesini sağlamıştır. Sonraki yüzyıllarda Roma imparatorluğunun eline geçen Yunanistan bu imparatorluğun toprak rejimine tâbi olmuştur (Şafak, 1977: 36-38).

Tarıma elverişli olsun veya olmasın bütün Roma topraklarına terra denilmiştir. Tarıma elverişli topraklar için daha çok ager terimi kullanılmış, devlete ait tarım yapılabilen mîrî arazilere ager puplicus, mîrî araziden satış yapılarak mülk haline dönüşen araziye ager quastorius, özel mülkiyette bulunan araziye ager privatus, fethedilen topraklarda tarım yapmak şartıyla yerli halka bırakılan araziye de ager redditus denilmiştir (Şafak, 1977: 38-39).

Eski Roma’da arazi üzerindeki mülkiyetin kaynağı manu capere denilen fetih hakkı ve fethedilmiş arazinin şahıslara dağıtılmasıdır. Fethedilen memleketler askerler arasında paylaştırılmış, fakat arazi yine devletin malı sayılmıştır. Fakat zamanla Roma genişledikçe, fethedilen arazi belli bir bedel karşılığında şahıslara bırakılmış veya bedelsiz olarak savaşa katılan askerlere verilmiştir. Ayrıca merkezden uzak ve işletilmesi için çok büyük masraf gerektiren toprakların isteyen kişilerce işletilmesine izin verilmiş bunun karşılığında ise herhangi bir kira alınmamıştır (Cin, 1985: 49-50; 1987: 50-51).

Roma arazisi üzerinde tanınan mülkiyet hakkı çok geniştir. Hakkı gasp edilenlerin dava açma hakları vardı. Gayr-ı menkullerde iki yıllık bir zaman aşımı hakkı tanınmış, iki yılı geçince kişi hakkını kaybetmiştir. Arazi üzerinde tanınan mülkiyet İtalya arazisinde olursa ius civile mülkiyeti, eyaletlerde olursa pretor mülkiyeti denilmiştir. Fakat bütün bunlara rağmen Roma'da çeşitli zamanlarda meydana gelen ayaklanmalar nedeniyle çeşitli toprak kanunları çıkarılmak zorunda kalmıştır. Uygulanamayan Lex Cassia Agraria Kanunu, Roma'ya göçleri önlemek için aile reisleri yerine fertlere arazi dağıtmayı amaçlayan Icinius ve Sempronia Kanunu, toprak dağıtımını yasaklayan Thoria Kanunu, ve halkın şehirlere göç etmesini önlemek için çıkarılan Sezar Kanunu bunlardan bazılarıdır (Şafak, 1977: 39-41).

Roma'nın eyaletlerinde ise krallar, fethedilen arazilerin bir kısmını -genel olarak 1/3'ünü- devlet için alıkoymuşlardır. Bu arazinin mülkiyeti devlette kalmış, kullanma yetkisi ise Roma vatandaşları arasında taksim edilmiştir (Cin, 1985: 50; 1987: 51). İmparatorluk topraklarına dahil Anadolu, Suriye ve Mısır'da sonraki dönemlerde geniş arazi parçaları eyalet valisi denilen quastorların eline geçmiştir (Şafak, 1977: 41).

Bizans'taki toprak hukukuyla meşgul olanlar, bin senelik Bizans tarihinde imparatorluk düzeninin korunması için imparatorların malikâne sahipleriyle yaptıkları uzun mücadeleleri ve bu mücadelelerin Bizans tarihiyle olan münasebetlerini ayrıntılarıyla ortaya koymuşlardır. Alınan bütün kanunî tedbirlere ve mülkiyet prensiplerine rağmen bu mücadeleler beyler lehinde sonuçlanarak toprakların büyük bir kısmı malikâne sahiplerinin ve kilisenin eline geçmiştir. Sırp İmparatoru Etien Duşan (1332-1355) zamanına ait olan meşhur kanunnamenin çeşitli maddelerinde; köylünün çoğunluğunun başkalarına ait bir toprak üzerinde çalışan, imparatora öşür, toprak sahiplerine 1/3 veya 1/2 veren yarıcılar ve angarya suretiyle beyin topraklarını işletmeye

mecbur toprak kölelerinden ve bunlara uygulanan cezalardan bahsedilmiştir. Gerek Bizans'ta ve gerek Balkanlar'da mutlak aile mülkü (Baştina) şekliyle, askeri vazifelere bağlı dirlik (Pronia) şeklinde tımarlar mevcuttu. Üzerinde yarıcılarının çalıştırıldığı mülkler, gittikçe küçük arazi mülkiyeti ve serbest köylü işletmesi aleyhine büyüyerek, memleket topraklarının büyük bir kısmının kilisenin ve malikâne sahiplerinin ellerinde toplanmasına sebep olmuştur. Batıdaki feodalitenin özelliklerini tamamen almamış olmakla birlikte, bu malikâne sahipleri sarayları, adamları ve mahkemeleriyle mahallî bir prens halini almışlardır (Barkan, 1980: I, 135).

Bizans'ta toprak iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan birisi gelir elde etmek için sivil halkın elinde bulunan topraklar, diğeri de ülkenin korunmasına hizmet eden askerî topraklar. Devlet, birinci grup topraklardaki kullanım hakkını en çok vergi getirecek şekilde düzenlerken, askeri toprakları ise vergiden muaf tutmuştur. Bizans'ta mecburi askerlik olmadığı için askerliği cazip bir hale getirmek için askerlere bir takım haklar, bu arada toprak verilmiştir. Görevlerini yerine getirmeyenlerden toprak geri alınmıştır (Cin, 1985: 55; 1987: 60).

Bizans İmparatorluğu'nda imparatorlar devlet topraklarından bir kısmını üzerindeki çiftçilerle birlikte istediklerine mülk olarak verme veya vakfetmek hakkına sahip olmuşlardır. Fakat, bu tip malikâne topraklar yanında askerî vazifeye bağlı toprak tahsisleri imparatorluğun askerî teşkilâtının esasını teşkil etmek üzere çok daha fazla yaygın bir halde bulunmuştur. İmparatorluğun son zamanlarında miktarları daha da artmış olduğu tahmin edilen ve pronia ismini taşıyan bu tımarlarda dirliğin toprakları ve o topraklarda yaşayan halk imparatorun malı olarak kabul edildiğinden, diğeri malikâne toprakları gibi mirasçılara geçmez, satılmaz, başkasına devir ve vakfedilemezdi. Bununla beraber, son zamanlarda merkezî devlet nüfuzunun kuvvetten düşmesi

sonucunda, Bizanslı tımar sahipleri tımarlarının daha geniş ve tam bir şekilde evlatlarına geçmesini sağlamışlardır (Barkan, 1979: XII/I, 294; 1980: I, 816). Böylece Böylece İslâm devlet geleneğini etkileyen devletlerden birisi olan Bizans'ta VI. ve VII. yüzyıllarda devletin arazileri kira, satış ve iktâ yoluyla özel mülk sahiplerinin eline geçmiş durumdaydı (Demirci, 2000: XXII, 43).

Kuvvetli Bizans tesiri altında bulunan Ortaçağ Sırp devletinde de malikâneler yanında pronia (dirlik) tipi tımarlar çok yaygındı. İmparator Duşan'ın kanunnamesinde, dirliklerine bir aile mülkü (baştına) olarak sahip olmayan tımar sahiplerinin onları satmak, vakfetmek veya diğer mülklere benzer şekilde miras bırakmak hakları bulunmadığı açık bir şekilde kaydedilmiştir (Barkan,1979: XII/I, 294;1980: I, 816-817).

İktâ sistemi eski Mısır ve İran'da da vardı (Karaköse, 2004: 109). Eski Mısır'da firavunların Nil vadisindeki toprakları askerlere iktâ şeklinde dağıttıkları bilinmektedir (Halaçoğlu, 2002: IX, 808).

Merkezi İran'da olup İran, Irak ve Arap yarımadasının bazı kesimlerinde hüküm sürmüş olan Sasani İmparatorluğunun toprakları, askeri bölgelere ayrılarak askeri iktâ usulü ile o bölgenin komutanına verilmiştir. Toprak üzerinde bulunan köylüler hem o bölge komutanının hem de imparatorun halkı olup iki yönlü sorumluluk taşımışlardır. Atlı askerler barış zamanında topraklarında yaşayarak köylülerin çalışmalarına, tarlaların işlenmesine yardımcı olmuşlardır. Köylüler toprağa bağlı angaryaya mahkum olup orduda ücret almadan piyade sınıfı hizmeti görmüşlerdir. Bölgenin ve mahsulün durumuna göre harac vergisi vermişlerdir. Bunun miktarı ürünün 1/6'dan 1/3'ne kadar olmuştur. Harac-ı mukâseme denilen bu vergi baştaki komutan ve imparatorun anlayışına göre değişmiştir (Şafak, 1977: 42-43).

İran'da Akamenitler zamanında (M.Ö. 550-336) kral tarafından mülkiyet üzere

verilmiş ve mirasçılara kalan eden malikâneeler vardır. Fakat bu malikâne sahiplerinin ne gibi sorumluluklarının olduğu tespit edilememiştir (Cin, 1985: 55; 1987: 59). İslâm'da devlet geleneğini etkileyen Sâsâniler'de hükümdarlar, Hire'de hüküm süren Lahmî krallarına bazı yerleri iktâ olarak vermişlerdir. Hatta ilk İslâm fetihleri sırasında ele geçirilen bölge ve yerleşim merkezlerinin bir kısmı isimlerini bu iktâlardan almışlardı (Demirci, 2000: XXII, 43; 2001: 180). Sâsânilerde iktâlar kendi seçtiklerine askeri hizmet karşılığı olarak verilmiştir (Demirci, 2001: 180).

Önasya'da tımar (iktâ) sisteminin tarihi, Mezopotamya'nın ilk medeniyetlerine kadar çıkmaktadır. Zira dünyanın en eski yazılı kanunu olarak bilinen Hammurabi Kanununun çeşitli maddelerinde tımarlardan, tımar sahiplerinin hak ve görevlerinden, tımarların miras kalmasından bahsedilmiştir (Cin, 1985: 57; 1987: 63). Türklerden önce Önasya'daki iktânın Romalılardan kalma bir sisteme dayandığı fikri mevcuttur (Togan, 1981: 287; Güvemli, 1995: I, 46).

Hitit İmparatorluğunda da bir tımar teşkilâtı mevcuttur. Zira Hititlerin başşehri olan Hattuşâş'da bulunup, M.Ö. 1300 tarihlerinde yazılmış olan bir kanunun çeşitli maddelerinden bu yargıya ulaşmak mümkündür. Son zamanlarda eski Anadolu tarihi hakkında yazılan eserlerden, Hititlerde de tımar teşkilâtın mevcut olduğunu öğreniyoruz. Buna göre, Hitit tımar arazisi büyük ve küçük olmak üzere iki kısma bölünmüş; büyük tımar arazisi prenslere, beylere ve devletin yüksek memurlarına; küçük tımar arazisi de çiftçilere ve göçmenlere verilmiştir. Fakat her iki tımar sahipleri de askeri yükümlülüklerle tâbi tutulmuştur. Ayrıca kadınlara bile bazen tımar verilmiştir. Tımar sahibi öldüğü zaman arazi mirasçılara kalmasına izin verilmemiştir (Cin, 1985: 57; 1987: 63-64). Böylece Hititler'de savaşçılara hizmetlerine karşılık toprak verilmesi sonraki yüzyılların iktâ ve tımar sistemlerini hatırlatmaktadır (Tabakoğlu, 1998: 43).

Tımar (ikta) sistemi, Hindistan'da eski Çin'de, Japonya'da da mevcuttu. Hatta aralarında büyük farklar olmasına rağmen, eski Roma imparatorluğunda ve bütün Ortaçağ Avrupasında tımar sistemine rastlamak mümkündür (Cin, 1985: 57; 1987: 64).

Buraya kadar verdiğimiz genel ifadelerden sonra sonuç olarak diyebiliriz ki, tarihteki bütün devletler toprağa çok büyük önem vermişler ve onu en güzel şekilde değerlendirilmeye çalışmışlardır. Ayrıca işlediğimiz bu dönemin bir çok devletinde tam anlamıyla oluşmuş bir iktâdan bahsetmenin imkanı olmasa da, sonraki dönemlerin temellerini oluşturacak iktâ tarzı uygulamalar da yapılmıştır. Bu uygulamalar gelişerek sonraki dönemlerin modern iktâ müessesesini oluşturmuştur.

2.LİTERATÜR TARAMASI

Selçuklular, başta Büyük Selçuklular (1040-1157) olmak üzere, ona bağlı Irak Selçukluları (1119-1194), Kirman Selçukluları (1092-1187), Suriye Selçukluları (1092-1117), Anadolu Selçukluları (1075-1308) ve Atabeylikler ile doğuda Sibirya'dan Marmara Denizi'ne ve Ege kıyılarına, kuzeyde Kafkasya'dan güneyde Mısır'a kadar yani Afrika dışındaki bütün İslâm dünyası toprakları üzerinde üç yüz yıla yakın hüküm sürmüşlerdir.

Selçuklular ilim ve edebiyatta Arapça ve Farsça'yı; saray ve orduda ise Türkçe'yi kullanmışlardır. Selçuklu tarihi ve medeniyeti üzerine geniş bilgiler bulabileceğimiz kaynaklar şunlardır:

Selçuklu dönemine ait önemli eserlerin başında Nizamülmülk'ün "Siyasetname" adlı eseri gelmektedir. Asıl adı Hasan b. Ali b. İshak el-Tusi olan Nizamülmülk'ün (1018-1092) Farsça yazdığı Siyasetname'de devlet yönetiminin temel kuralları hakkında bilgiler vermiştir. Nizamülmülk'ün 1087-1092 yılları arasında hazırladığı bu ünlü yapıt, sonraki yüzyıllarda bir yasa kaynağı olarak kullanılmıştır. Kitapta Selçuklu Devleti'nin siyasî, iktisadî, askerî ve toplumsal özellikleri ve kurumları açıklanmış, yer yer tarihten örnekler verilerek Melikşah dönemindeki gelişmeler değerlendirilmiştir.

El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Caferi Er-Rugadi (İbn Bibi)'nin El-Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie adlı eseri de Selçuklular dönemine ait önemli eserlerden birisidir. Selçuk-name veya Tarih-i İbn Bibi adıyla da bilinen El-Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie, İbn Bibi tarafından 1281 yılında Farsça olarak yazılmış, ünlü tarihçi ve devlet adamı Alaaddin Ata Melik Cüveyni'ye sunulmuştur. Eser, 1192-1280 yılları arası Anadolu Selçukluları tarihinin temel kaynağı olmaktadır. Eserde, II. Kılıç Arslan'ın oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i veliaht tayin ettikten kısa bir süre sonra

ölümünden (1192), II. Gıyaseddin Mesud'un 1280 yılında Abak Han'ın yanına gitmesine kadar ki dönemde meydana gelen olaylar anlatılmıştır.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi'nin Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr adlı eseri Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından birisi olarak söz edebileceğimiz eserlerden birisini başkasıdır. Eserde Selçukluların ilk dönemlerinden başlayarak 1198 yılına kadar olan olaylar anlatılmıştır.

Şihâbuddîn Ebu'l-Abbas Ahmet b. Ali el-Kalkaşandî'nin "Subhu'l A'sâ fî Sinaati'l-İnşa" adlı eserinden de söz etmeden geçemeyeceğiz. Ondört ciltten oluşan bu eserin özellikle dördüncü cildinde Memlûler dönemine ait iktâ konusunda çok güzel bilgiler verilmiştir.

Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın yazmış olduğu "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal" adlı kitabı tezimizin konusu hakkında bize hem rehberlik etmiş hem de "Büyük Selçuklularda Toprak ve Anadolu Selçuklularında Toprak" hakkında vermiş olduğu bilgiler araştırmamıza ışık tutmuştur.

Ömer Lütfi Barkan'ın "Türkiye'de Toprak Meselesi" adlı toplu eserinde, Osmanlı dönemine ait bilgiler yanında yer yer daha önceki dönemlere ait önemli bilgilerde verilmiştir.

Osman Turan'ın "Selçuklular ve İslamiyet", Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti" gibi bir çok eser Selçuklular üzerine çalışma yapacaklar için vaz geçilmez kaynakların başında gelmektedir.

Ayrıca Halil Cin'in Osmanlı dönemine ait bilgiler verdiği "Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması", "Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü", adlı eserlerinde toprak sisteminin ve tımarın kaynağı ifade edilirken verilmiş olan bilgiler konumuz açısından çok önemli bilgilerdir.

“İslâm Arazi Hukuku” adlı eserinde İslâm’ın ilk dönemlerindeki toprak sistemleri üzerinde duran Ali Şafak’ın verdiği bilgiler, Selçuklulara kadar ki toprak sistemlerinin anlatılmasında yararlandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır.

İbrahim Kafesoğlu’nun “Selçuklu Tarihi”, “Türk Milli Kültürü” gibi eserlerinde hem İslâm öncesi Türk devletlerinin hem de Türk-İslâm devletlerinin kültür ve medeniyeti üzerine önemli bilgiler vardır. Dolayısıyla bu eserdeki bilgiler bizim için çok büyük bir önem arz etmiştir.

Bahaeddin Ögel “Dünden bu Güne Türk Kültürünün Temelleri” adlı eserinde Türklerdeki toprak, vatan gibi kutsal değerlere ait bilgiler vardır. Bu listeyi uzatmak mümkünse de bu kadarı yeterlidir sanırım.

Konumuzla ilgili saymış olduğumuz bu eserler yanında özellikle Mustafa Demirci, Sadi S. Kuçur ve Beşir Gözübenli’ye ait “iktâ” makalesi ile Osman Turan’ın “iktâ” ve “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Mîrî Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri” adlı makaleleri ve Bahaeddin Ögel’in “İslamdan Önceki Türk Devletlerinde Tımar” adlı makalesi önemli bilgiler içermektedir.

2.1.BÖLÜM

SELÇUKLU ÖNCESİ TOPRAK SİSTEMİ

2.1.1. TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİNDE TOPRAK SİSTEMİ

Hunlar ile başlayıp Göktürk ve Uygurlar zamanında büyük gelişme gösteren Türk kültür ve medeniyeti, X. yüzyıldan itibaren İslâm kültür ve medeniyeti ile karşılaşmasıyla Türk-İslâm medeniyeti adı verilen tarihî gelişmenin temelleri atılmış (Şahin, 2003: 69) ve Türklerin Müslümanlığı kabulüyle Türk-İslâm uygarlığı oluşmaya başlamıştır (Güvemli,1995: 15). Bu aynı zamanda bir geçiş dönemidir. Karahanlılar ile başlayan bu geçiş dönemi Büyük Selçuklular ile olgun bir seviyeye ulaşmıştır (Şahin, 2003: 69).

X. yüzyıldan itibaren İslâm dinî ve medeniyeti çevresine giren Türkler, yeni devletlerini içine girdikleri medeniyetin şartlarına uygun bir şekilde kurmaya başladılar. Onlar, temelde ve özde Türklük özelliklerini koruyarak, İslâmî yönetim tarzını benimsediler; Orta Asya'dan getirdikleri müesseselerin yanında Abbasîler, Samanîler ve Gazneliler'den aldıkları müesseselere de bünyelerinde yer verdiler (Koca, 2002: V, 147).

Türk tarihinin İslâmî safhasında kurulan devletler, sosyal durum, iktisadî hayat, idarî ve askerî yönlerden olduğu gibi dil, edebiyat ve sanat yönleriyle de yeni bölgenin kültür şartlarına göre kurulmuştur. Ancak bu Türk devletleri tam bir İslâm devleti olmayıp temelde ve özde önemli farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar yönetim anlayışında, devlet yapısında, dini yaşayışta, sosyal alanlarda ve nihayet toprak rejiminde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bu Türk devletleri, İslâm dininin egemen olduğu ülkelerdeki mevcut kültür değerleriyle, bozkır Türk kültürünün siyasî, sosyal, örf ve geleneklerin birbiriyle kaynaştığı, kendine özgü kültür karakterine sahip olmuştur

(Kafesoğlu, 1988: XII/II, 264-265; 1992: I, 351-352; 1993: 341-342).

Mülkiyet anlayışının temelini toprak mülkiyeti oluşturmuştur. Türk devletlerinin mülkiyet anlayışı zaman içinde İslâm hukukundan etkilenmiştir. Çünkü İslâm'ın mülkiyet anlayışı, Türklerin İslâmiyet'i kabullerinden sonra kurdukları devletlerin mülkiyet anlayışlarını etkilemiştir (Güvemli, 1995: I, 44). Zira Türklerin İslâm dinine girip, İslâm medeniyeti camiasında yerlerini almalarından sonra iktisadî ve sosyal hayatlarında önemli derecede farklılıklar meydana gelmiştir. Bunun için, her hususta olduğu gibi toprak hukuku bakımından da İslâm'a bağlı Müslüman Türk devletleri ortaya çıkmıştır (Kazıcı ve Şeker, 1982: 202).

Türk idarecilerin halkın yaşayışlarına doğrudan doğruya müdahale etmeme esası, Türk-İslâm devletleri zamanında da devam ettiği için bu dönemde de sosyal durum eski devirlerdeki görünüşünü korumuştur. Kırsal bölge ve köylerde yaşayıp ova, kır ve tarlalarda çalışan köylüler, hukuki bakımdan şehir halkı kadar hür insanlardı. Köylüler ellerindeki toprakları has ve iktâ durumuna göre kanunlar çerçevesinde işleyip devletin himayesinde geçimlerini sağlamışlar, ellerindeki toprakları işleyebildikleri müddetçe onlara miras yoluyla sahip olmuşlardır. Avrupa feodal rejiminde olduğu gibi karın tokluğuna çalıştırılan işçi durumunda değillerdi (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 272; 1992: I, 362-363; 1993: 358; Şahin, 2003: 74).

Yarı göçebe bir hayat yaşayan kalabalık Türkmen kitleleri, Türk-İslâm devletlerinin izledikleri politika sayesinde yavaş yavaş köylüleşerek yerleşik hayata geçmişlerdir (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 272-273; 1992: I, 363; 1993: 358; Göde, 1997: 189; Şahin, 2003: 74). Yeni çevredeki iktisadî ve sosyal şartlardan oluşan bu durum toprak mülkiyetini daha da önemli hale getirmiştir (Göde, 1997: 189). Çünkü Müslüman Türk toplumunun iktisadî ve sosyal hayatında önemli rol oynayan müesseselerden biri

hiç şüphesiz toprak sistemidir (Kazıcı ve Şeker, 1982: 201). Türk-İslâm devletlerinde özellikle fethedilen arazilerin rejimleri kamu yararının gereklerine düzenlenmiştir (Cin ve Akgündüz, 1989; 162).

Türk-İslâm devletlerinde ev bahçe, ağıl gibi yerler özel mülkiyet sayılmış, tarım arazisi ve ormanlar ise eski Türk devletlerinde olduğu gibi, devlet malı olarak kabul edilmiştir. Ülke arazisi has, iktâ ve haracî olmak üzere üçe ayrılmıştır. Has arazi saraya ait topraklar olup doğrudan hükümdara yani merkezi devlete bağlı topraklardır. Saraya ait haslar dışında kalan diğer topraklar ise iktâ arazisi olarak ordu mensupları arasında paylaştırılmıştır (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 273; 1992: I, 363; 1993: 358-359; Şahin, 2003: 74; Göde, 1997: 189).

Kasabalardan en küçük yerleşim merkezlerine kadar vergi verecek nüfusun vergiye tâbi varlığı tespit edilerek, şer'î ve örfî vergiler halinde tahsilat yapılmıştır (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 273; 1992: I, 363; 1993: 359; Göde, 1997: 189). Has ve haracî topraklardan elde edilen vergi geliri devlet hazinesine yatırılmış, iktâ arazisinin vergi gelirleri ise iktâ sahiplerine ödenmiştir (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 273; 1992: I, 363; 1993: 359; Göde, 1997: 189; Şahin, 2003: 74).

İktâlarda çalışan reayadan (köylü, çitçi) alınacak vergi oranı bölgesine, yetiştirilen ürünün cinsine ve verim derecesine göre, her yıl Büyük Divan tarafından tespit edilerek Divan defterlerinde belirtilmiştir (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 273; 1992: I, 363; 1993: 359). İktâ sahipleri iktâlarda çalışan reayadan, Büyük Divan tarafından tespit edilen vergiden fazlasını alamazlardı. Eğer kanunlarla belirlenen oranın dışına çıkıldığında veya mülküne el uzatıldığında reaya, Büyük Divana ve hatta doğrudan doğruya sultana şikayette bulunabilir (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 273; 1992: I, 363; 1993: 359; Şahin, 2003: 74) ayrıca iktâ sahibinden büsbütün hoşnut değilse başka yere göç

edebilirdi (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 273; 1992: I, 363; 1993: 359). Geçici bir tapu ile toprağı ekip biçen reaya ölünce, toprağını erkek çocuğuna bırakabilirdi (Şahin, 2003: 74).

Türk-İslâm devletlerinde devleti temsil eden sultan, çeşitli hak ve sorumlulukları yanında yürütme yetkisi çerçevesinde iktâlar dağıtabilirdi (Kafesoğlu, 1992: I, 359; 1993: 353; Koca, 2002: V, 151-152). Ayrıca Türk-İslâm devletlerinde vezir yaptığı hizmetlere karşılık devletten aldığı maaş yanında ayrıca kendisine iktâ olarak bir bölge veya vilayet tahsis edilmiştir (Koca, 2002: V, 151-152).

İktâ, Hindistan'da hüküm sürmüş olan devletlerde de var olmuştur. Devlete ait topraklar, şehirler, kasabalar, devlet adamlarına ve kumandanlara hizmetlerine karşılık olmak üzere makam ve rütbelerine göre veriliyor, bunun oranı da takdir edilen maaşa göre belirleniyordu. Kendisine bu şekilde toprak verilen görevli belli sayıda asker beslemek ve gerektiğinde bunlarla birlikte savaşa katılmak ve bölgesindeki asayiş ve huzuru temin etmek zorundaydı. Bu arada topraktan elde edilen gelirden vergi de almıyordu (Demirci, 2000: XXII, 45).

Eyyübîler ve Memlûkler zamanında Büyük Selçuklu devletinde uygulanan toprak kanunları Mısır'da da uygulanmıştır. Mısır arazisi ziraate elverişli bulunmayan yerler ile mülk arazi hariç olarak mîrî arazi kabul edilerek büyük bir kısmı sultan, komutan ve askerler iktalarına ve bir kısmı da vakfa tahsis edilmişti (Uzunçarşılı, 1988: 405).

Mısır'a geldiğinde Fatımî iktâsıyla karşılaşan Selâhaddin Eyyübî Fatımî iktasından faydalanmakla birlikte Zengîler'in Selçuklulardan aldığı askerî iktâyı Mısır'da uyguladı ve Mısır arazisini emirlerine dağıttı. Böylece askeri iktâ Eyyübî Devletinin kuruluşundan itibaren tatbik edilmiş oldu. Eyyübîler askerlerin yanı sıra

bedevi kabilelere de iktâlar vermişlerdir. İktâları Divânü'l-ceyş dağıtmıştır. Devlet tarafından belirlenen vergiyi toplayan iktâ sahibi aldığı iktâ karşılığında asker beslemek, sulama kanallarının yapımı ve onarımına yardımcı olarak bölgenin müdafaasına ve imarına katkıda bulunmak gibi sorumlulukları yerine getirirdi (Demirci, 2000: XXII, 45).

Memlûkler iktâ sistemini selefleri Eyyûbîlerden almışlardır (Demirci, 2000: XXII, 45). Dolayısıyla Memlûk iktâ sistemi Eyyubiler'in ve Selçukluların uyguladığı askeri iktâ sistemidir. Ancak Memlûkler, verasete dayalı iktâ sistemini ortadan kaldırmaya ve iktâ sahiplerini hızlı bir şekilde merkeze bağlamaya çalışmışlardır. Bu dönemde iktâ, askeri hizmet karşılığında emirlere ve kumandanlara 5 ilâ 100 arasında değişen sayıda asker bulundurmak şartıyla verilmiştir (Keleş,1998: 8).

Sultan Kalavun, iktâ ile ilgili yeni düzenlemeler yapmıştır. Sultanlığı zamanında Mısır arazisini 24 parçaya ayırarak bu parçaların dördünü sultana, on parçasını emirlere ve on parçasını da askerlere vermiştir (Demirci, 2000: XXII, 45; Kafesoğlu, 1988: XII/II, 272, 1992: I, 362; 1993: 357; Keleş, 1998: 8). Bu devlette de iktâ sahipleri vergi toplama, asker besleme ve tarımı iyileştirmek için bazı faaliyetlere katılma gibi görevleri vardı (Demirci, 2000: XXII, 45-46).

Emirlerin iktâ miktarları Emir-i Mie 200.000-80.000 dinar, Emir-i Tablhanah 30.000-23.000 dinar, Emir-i Aşere 9.000-7.000 dinar ve Emir-i Hamse'nin 3.000 dinar veya daha aşağı miktarda idi. Ecnadu'l-Halka askerlerinin ise 250 dinardı (Kalkaşandı, 1987: IV, 52).

Mısır'da En-Nâsır Muhammet iktânın yıllık gelirini misâl denilen senetlerle tespit ettirmiş, böylece köylüye baskı yollarını daha da kapatmış ve bu devletin sonuna kadar devam etmiştir (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 273, 1992: I, 363; 1993: 359). Fakat

zamanla iktâ arazilerinin satılması ve vakfedilmesi gibi çeşitli nedenlerle Memlûk iktâ sistemi bozulmuştur (Demirci, 2000: XXII, 46).

İslâm öncesi dönemde olduğu gibi İslâmî dönemde de Türk milletinin millî ve manevî değerlerinden en önemlisi vatan anlayışı olmuştur (Göde, 1997: 71). Türk ailesi ve Türk milleti için toprak ve vatan İslâm öncesi dönemde olduğu gibi İslâmî dönemde de uğruna can verilen kan dökülen vazgeçilmez kutsal bir değer olmuş ve olmaya da devam etmektedir (Göde, 1997: 187).

Vatan kavramı, İslâm öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi İslâmî dönem Türk devletleri olan Gazneli, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde de kutsal sayılmıştır. İslâmiyet’i kabul eden Türkler vatani uğruna şehit ve gazi olunan Allah’ın bir emaneti olarak görmüşlerdir. “Vatan sevgisi imandandır” İlâhi emrini, kendilerine düstur edinen Türkler, vatani kutsallaştırmıştır. Böylece İslâmiyet, vatan sevgisini hiçbir zaman azaltmamış, aksine o sevgiyi sadece somut bir toprak parçasına değil, onu inanç ve ideal birliğiyle şenlendiren, aynı millete mensup insanlara duyulan sevgiyle bütünleştirmiştir (Göde, 1997: 198-199).

Ülke, memleket ve daha kutsal anlamıyla vatan olarak anılan Türk toprağı, Türk’ün her şeyidir. Türk insanı, Türk toprağıyla bütünleşmiş ve onu teriyle, emeğıyle ve daha önemlisi kanıyla vatanlaştırmıştır. Bir şairimizin dediğı gibi “Toprak, eğer uğruna ölen varsa vatandır”, “Toprağın vatanlaşması için mukaddesatla, maneviyatla ve tarihle yoğrulmuş olması lâzımdır”. Türk toprakları “Japon Denizi’nden Adriyatik Denizi’ne kadar” dünden bu bugüne Türk kültürünü yaşata gelmiş, Türk insanıyla “Türk vatani” olmuştur (Göde, 1997: 199).

Atatürk’ün Milli Mücadele yıllarında toprak ve vatan ile ilgili olarak söylediğı “Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O sath bütün vatandır. Vatanın her karış

toprağı vatandaşın kanıyla sulanmadıkça terk olunmaz” sözleri hem Türkiye Türkleri ve hem de Türk dünyasında istiklâl mücadelesi veren ve verecek olan bütün Türkler’e ışık tutacak ve rehber olacak niteliktedir (Göde, 1997: 200).

Bütün bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra kendi kültür değerleriyle ile İslâm kültür değerlerini birleştirerek yeni kültür değerleri ortaya koymuşlar ve teşkilatlarını da bu yeni düşünceye göre ayarlamışlardır. Aynı zamanda toprak sistemlerini de bu yeni kültürün getirdiği değişikliklere göre ayarlayarak zamanın en gelişmiş toprak sistemine sahip olmuşlardır. Toprağın işlenmesini kanunlara bağlamışlar ve halkı hür tutarak ezilmesini engellemişlerdir.

2.1.2. İSLÂM DEVLETLERİNDE TOPRAK SİSTEMİ

İslâm’da, toprak mülkiyetinin özü, şekli ve sınırları İslâm hukukunun asıl kaynakları olan Kur’an, Sünnet, İcmâ ve Kıyasa göre çözümlenebilir (Bayrakçı, 1990: 13). Zira İslâm hukukunun kaynağı olan Kur’an-ı Kerim’de çeşitli vesilelerle insan ve insanın toprakla olan münasebetlerine yer verilmiştir (Şafak, 1977: 33).

Nitekim insanın işine en çok yarayan bizzat toprağın kendisidir ve o olmadan hayatı düşünmek mümkün değildir. Ayrıca insanların tabiatla ilk işlediği nesne, toprak olmuştur. Bunun için insanın toprakla gelişmiş bir hukuku vardır (Yeniçeri, 1980: 36).

Kur’an-ı Kerim, toplum ve insanın maddi ihtiyaçlarının temel esaslarını ortaya koymakla beraber; devlet ve şahısların toprak üzerindeki hak ve yetkilerini, vergi ve ziraî ilişkilerini bütün ayrıntılarıyla bize bildirmemiştir. Yani Kur’an-ı Kerim, insan ve toplumun çağlar boyu sürececek gelişiminin esaslarını ortaya koymakta; şartlara göre değişebilecek toplum münasebetlerini belirlemede ise insan ve devlete yetki vermektedir. Bu bakımdan devlet, insan ve toplumun ihtiyaçlarını, hukukunu ve gelişmesini sağlayacak şartları hazırlama da yetkili kılınmıştır (Bayrakçı, 1990: 13).

Kur'ân-ı Kerim'de araziye etraflı bir şekilde tanzim eden ilahi hükümlere ender rastlanır. Her ne kadar insan için toprağın bir kısım menfaatler sağladığına yer yer işaret buyurulsa da hukuki statüsüne ilişkin Enfâl sûresinin 1. ayetindeki “Sana harp ganimetlerinin hükmünü sorarlar. De ki: Ganimetler Allah'ın ve Rasûlünüdür. O halde tam müminlerseniz Allah'tan korkun, aranızı düzeltin, Allah'a ve Peygamberine itaat edin” ve yine Enfâl suresinin 41. ayetindeki “.....bilin ki, ganimet olarak aldığımız herhangi bir şeyin mutlaka beşte biri Allah'ın Rasûlünün, hısımlarının, yetimlerin, yoksulların, yolcunundur. Allah her şeye hakkı ile kaadirdir” hükümleri ile harpsiz elde edilen ve Haşir sûresi ayet 7-9 da hükme bağlanan feyy malları için gönderilen hükümlerden başkasına rastlanılamaz (Şafak, 1977: 45-46).

İşte bu durum karşısında arazi hukukunun gelişmesi Peygamber ve halifelerinin tatbikatında, hukukçuların açıklamalarında kendini bulmuş ve gelişmesi daha çok o günkü sosyal şartlara bırakılmıştır. Kur'an-ı Kerim'deki “Her şeyin maliki Allah'tır”, “Toprak Allah'ın ve dolayısıyla onun Peygamberinin ve müslümanlarındır” şeklindeki genel hükümlere bakarak şahıslara arazi mülkiyeti hakkının tanınmadığını zannedip İslâm memleketlerindeki toprak teşkilâtını açıklamak yanlış bir tutumdur. Bu tutum özellikle Kur'ân-ı Kerim'in indirildiği Arap yarımadasında mutlak mülkiyet anlayışının çok kuvvetli bulunuşu gerçeğiyle ters düşer. Yani İslâmiyet şahsî mülkiyete büyük önem vermiştir. İslâm fetihleri sonucunda, kurulan yeni devletler de ve aynı devletlerin değişik zamanlarında farklı toprak rejimleri birbiri ardınca veya yan yana varolabilmiştir. Hukuki prensiplerin de kendilerine mahsus bir hayatı vardır. Bu itibarla değişik zamanlarda aynı hukuki prensiplerin hakimiyeti dolayısıyla, hiçbir şeyin değişmemiş olduğunu zannetmek hatadır. Halife Hz. Ömer arazi hukuku sahasında büyük yenilikler yapmış daha sonra gelen hukukçular ise arazi meselelerini

sistemleştirirken her biri etkisinde kaldığı memleketin durumuna göre fikir açıklamıştır (Şafak, 1977: 46-47; Barkan, 1980: I, 142-145).

Arazi ile ilgili olarak, İslâm hukukunda çeşitli tanımlar ve türlü ayrımlar yapılmıştır. İslâm arazi hukukunda toprak esas itibarıyla öşrî, haracî ve mîrî arazi olarak üç kısma ayrılmıştır (Halaçoğlu, 1991: 78; 2002: IX, 806; Göde, 1997: 192; Kurt, 1999: III, 59-60; Aktan, 1986: 168). Bunların dışında yine İslâm memleketlerinde vakıf, mevat, mülk ve fey gibi arazi çeşitleri de vardır (Kurt, 1999: III, 60; Aktan, 1988: 168).

Toprağın bu şekilde ayrılması yeri veya ürünleri bakımından olmayıp, sahipleri bakımındandır. Nitekim toprak sahipleri bu ayırma bağı olarak müslümanlar, müslüman olmayanlar ve tagallübî yani fetihle ele geçirilerek idare edilen toprakların sahipleri olmak üzere üç kısma ayrılmıştır (Halaçoğlu, 1991: 78; 2002: IX, 806).

İslâm toplumlarında arazi ya savaşla ya da anlaşma yoluyla elde edilmiştir. Bu nedenle elde ediliş şekline göre toprağa iki ayrı isim verilmiş ve haklarında hukukî kurallar uygulanmıştır. Genellikle savaş yolu ile alınan topraklara ganimet, sulh yolu ile veya savaş sonrası yapılan anlaşmalar sonucu alınan araziye feyy arazisi denilmiştir (Şafak, 1977: 49).

Mülkiyet, genel ve mutlak olarak Allah'a aittir. Her şeyin yaratıcısı Allah olduğuna göre mülkiyetleri de O'nundur. Dolayısıyla İslâm hukukunun mülkiyet anlayışına göre; gökte ve yerde mevcut olan her şeyin mülkü Allah'a aittir (Yeniçeri, 1980: 37; Cin, 1985: 14; 1987: 5; Güvemli, 1995: I, 44). Canlı-cansız, madde-eşya, mal-toprak her şey Allah'ın gerçek mülkü ve tasarrufundadır. Sosyal ve ekonomik bütün sistemler, insan varlığıyla başlayan bütün olgular ve eserler bu gerçeğe göre oluşmalıdır (Bayrakçı, 1990: 14).

İslâm'da mülkiyetin Allah'a ait olduğu inancı, mülkiyet hakkının kutsallığı

sonucunu doğurmuştur (Cin, 1985: 14; 1987: 6; Küçükkalay, 1999: III, 54). İslâm'da mülkiyet, ferdi haklar gibi her türlü ihlâlin dışındadır. Şahsî haklar (insanın kendisi) ne kadar kutsal ise aynî haklar da o kadar kutsaldır. Hiçbir keyfi hareket, mülkiyet hakkına ve ferdin mal varlığına müdahale edemez ve onu değiştirmez (Cin, 1985: 14; 1987: 6; Şafak, 1977: 47).

Mülkiyetin genel ve mutlak anlamda Allah'a ait olması, insanın mal ve mülk edinmesine engel değildir. Kişiler, Allah'ın topluca insanlığa sunduğu şeylerden, kendi gayretleri ile bazı şeyleri elde eder veya bazı şeylere belli şekiller verirlerse onlara sahip olurlar. Diğer taraftan, elde ettiklerini kendi soylarına miras bırakabilirler. İşte bunlar, özel mülkiyeti doğuran başlıca sebeplerdir. Kur'an-ı Kerim'de, insanın çalışarak elde ettiği şeylerin yine kendisine ait olduğu bildirilmektedir. Nitekim mal kelimesi, bazı ayetlerde Allah'a nispet edildiği halde diğer bazılarında insanlara nispet edilmiştir. Bu bakımdan arzın Allah'a ait olması, özel mülkiyete engel değildir (Yeniçeri, 1980: 37).

İslâm dinî mülkiyet hakkını kabul ettiği gibi çeşitli kazanç yollarını da göstermiştir. Buna göre, kişinin hukukî ve meşru bir şekilde mal kazanma yolları; çalışmak, ölü toprakları işleme, devlet başkanın mülk iktalarda bulunması, savaşlarda elde edilen ganimet ve feyyin askerlere dağıtılması, hibe, vasiyet ve miras şeklinde sıralanmıştır (Şafak, 1977: 49; Cin, 1985: 14; 1987: 6).

İslâm hukukuna göre mülkiyet hakkının rakabe, tasarruf ve zilyetlik olmak üzere üç unsuru vardır. Rakabe, bugün anladığımız manada kuru mülkiyettir. Tasarruf, bir şeyden faydalanma hakkıdır. Zilyetlik ise, bir malı elinde bulundurmak ve ondan faydalanmaktır (Cin, 1985: 15; 1987: 8; Güvemli, 1995: I, 44).

Mülkiyetin esası toprağa dayanır. Yani mülkiyet anlayışının temelini toprak mülkiyeti oluşturur (Yeniçeri, 1980: 37; Güvemli, 1995: I, 44). İslamiyet'in doğuşundan

kısa bir süre sonra Medine’de kurulan devletin ele geçirdiği tüm topraklar, hukukî bir duruma bağlanmış ve bu yapılırken iki ana yol izlenmiştir. Bu yolların ilkinde arazinin eski hukukî durumu aynen kabul edilmiş, diğerinde ise araziye yeni bir hukukî vaziyet kazandırılmıştır (Yeniçeri, 1980: 37).

İslâm’da arazi mülkiyetinin kaynağı fetihlerdir. Yani fetihler mülkiyetin kaynağını oluşturmaktadır (Cin, 1985: 15; 1987: 8; Güvemli, 1995: I, 44). Fetih, fetih sırasında var olan mülkiyet hakkını hükümsüz kılmıştır. Fethin barışla veya silahla olması arasında fark vardır. İslâmiyet’i kendi rızasıyla kabul edenlerin mülkiyeti onların elinde bırakılmış ve öşüre tâbi kılınmıştır. Silahla fetih halinde ise hükümdar istediği tasarrufta bulunmuştur. Zira bu durumda hükümdar ister askerler arasında paylaşsın, ister beytü’l-male bırakır ve isterse eski sahiplerinin elinde bırakarak vergi alırdı. Fakat fethedilen toprakların askerler arasında dağıtımı mutlak değildi. Sultan toprağın çıplak mülkiyetini devlete mal ederek, sadece zilyetliğini mağlup toprak sahiplerine bırakabilirdi (Cin, 1985: 15-16; 1987: 9).

Fetih neticesi ele geçirilen toprakların dağıtımı, mülk topraklar ve mülk olmayan topraklar şeklinde bir sınıflandırmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Cin, 1985: 16; 1987: 9; Güvemli, 1995: I, 44). Bunun nedeni fethedilen toprakların savaşa katılanlar arasında bölünmesi ve % 20’sinin hazineye ayrılmasıdır (Güvemli, 1995: I, 44). Mülk topraklar, şahısların üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahip oldukları topraklardır. Mülk olmayan topraklar ise, çıplak mülkiyeti devlete, kullanma hakkı fertlere veya bir topluluğa tahsis edilmiş olan topraklardır (Cin, 1985: 16; 1987: 9; Güvemli, 1995: I, 44). İslam’daki bu mülkiyet anlayışı, Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra kurdukları devletlerin mülkiyet anlayışlarını etkilemiştir (Güvemli, 1995: I, 44).

İslâm toplumunda şahsî mülk, hiçbir zaman ortadan kalkmamıştır. İlk oluşan

İslâm devlet ve toplumunda şahsî mülkiyet hakkı özenle korunmuştur. Fakat, devletin büyümesi ve yeni grupların topluma katılmasıyla toprak statüsünde değişmeler meydana gelmiştir. Devlet mülkiyetine giren topraklar; bir yandan fethedilen arazilerin, diğer yandan da belli şartlara bağlı olarak mülk arazinin devlete kalmasıyla oluşmuştur. Toprağı fethedilen toplumun dinî ve sosyal yapısı, bu yeni toprak hukukunun oluşumunu etkilediği gibi, toprağın zorla veya anlaşmayla alınması da mülkiyet ilişkilerini etkilemiştir. Bu şekilde meydana gelen ve devlet mülkiyetinde bulunan toprakları daha açık bir şekilde belirtecek olursak; fetihle teşekkül eden topraklar ve değişik sebeplerle beytü'l-male (hazineye) intikal eden topraklar olarak tasnif edebiliriz (Bayrakçı, 1990: 15-16).

Toprakların savaşla veya barışla alınması, toprağın hukukî durumunu etkilemiştir. Silah yoluyla alınan topraklar hukukunda İslâm hukukçularının ittifak halinde olmadığı görülmektedir. Nitekim İslam hukukçularından bazıları, bu tip toprakların beşte birinin devlete; kalanın savaşa katılanlara dağıtılmasını uygun görürken; bazıları ise, bu toprakların toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde vakfedilmesini söylemişlerdir. Barışla alınan topraklarda problem değişik yollarla çözümlenmiştir. Bu şekilde toprağı alınan toplulukla yapılan anlaşmada; eğer toprağın Müslüman halka öşrî arazi olarak dağıtımı yer alıyorsa, o takdirde Müslüman halkın mülkü olan bu araziden öşür karşılığı haraç alınmış, veya haracî topraklar olarak eski sahiplerinin elinde mülk olarak bırakılmıştır. Müslümanlara verilen bu toprakların satılması, ipotek yaptırılması ve vakfedilmesi mümkün olmamıştır. Barışla alınan topraklarda, daha çok bu yol takip edilmiştir (Bayrakçı, 1990: 16-17; Barkan, 1980: I, 146).

Özellikle silah yoluyla alınan topraklar üzerinde, devlet başkanının daha çok

yetkilere sahip olduğunu alınan toprakları, öşrî olarak şahıslara mülk olarak verme, gayr-i müslim sahiplerine haracî arazi olarak bırakma, veya mîrî arazi olarak idarî ve askerî vazife karşılığında, şahıslara geçici olarak ikta etme gibi, hukukî şekillerden birisini tercih ettiğini görüyoruz (Bayrakçı, 1990:17).

Devlet toplumun en üst yönetimi olarak toprakları dağıtma yetkisine sahiptir. Nitekim öşrî veya haracî olarak halka verilen araziler, artık sahiplerinin mülkü olmuştur. Devlet ona müdahale edemez ve bu arazileri ellerinden alamaz. Sahipleri öldüğü zamanda İslâm miras hukuku çerçevesinde mirasçılara kalırdı. Ancak, fetih esnasında hazineye ayrılan arazi tamamen devlet mülkiyetine girmekte ve hiçbir şahıs bu arazi üzerinde hak sahibi olamamaktadır (Bayrakçı, 1990: 17-18)

Hz. Peygamber zamanında elde edilen arazi savaşız alınmışsa tamamı kendisinin ve muhtaçların olmuştur. Harple alınan yerler savaşçılara dağıtılırken ise bu yerlerin beşte biri Hz. Peygamberin ve muhtaçların (beş sınıfın) olmuştur. Onun vefatıyla ganimetlerden beğenip seçtiği mallar beytü'l-male kalmış, mülkiyeti hazinenin işletme hakkı ise kişilerin olmuştur. Gerek Peygamber mallarının beytü'l-male kalmasına dair özel tatbikat ve gerekse düşmandan alınan mallar hakkında devlet başkanının istediği prensibi uygulamadaki seçme hakkı Haşr süresi 7. ayetinde “Ta ki o feyy, yahut mal sizden yalnız zenginler arasında bir devlet olmaya” ilahi hükme dayanır. Böylece mal ve ganimetlerin belli şahıslar elinde toplanması önlenmiştir (Şafak, 1977: 140-141).

İslâm harp hukukunda önemli bir yer tutan ganimetlerin, beşte birinin beytü'l-male ayrılması prensibi, gayr-i menkul arazi için de aynen uygulanmıştır. Beşte dördü ise, toplumun yararına ve şartlara bağlı olarak, şahsî mülk veya mîrî arazi haline gelmektedir. Ancak bir kısım arazi üzerinde mülkiyet hakkı bulunanların mülkiyet

hakkından vazgeçmesiyle bu araziler tekrar beytü'l-male geçer. Değişik sebeplerle beytü'l-male intikal eden topraklarda devlet topraklarıdır. Bu topraklar da; Mevad topraklar ve varissiz intikal eden topraklardır (Bayrakçı, 1990: 18).

Mevad topraklar; hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan beri, hiçbir kimsenin tasarrufunda bulunmayan, işlenmemiş topraklardır. Bu topraklar önceden işlendiği halde, sonradan terk edilmiş ise; toprağın boş bırakılması ister İslâm öncesi dönemde isterse Müslümanlar tarafından olsun devlet toprağı sayılır. Ancak Müslümanlar tarafından boş bırakılmış ve ölü hale gelmişse; o zaman sahibinin olup olmadığına bakılır. Sahibi varsa, toprak devletin olamaz. Dolayısıyla bu toprağı diriltmek isteyenler de, devletin müsaadesiyle toprağın sahibi olamazlar. Çünkü eski sahibi bulunmaktadır. Varissiz olup hazineye intikal eden topraklarla, varis bırakmadan ölen kimselerin arazisi devlet toprağı haline gelmiştir (Bayrakçı, 1990: 19-20).

Mülk olarak şahısların elinde bulunmayan ve çeşitli sebeplerden dolayı kişi mülkiyeti altına girmemiş olan tüm toprakların tek sahibi devlettir. Bir yerin devlet mülkiyetinde olmasının çeşitli sebepleri vardır. Devlet mülkiyeti ferdî mülkiyetten önce gelmekte ve şahsî mülkiyet sonradan kazanılmaktadır. Bu bakımdan toprakta devlet mülkiyeti ilk esas olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yerin devlet mülkiyeti altına girmesinin nedenlerini; aslında mülk arazi iken sahiplerinin kim olduğu bilinmemesi, toprakların otlak ve mera olması, toprak sahiplerinin hiçbir mirasçı bırakmadan ölmesi ve toprakların harp veya bir anlaşma yoluyla ele geçirilmesi şeklinde sıralayabiliriz (Yeniçeri, 1980: 41-43).

İslâm memleketlerinde mülkiyeti devlete ait olan mîrî topraklar yanında, mülkiyeti şahıslara ait topraklar da mevcuttur. Bilakis öşrî ve haracî topraklarla, şehir ve kasaba etrafında bulunan topraklar ve sultanlar tarafından mülk olarak verilen devlet

toprakları bu tür topraklardan sayılmakta ve bunlar satış, veraset ve vakıf işlemlerine konu olmaktadır (Barkan, 1980: I, 231).

İslâm hukukunda, şahsî hukuk önemli bir yer işgal etmektedir. Hz. Peygamber, İslâm'ın gelişerek sosyal, siyasî ve hukukî bir güç haline gelmesi sırasında toplumda önemli bir yer işgal eden şahsî mülke dokunmamış ve hassasiyetle korumuştur (Bayrakçı, 1990: 28).

İslâm dini, kişilerin özel mülkiyet hakkını kabul ederek bu mülkiyete büyük önem vermiş ve ferdî mülkiyete uymayı da emretmiştir (Cin, 1985: 14; 1987: 6; Şafak, 1977: 47; Güvemli, 1995: I, 44). Örneğin, “bir kimse ölü araziye ihya ederse ona malik olur” hadisi buna en güzel delili oluşturmaktadır (Güvemli, 1995: I, 44). Dolayısıyla Hz. Peygamber de ferdi mülkiyet hakkının mevcudiyetini kabul etmiş ve fetihler sırasında sık sık mülk arazi dağıtımında bulunmuştur (Cin, 1985: 14; 1987: 6; Şafak, 1977: 47).

İslâm hukukunda ferdî mülkiyet dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen bir dokunulmazlığa sahiptir. Bu vaziyet ferdi hakların kuvvetli bir tarzda korunduğu ve zaman zaman kamu yararına üstün tutulduğu İngiltere’de bile yoktur. İslâm’da söz konusu ferdî mülkiyet, fetihlerden sonra devlet başkanının askerlere mülk olarak arazi vermesiyle yahut fetihten önce zilyetleri elinde bulunan arazinin bir vergi karşılığında, mülk olarak onların mülkünde bırakılmasıyla meydana gelmiştir (Cin, 1985: 14-15; 1987: 7).

Arazide ferdî mülkiyeti doğuran bazı sebepler vardır. Arazi sahiplerinin müslüman olarak topraklarını İslâm topraklarına katmaları, zorla ele geçirilen arazi sahipleriyle mülkiyetlerinin devamı için anlaşma yapılması, zorla veya barış yoluyla alınan ganimetlerden 4/5’inin gazilere pay edilmesi, hazine arazisinin devlet başkanı

tarafından mülkiyetleriyle birlikte kişilere iktâ olarak verilmesi (Yeniçeri, 1980: 37-39) ve genel olarak yerleşme bölgeleri (Yeniçeri, 1980: 41; Şafak, 1977: 86) arazide ferdi mülkiyeti doğuran bazı nedenlerdir.

Sözlükte bir şeyi zapt etmek olarak geçen mülk, mülkiyet üzere tasarruf olunacak nesneye, bir adamın menkul ve gayr-ı menkul bütün varlığına denilmiştir. Mülkiyet konusu olan şeye memlûke, bir şeyi bir kimseye mülk olarak vermeye temlik veya imlak, mülk sahibine ise malik denilmiştir (Şafak, 1977: 79).

İslâm hukukunda ise kişilere ait mülkleri anlatmak üzere mülk arazi deyimi kullanılmıştır (Kurt, 1999: III, 60). Mülk arazi, mülkiyeti devlete ait olan arazilerin zamanla bazı kimselere satılması suretiyle oluşmuştur. Bu tür arazilere arazi-i memlûke de denir (Aktan, 1986: 168).

Hz. Peygamber Medine'ye geldikleri andan itibaren Ensarın sahip olduğu arazi ve mülklere hiçbir müdahalede bulunmamıştır. Hatta pek çokları, Muhacirlere kendi topraklarından araziler verilmesi için Hz. Peygambere teklifte buldukları halde o, buna yanaşmamıştır (Şafak, 1977: 80).

Çeşitli kaynaklar, Hz. Peygamberin mülk arazi elde ediş yolları ve ona kalan bazı yerler hakkında bilgi vermişlerdir. Hz. Peygamberin bizzat mülkiyeti kendisine ait ve her türlü kullanma yetkisine sahip olduğu taşınmaz malları vardır. Yahudi kabilesi Beni Nadîr alimlerinden olan Muhayrık'ın vasiyet yolu ile bağışladığı ev ve arsa, Beni Nadîr toprakları, Hayber arazisindeki Vetih, Selalüm ve Ketibe adlı üç kale, Fedek arazisinin yarısı, Vâdi'l-Kurâ'nın 1/3'i, Medine'de Mehruz denilen bir çarşı Hz. Peygambere ait mülkler olarak sayılabilir (Şafak, 1977: 81-83; Yeniçeri, 1980: 44).

Hz. Peygamberin vefatından sonra başta kızı Fatıma olmak üzere diğer bütün varisleri, O'nun sağlığında kullanma hakkına sahip olduğu bu toprakların kendilerine

kaldığını iddia ederek miras talebinde bulunmuşlardır. Fakat ne Halife Hz. Ebu Bekir ne de Hz. Ömer bu taksim talebine iltifat etmemiştir. Sebebi de: “Bıraktıklarımıza mirasçı olunmaz, onlar sadakadır” ve “Mirasçılarım, ailelerimin masrafları, memurun masrafları çıktıktan sonra geri kalana mirasçı olamazlar, taksimde bulunamazlar. Zira o yerler artık sadakadır” manasındaki açık hükümlü hadislerin varlığıdır. Böylece ilk halife Ebu Bekir, Peygamberin varislerinin iddiasını yukarda zikrettiğimiz ve Peygambere ait olan sözlerle çürüterek onun bütün arazilerini İslam cemaati için alıkoyarak beytü'l-male bırakmış ve devlete mal etmiştir (Şafak, 1977: 83-84; Yeniçeri, 1980: 43).

Genel mülk edinme yolları ile mülkiyetine geçen topraklar hakkında Peygamber tam bir sahip olarak serbestçe hareket etmiş, bir kısmını dağıtıp bir kısmını işletmeye vermiş ve gelirinden, ailesinin nafakasını, ordunun ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hz. Peygamberin sadaka olarak kabul edilen gayr-ı menkulleri, mülkiyeti beytü'l-male, geliri fakirlere sarf edilmek üzere bir vakıftır. Böylece bunlar devlet arazisi statüsü kazanmıştır (Şafak, 1977: 84-85).

Savaşla alınan yerlerin devlet başkanı tarafından mülk olarak dağıtılması, sulh yolu ile alınan toprakların anlaşma ile halkın elinde bırakılması, mevat arazinin ihya edilerek imar edenin elinde kalması ve devlet başkanının mülkiyeti geçici iktâlarda bulunması, genel olarak toprağa yerleşilmesi ev kurulması mülk arazinin elde edilmiş yollarından bazılarıdır (Şafak, 1977: 85-86).

İslam hukukuna göre fert, mülk araziye istediği gibi kullanabilir ve miras olarak bırakabilir. Ancak mirasçısız vefat edenin toprakları beytü'l-male geçer. Mülk arazi her türlü tecavüzlerden korunmuştur. Bu gibi yerleri devlet bile olsa bedelini ödemek zorundadır. Nitekim Hz. Ömer halifeliği zamanında Hicaz mıntukasından gayr-ı müslimleri (Yahudileri) sürgün ettiğinde mülk arazilerinin kıymetini ödemiştir.

Tatbikatta genellikle Müslüman olan şahısların ve toplumların mülkleri kendi ellerinde bırakılmıştır. Hadiste; “Kim Müslüman olursa Müslümanların lehine olan onun da lehine, aleyhine olan aleyhine tatbik edilir” buyurulmuştur (Şafak, 1977: 86-87).

İlk İslâm toplumunda, bir taraftan İslâm’ı kabul etmiş sosyal gurupların şahsî mülküne dokunulmazken, diğer yandan fetih topraklarında şahsî mülkler oluşturuluyordu. Bu şahsî mülkler, hangi şekilde meydana gelirse gelsin, iki hukukî şekil içinde incelenebilir. Dolayısıyla İslam orduları tarafından ele geçirilen topraklar, toprağın kaynağına göre öşür arazisi ve haraç arazisi olarak iki grupta incelenmektedir (Bayrakçı, 1990: 28-29).

İslâm’ın başlangıcında toprakların genişletilmesi ve yeni yerlerin devlet sınırlarının içerisine alınması, harplerle mümkün olmuştur. Harp sonunda elde edilen topraklar, ya müslüman askerler arasında paylaştırılmış veya gayr-i müslim olan eski sahiplerinin elinde bırakılmıştır. Eğer sahiplerinin elinde bırakılırsa anlaşma yapılmıştır. Birinci tarzda öşür, ikinci tarzda haraç alınmıştır. Bütün bu uygulamaların sonucunda toprak, ya öşrî veya haricî olmuştur (Kazıcı ve Şeker, 1982: 203; Kazıcı, 1991: 294; Şafak, 1977: 52; Karaköse, 2004: 48).

Hz. Peygamberin Medine’ye hicreti ile başlayıp daha sonra devam eden arazi taksimi farklı devreler geçirmiştir. Bir arazinin öşrî veya haracî olması ile ilgili birçok sebep ileri sürülmüştür. Bunların başında toprak sahibinin mensup olduğu din veya toprağın bizzat Arap beldesi içinde olup olmaması ve buna bağlı olarak sulama imkanlarının bulunup bulunmaması gibi hususlar gelmektedir. Demek ki başlangıçta arazi, biri öşrî, diğeri de haracî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bu taksimde, arazi sahibinin dini önemli rol oynamıştır. Bir arazinin öşrî veya haracî olması için bazı şartlar gerekmektedir (Kazıcı ve Şeker, 1982: 203-204; Kazıcı, 1991: 294).

Bir toprağın öşür arazisinden sayılabilmesi için sahibinin herhangi bir zorlama ve harp olamadan kendiliğinden müslüman olması, sahibinden harple alınan toprağın müslümanlara dağıtılması, ölü bir toprağın müslümanlar tarafından ihya edilmesi, sahibi bulunmayan bir toprağın devlet başkanı tarafından her hangi bir müslümana iktâ edilmiş olması gibi şartların mevcut olması gerekir. İslâm hukukuna göre bir arazinin haracî arazi olması yine bazı şartlara bağlanmıştır. Bu şartları, harple alınan bir yerin gayr-ı müslim olan sahiplerinin elinde bırakılması, fethedilen yerin, gayr-ı müslim olan sakinlerinin oradan ayrılmaları ve yerlerine başka yerden yine gayr-ı müslim getirilip yerleştirilmesi, barış yolu ile alınan bir yerin vergi karşılığında gayr-ı müslim halkına terk edilmesi şeklinde sıralayabiliriz (Kazıcı ve Şeker, 1982: 204; Kazıcı, 1991: 294-295).

Bir arazinin öşrî veya haracî olması, sahiplerinden alınacak ziraâ verginin mahiyet, isim ve miktarında da farklılığa sebep olmaktadır. Bunun içindir ki öşür arazisinden alınan vergi, umumiyetle onda bir (1/10) nispetinde iken, haraç arazisinden alınan vergi, mahsûlün yarısına varacak kadar bir miktarı kapsamaktadır (Kazıcı ve Şeker, 1982: 204; Kazıcı, 1991: 295).

İslâm fethi sırasında sahipleri Müslüman olan veya fetih sırasında İslâm dinini kabul eden kişilere ait topraklara öşrî topraklar denilmiştir (Kurt, 1999: III, 59). Dolayısıyla öşrî topraklar Müslümanların mülkiyetinde bulunan arazi olmaktadır. Bu arazide fertler; ya Müslüman olmadan önce mülkiyet hakkına sahiptirler ve Müslüman olduktan sonra da aynı mülk arazileri öşür arazi adıyla mülk olarak tasarruf etmeye devam ettiler. Veya fethedilen topraklar, ganimet alnlara olduğu gibi, halka da mülk olarak verildi. Bu arazi de yine Müslümanların şahsî mülkiyetinde bulunan öşür arazisidir (Bayrakçı, 1990: 29). Böylece öşüre tâbi anlamına gelen arazi-i öşriyye,

Müslümanlar tarafından fethedilen topraklar üzerinde yaşayan ve Müslüman olan kimselere bırakılan arazidir. Bu arazilerden gayr-ı müslimlerin yararlandırılması istenmemiştir (Aktan, 1986:168).

Mülk toprakların önemli bir kısmı sayılan öşür arazisi, zorla alınıp harbe katılanlar arasında taksime tâbi tutulan yerlerle isteyerek İslâmiyet'i kabul eden toplum fertlerinin sorumluluğunda bırakılan topraklardan ve Müslümanlar tarafından ihya ve imar edilen yerlerden ibarettir. Öşür, araziden üretilen ürünün zekatı sayıldığından bu araziye arz-ı sadaka'da denilmiştir. Verilen bu tariften anlaşılacağı üzere öşür arazisinin meydana geliş yolları çeşitlidir. Öşür arazisinin meydana geliş yollarını; silah zoruyla fethedilen arazinin savaşçılara dağıtılması, isteyerek İslâmiyet'i kabul edenlerin sorumluluğunda arazi bırakılması, mevat araziden müslümanların ihya etmeleri ve fethedilen yerlerin savaşa katılmamış müslümanlara dağıtılması şeklinde sıralayabiliriz (Şafak, 1977: 95).

Ziraî sahada karşılaşılan ilk mülk arazi öşür topraklarıdır. Peygamber zamanında tesis edilmiş ve hakkında çeşitli hükümler konulmuştur. Hadislerde de “Topluluk müslüman olduğunda canları ve malları kendilerine bağışlanır” ve “Kim yanında bir takım şeylerle müslüman olursa onlar ona aittir” gibi hükümler mevcuttur. Teminat altına alınan malların kapsamına menkul ve gayr-ı menkullerin hepsi girer (Şafak, 1977: 95).

Fetihlerle elde edilen mevad toprakların işlenmesiyle Müslümanların şahsî mülkiyetinde oluşan öşür arazileri, müslümanlara verilmiş gerçek mülklerdir. Bu arazinin kullanılması ve mülkiyeti diğer menkul mallardan farklı olmayıp devletin bu arazide hiçbir hukukî müdahalesi söz konusu değildir. Sahipleri bu arazileri nasıl isterlerse öylece tasarruf ederler. Yani öşür arazisinde, sahiplerinin her türlü tasarrufta

bulunma yetkileri mevcut olup, bu arazileri istedikleri gibi değerlendirirler. Dolayısıyla bu tür arazinin alımı, satımı ve vakfedilmesi gibi benzeri tasarrufları mümkündür. Sahipleri öldüğünde İslâm miras hukukuna göre bu arazi, varislerine kalır ve sahipleri bu topraklara nesilden nesile varis olurlar (Şafak, 1977: 102; Bayrakçı, 1990: 29).

Bu tür toprak sahipleri ellerinde bulunan topraklar için bir toprak vergisi ödememekte, tamamen serbest ekip biçtikten sonra sahipleri sadece ürettikleri ürünlerden belirli bir miktarı zekat mahiyetinde öşür (onda bir) olarak devlete veya devlet adına görevli olan kişi veya kuruma vermekteydiler (Bayrakçı, 1990: 29; Kurt, 1999: III, 59; Şafak, 1977: 102).

Öşür kelime anlamı bakımından 1/10, yani onda bir anlamında olmasına rağmen İslâm fakihlerinin fetvaları ile toprağın verim durumuna göre 1/ 8, daha verimli yerlerde 1/ 5 oranında alınmıştır (Kurt, 1999: III, 59). Sonuçta vergilendirmede kullanılan öşür belli sınıflar için mahsulden alınan onda bir nispetindeki verginin adı olmuştur. Hz. Peygamberden önce Arabistan'da bu verginin bulunduğu görülmektedir. Önceleri yalnız Arabistan bu vergiye tabi iken sonraları İslâm dinî yayıldıkça müslüman kimseler topraklarından ürettikleri ürünlerden bu vergiyi (zekatı) ödemişlerdir. Mülk arazinin bu çeşidine alınan vergi isim olmuştur. Aslında öşür tabiri her mülk araziye ifade edemediği içindir ki mülk arazi içerisinde gruplandırmalar da yapılmıştır. Kelime tatbikatta çok kullanıldığından müslüman kimselerin elindeki toprağa öşür arazisi denilmiştir (Şafak, 1977: 105).

Öşür arazi sahibi toprağını istediği gibi işleyebilir. Bu topraklar hakkında sahibine hiçbir şey söylenemez. Ektiği taktirde ondan mahsulün öşrü alınır. Ekmezse kendi işini kendisi bilir. Harap bir hale gelse de mülkiyeti devam eder. Ancak terk edilmiş ve sahibi bilinmeyen öşür arazisi bulunmuş mal hükmüne tâbidir. Sahibi ortaya

çıkarsa teslim edilmesi gerekir (Şafak, 1977: 106).

İslâm fethi sırasında gayr-i müslim reaya elinde bulunan, fetihten sonra sahibi yine eski dininde kalan ve kendisine haraç uygulanan kişilere ait topraklara haracî topraklar denilmiştir (Kurt, 1999: III, 59). Böylece İslâm hukukunda şahsî mülkiyete verilen önem sonucu müslüman olmayan tebaanın sahip olduğu araziye haraç arazisi denilmiştir (Şafak, 1977: 110). Dolayısıyla haraç arazi fethedilen topraklar üzerinde yaşayan ve müslüman olmayan halka bırakılan arazi olmaktadır. Bu araziden İslâm memleketlerinde haraç adı altında bir arazi vergisi tahsil edilmiştir (Aktan, 1986:168).

Haraç belli zamanlarda toplanılan vergi ve mallardır. Topraktan alınan ve genel bir vergi adı olan haraç daha sonra alındığı arazi guruplarına isim olmuş ve bundan dolayı da araziye haraç arazisi denilmiştir. Aslında mülkiyet ve tasarruf hukuku ile ilgili bir kelime sayılmaz. Haracî araziler genellikle gayr-ı müslim tebanın elinde bulunan mülk topraklardan ibarettir (Şafak, 1977: 106-108).

Daha ziyade sulh yoluyla alınan ve yapılan anlaşmada bir hak olarak tanınan arazilerin, eski sahiplerinin mülkiyetinde kalması haraci araziye doğurmuştur. Harple fethedilen toprakların da, -bazı şartlarda- gayr-i müslim sahiplerinde bırakıldığı görülmektedir. Veya devlet başkanı, zorla fethedilen bir yerin halkını oradan çıkararak, yerine başka bir gayr-i müslim topluluğu yerleştirebilir. Ve toprakları da mülk olarak kendilerine bırakabilir (Bayrakçı, 1990: 31-32).

Haraç arazisinin hukukî durumu hakkındaki esaslara İslâm'dan önceki devirlerde de rastlanılmaktadır. Tevrat'ta haraç hakkında bir takım açık hükümler mevcut olup Tekvin kitabının 47. faslında bunlar anlatılmaktadır. Hz. Yusuf Peygamber zamanında bazı çiftçiler devlet arazisini ücretle ekmişlerdir. Eski devirlerde her yerde arazi hükümdarın kabul edilmiştir. Toprağı işleyenler bir hisse de hükümdara verirlerdi

ki, o yerin haracını teşkil ederdi. Tatarlarda, eski Germanlerde, İranlılarda ve Romalılarda da arazi genellikle haraç vergisine tâbi idi (Şafak, 1977: 108).

Haraç arazinin meydana gelişi bazı esaslara dayanmaktadır. Hukukçular arasında bazı fikir ayrılıkları olmasına rağmen tespit edilen bu esaslar; bir memleket fethedildiğinde gayr-ı müslim sahiplerine arazinin bırakılması, sulh yolu ile fethedilip haraç vergisi karşılığı mülkiyeti üzerinde bulunanlara arazinin bırakılması, savaşla fethedildiği sırada gayr-ı müslim halkının göçüp başka yerlerden gayr-ı müslim ahali getirilerek onlara arazi verilmesi, Müslüman olmayan Araplar elinde arazinin bırakılması, fethedilen yerlerdeki bağlık ve bahçelik topraklar ile Müslüman olmayanların ölü toprakları işleyip ihya etmeleri ve savaşta müslümanlara yardım eden gayr-ı müslimlere toprak verilmesi şeklinde sıralanabilir (Şafak, 1977: 110-113).

Mülk arazisinin bir çeşidini oluşturan haracî arazide sahibi istediği gibi tasarrufta bulunabilir. Haraç arazinin alımı, satımı ve vakfedilmesi gibi benzeri tasarrufları konusunda herhangi bir hukuki engel yoktur. Arazinin sahipleri öldüğünde miras yoluyla varislerine kalır. Devletin bu arazide hiçbir hukukî müdahalesi söz konusu değildir (Bayrakçı, 1990: 33; Şafak, 1977: 115-124).

Haracî topraklara sahip olan kişiler, miktarı genellikle bir altın olarak düşünülen haraç veya cizye (harac-ı ru'us) ödedikten sonra ekip biçtikleri topraklarının da öşrünü ödemek zorundaydılar (Kurt, 1999: III, 59).

İslâm hukukunda geliri belli bir vakfa tahsis olunmuş ve mülkiyeti Allah'ın mülkü olarak kalan topraklar için vakıf arazi deyimi kullanılmıştır (Kurt, 1999: III. 60; Şafak, 1977: 225). İlk İslâm toplumunda birçok arazi vakıfları bulunmaktadır. İslâm toplumunda, ashaptan ilk vakfı yapan Ömer b. Hattab'tır. Ömer b. Hattab, hurmalığını sadaka olarak vermek istediğini söyleyince, İslâm peygamberi; "Sen bunun aslını,

satılıp alınmamak üzere vakfet! Onun mahsulü infak ve tasadduk olur” buyurur. Bu tarif üzerine Hz. Ömer, hurmalığını İslâm toplumu menfaati için ebedi olarak vakfetmiş olur (Bayrakçı,1990: 35).

Vakıf arazi vakf-ı lâzım ve vakf-ı gayr-ı lazım olmak üzere iki kısma ayrılır. Vakf-ı lâzım; bir kimsenin iradesiyle şartlarına uyararak yaptığı vakıflardır. Fesih imkanı yoktur. Mülkiyeti kişilere ait arazide sahibinin yaptığı vakıflardır. Böyle araziye arazi mevkufe-i sahiha (sahih vakıf arazi) denilir. Her türlü tasarruf hakkı vakıf maksadına aittir. Vakfın şartlarına uygun bir şekilde vakıf idarecisi tarafından idare edilir (Şafak,1977: 265). Böylece sahih vakıf şahsî mülklerin toplum menfaatine -vakıf şartları içinde- tahsisi demektir. Bu çeşit vakıflarda hukukî tasarrufla beraber, mülkiyeti de devredilmiş olmaktadır (Bayrakçı,1990: 36).

Vakf-ı gayr-ı lazım ise feshedilmesi mümkün olan vakıflara denilir. Bunlar da, mülkiyet hakkı fertlere ait olmayan topraklarda işleyenlerin yaptıkları vakıflardır. Bu çeşit vakıflarda devlet başkanının izni ile o yerin yalnızca geliri belli bir maksat için vakfedilmektedir. Mülkiyet devletindir. Devlet başkanı istediği an o yeri vakıflıktan çıkarabilir. Vakf-ı gayr-ı lazıma vakfı irsâd, arazi-i mevkûfe-i gayr-ı sahiha, tahsisât kabilinden vakıflar da denilir (Şafak,1977: 265-266). Böylece gayr-ı sahih vakıflar mîrî araziden yapılan vakıflardır. Bu çeşit vakıflarda toprağın mülkiyeti devlette kalmakta, sadece kullanım hakkı devredilmekteydi. Mîrî araziden oluşan bu vakıflar, ya devlet ihtiyaçlarından birini veya toplumun genel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Böylece mîrî arazinin bu şekilde fakirlerin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde vakfedilmesi veya devlet harcamalarına tahsis edilmesiyle, gayr-ı sahih vakıf arazilerin oluştuğu anlaşılıyor (Bayrakçı,1990: 36).

Hukukî ve fiili bakımlardan vakıf arazi bazı sınırlamalara tâbi tutulmuştur. Vakıf

tarafından tayin edilen idareciler ve vakıf yerlerin işleyicileri bu şartlara uymak zorundadırlar. Dolayısıyla hukuken vakıf arazinin satışı, bağışlanması, miras yolu ile intikali yasaklanmıştır. Fakat vakıf arazinin kiraya verilmesi, ziraî ortakçılık akdi ile işletilmesi caiz sayılmıştır (Şafak, 1977: 266).

İslâm hukukunda devlete ait toprakları kast etmek üzere mîrî arazi deyimi kullanılmıştır (Kurt, 1999: III, 60). Devlet elinde bulunan topraklara arazi-i memleket, arazi-i havz, arazi-i beytü'l-mal, arazi-i sultaniyye, arazi-i milliye, arazi-i emiriyye, arazi-i mîrîyye, veya mîrî arazi gibi adlar verilmiştir (Yeniçeri, 1980: 41; Şafak, 1977: 143; Aktan, 1988: 168).

İslâm hukukuna göre, savaşla fethedilen toprakların hukukî rejimini tespit yetkisi devlet başkanına aittir. Sahip olduğu yetkiyle devlet başkanı bu çeşit toprakları devlet arazisi olarak ilan edebilir ve tasarruf şeklini kamu düzeninin gereklerine göre istediği gibi düzenleyebilirdi (Cin ve Akgündüz, 1989: I, 161).

İslâm hukukunda, mîrî toprakların başlangıcını Hz. Peygamber zamanına kadar çıkarmak mümkündür (Cin, 1985: 47; 1987: 46; Barkan, 1980: I, 138). İslâm memleketlerinde geliri ve hatta tam mülkiyeti devlete tahsis edilmiş topraklar daima mevcut olmuştur (Barkan, 1980: I, 138).

Hz. Peygamber müslüman olanlarla olmayanlara ferdi mülkiyet hakkını tanımıştır. Müslüman olanlardan mahsulün 1/10 nispetinde bir vergi alınmıştır. Fakat gayr-ı müslimler öşür ödemeyip haraç vermişlerdir. Haraç mahsulün 1/5'den yarısına kadar bir oranda alınmıştır. Ancak bir kısım topraklar, fetihten sonra eski sahiplerine terk edilmeyerek, mülkiyeti ve geliri İslâm cemaatine vakfedilmiş ve bu topraklar işletilmek üzere halka dağıtılmıştır (Cin, 1985: 47; 1987: 46).

Silah kuvvetiyle fethedildiği halde bir ganimet gibi askerler arasında

paylaştırılmayarak mülkiyeti beytü'l-male ait olmak üzere vakfedilen veya öşür ve haraç arazi iken sahiplerinin varissiz vefatıyla veya başka suretlerle beytü'l-male kalan araziye arazi-i memleket veya mîrî arazi denilmiştir (Şafak, 1977: 143-144; Barkan, 1980: I, 232)

İslâm toprak hukukunda özel bir yer işgal eden mîrî arazi, mülk ve vakıf arazilerden tamamen farklı bir özellik göstermektedir (Bayrakçı, 1990: 36-37). İslâm hukukunda mîrî arazi, fethedilen toprakların ganimet kanununa göre beytü'l-male beşte birinin veya tamamının ayrılmasından, Peygamberin bizzat kendi hissesine düşen topraklardan, barışla alındığı için doğrudan doğruya müslümanlar adına idaresi peygambere ait olan araziden ve her türlü mülkî toprakların bazı sebeplerle hazineye kalmasından meydana gelmiştir (Cin, 1985: 47; 1987: 46; Barkan, 1980: I, 138; Bayrakçı, 1990: 37). Böylece mîrî arazi fetihler sonucu dağıtılmayıp tüm müslümanların kullanımına bırakılan arazilerden oluşmaktadır. Bu arazinin mülkiyeti devlete aittir (Aktan, 1986: 168).

Bu şekilde devlet korumasına alınan ve mülkiyeti devlete ait bulunan mîrî arazi, devlet başkanının şahsî mülkü olmayıp devlet ve toplum ihtiyaçlarına tahsis edilmiştir. İslâm toplumu için bir gelir kaynağı olan bu topraklar toplumun ortak malı konumundadır. Bu toprakların kullanım şekli ne olursa olsun, gelir kaynağı olarak daima devletin elinde kalmış ve bu özelliği, hiçbir zaman değişmemiştir. Tasarruf ve işletme hakkını alan kimseler mahsulün yarısına kadar haraç ödemişlerdir (Bayrakçı, 1990: 37).

Mîrî topraklar, kullanımı ve vergisi ödenmek şartıyla isteklilere kiralandığı için tasarrufta bulunanlar bu gibi toprakları mülk olarak kullanma hakkına sahip değillerdir. Bu toprakların aslının değiştirilerek mülk haline sokulabilmesi için takım şartlar

gereklidir. Zira bu gibi topraklar ancak sultanın izni ile mülkiyet hakkı kazanabilmiştir. Mülkiyeti beytü'l-male ait olan mîrî topraklarda herkesin hakkı vardır (Barkan, 1980: I, 232).

Hız. Peygamber, mîrî toprakların gelirlerini İslâm cemaati lehine vakfetmiş, fakat idaresi mutlak olarak kendisine ait olmuştur. Hız. Peygamber bu toprakları da kendi şahsi malı gibi tasarruf edebilmiştir. Zira Hız. Muhammet (sav) bu konuda “bu topraklar hayatım boyunca Allah tarafından bana verildi. Öldüğümde bütün müslümanların olacaktır” demiştir. Hız. Peygamber mahsulün büyük bir kısmını kamu yararına tahsis ederek, İslâm cemaati hayrına çalışmıştır. Ayrıca Hız. Peygamber Allah'ın elçisi ve İslam cemaatinin başı olarak bazı kimselere bu topraklardan mülk iktâlarda bulunmuştur. Hız. Peygamberin vefatından sonra bu topraklar İslâm cemaati için alıkonulmuş, böylece ortak olarak bütün müslümanlara ait olan daimi bir gelir kaynağı (fey) teşekkül etmiştir. Böylece bir tarafta mülk topraklar ve diğer tarafta kullanım hakkı müslümanlara tahsis edilmiş topraklar ortaya çıkıyordu. Peygamber bu toprakların istifadesini açık bir şekilde, halihazır ve gelecek müslümanlara tahsis etmiştir. Bunların, ölümü halinde, mirasçılarının hak iddia etmelerini önlemek için topraklar İslâm cemaati lehine alıkonulmuştur (Cin, 1985: 47; 1987: 46-47; Barkan, 1980: I, 138).

Elde edilen yeni ülkelerin hukuki statülerini tayin ve tespitte içeriği daha geniş olan fey düşüncesi tercih edilmiştir. Halife Hız. Ömer fethettiği arazinin hemen hepsine fey hükmünü uygulamıştır. Gerek onun ve gerekse Hız. Peygamberin uygulamalarıyla toprakların beytü'l-male kalması, ayrıca ganimet olarak alınan yerlerin beşte birinin toplumun ihtiyaçlarına ayrılması mîrî arazinin esasını teşkil etmiştir (Şafak, 1977: 143).

Bu arazi rejimi Türk-İslâm devletleri henüz kurulamadan Abbasiler veya

kanaate göre Halife Hz. Ömer zamanından beri uygulandığı tahmin edilmektedir. Ama devlet otoritesinin zayıfladığı devrelerde mahalli bazı örflerin tesiri olmuştur. Fey (beytü'l-mal veya mîrî) arazilerinin doğuş sebeplerini; fetih sırasında arazi mülkiyetinin beytü'l-male alıkonulması, arazinin ne şekilde alınıp insanlara verildiğinin bilinmemesi, mülk arazi iken sahiplerinin mirasçısız ölümüyle toprakların hazineye kalması, aslında mülk arazi iken zamanla sahibinin kim olduğunun bilinmemesi, mülkiyeti beytü'l-male ait olmak üzere devlet başkanının izni ile ölü toprakların ihya edilmesi şeklinde sıralayabiliriz (Şafak, 1977: 145-146).

Toprak mülkiyetinin beytü'l-male aitliği hususundaki tartışmalar Hz. Ömer'in halifeliliği zamanında başlamış, hukukiliği konusunda kesin kararlar onun zamanında alınmıştır. Hz. Ömer, hicretin 15-21. seneleri arasında Suriye, Irak ve Mısır'ı fethettiği zaman bu toprakları askerlerine dağıtmadı ve İslâm cemaati adına vakfetti. Hz. Ömer'in bu hareketi bir takım kumandanlar tarafından hoş karşılanmadı. Çünkü savaşa katılan bütün Müslümanlar o yerlerin kendilerine taksim edileceğini umuyorlardı. O zamana kadar fethedilmiş toprakları paylaşmak anlayışında olan askerler, “sen bizim kılıçlarımızla fethettiğimiz toprakları ne hakla harbe katılmayan ve bizden sonra geleceklerin de istifade edeceği şekilde haraca bağlı bir hale sokmak istiyorsun” diye itiraz ettiler. Fakat Hz. Ömer bu toprakları mülk olarak askerlere dağıtmadı ve bu topraklar işletilmek üzere halka verildi, geliri ise İslâm cemaati hayırına harcandı (Şafak, 1977: 146-147; Cin, 1985: 48; 1987: 47; Barkan, 1980: I, 140-141).

Böylece savaşla alınan bazı toprakların mülkiyeti beytü'l-male ayrılmış ve askerlere dağıtılmamıştır. Üzerinde bulunan kimseler kiracı olarak bu yerleri işleyip tespit edilen haracı beytü'l-male ödemişler ve arazi üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahip olamamışlardır. Halife Hz. Ömer devrinde kabul edilen bu sistem, devlet

otoritesinin kuvvetli olduğu zamanlarda memleket için faydalı sonuçlar doğurmuş, Emeviler ve Abbasiler zamanında da genel olarak aynı hükümler uygulanmıştır. Devlet kontrolünü devam ettirebildiği sürece memleketin imarı, arazinin belli ellerde toplanmaması, hazinenin para ile dolması, kamu hizmetlerinin aksatılmadan yürütülmesi sağlanmış, aksi halde büyük zararlar doğmuştur (Şafak, 1977: 151-154).

İran'ın ve bir kısım Bizans eyaletlerinin fethinden sonra Halifeler yeni bir toprak düzeniyle karşılaşmışlardır. Fethedilen bu memleketlerde, toprağı işleyen halkın büyük bir kısmı işledikleri toprağın sahibi değillerdi. Toprağın mülkiyeti devlete aitti ve toprağı işleyenler kiracı durumundaydılar. Bu topraklar İslâm cemaati adına vakfettikleri için mülk konusu olamıyor ve ancak köylüye daima bir kiracılık şeklinde işlettiriyordu. Bu suretle bir nevi miri arazi rejimi ortaya çıkmış oluyordu (Cin, 1985: 48; 1987: 47; Barkan, 1980: I, 139-140).

Hız. Ömer mîrî araziye fertlere tasarruf hakkıyla iktâ etmiştir. Mîrî toprakların kullanma mülküne sahip olan bu kullanıcılar toprakları kendi mülkleri gibi kullanmışlardır. Ölümünde veya boş bırakmaları halinde tasarruf senetleri iptal edilerek bu topraklar başka şahıslara yeniden iktâ edilmiştir (Bayrakçı, 1990: 37).

Savaşa katılanlara dağıtılmaksızın kullanma hakkı üzerindeki bırakılan toprakların işleyicilerinden bir miktar vergi alınmıştır. Alınan bu vergi bütün müslümanların ortak malı olmuş, maaş olarak askerlere ve kamu işlerine harcanmıştır. Alınan bu vergiye haraç denilmiştir. Genel bir verginin ismi olan haraç sonunda alındığı arazi guruplarına isim olmuştur. Bu bakımdan hukuki statüsüne dikkat edilmeksizin yalnız alınan verginin isminden dolayı mülkiyeti devlete ait araziye haracî arazi veya mülk olmayan haracî arazi de denilmiştir (Şafak, 1977: 155).

Devletin bu araziden aldığı vergiler kendi açısından bir haraçtır. Dolayısıyla

arazi de haraç arazi gibidir. Toprağı tasarruf eden kiracı bakımından ise bu vergi bir çeşit ücretten ibarettir. Haraç, lke ve toplum ihtiyaçlarına harcanan bir vergi olduğundan, mîrî araziden alınan vergi de mîrî arazinin gayesine uygun olarak haraç gibidir. Yani o da, toplum ihtiyaçları için devletin fertlere sürekli olarak kullandırdığı bir arazidir. Böylece İslam'da mîrî arazinin tasarrufu nasıl olursa olsun değişmeyen ve mîrî araziye tayin eden bir özellik vardır ki, o da; bu arazinin mülkiyeti devlette olmak, haracını toplumun ihtiyaçlarına tahsis etmek ve köylüye sürekli bir şekilde kiraya vermek şeklinde ortaya çıkmaktadır. Köylü, toprağı boş bıraktığı takdirde devlet hazine memuru aracılığıyla müdahale ederek tasarruf senedini iptal etmekte ve başka şahıslara aynı şartlarla kiraya vermektedir. Devlet mülkiyetindeki arazinin fertlere kullanma karşılığında bırakılması İslâm toplumlarında görülen iktânın bir çeşidi olduğu söylenebilir (Bayrakçı, 1990: 39).

Kararlaştırılan haraç miktarındaki l, adalet esaslarına dayanmakta ve kesin kurallar konmamaktadır. Konulan haraç miktarı sonradan attırılmaz. Haraç toprağın zekatıdır ve bütün müslümanlara bir hediyedir. Hiç kimse bu sorumluluktan kurtulmak için haraç arazisini öşür arazisine dönüştüremez. Keza şr arazisi de haraç arazisi olamaz. şr ve haracın arasını ayırt eden husus; birisinin şahsi vergi olup yalnız tayin ve tespit edilen fakirlere verilir. Haraç ise İslam topluluğuna ödenen, sonraki nesillere de hediye olan bir vergidir. Arazinin verimli ve verimsiz tarla veya meyvelik oluşuna göre ödenecek haracın miktarı ayrı ayrı tespit edilmiştir. Mülkiyeti devlete ait olan bu arazinin haracı, tıpkı kira ücretine benzer. İslâm devletinde, beytü'l-male ait arazinin kirası sayılan ve harac-ı ücret de denilen bu vergi, harac-ı muvazzafa şeklinde uygulanırken Halife Mansur zamanında harac-ı mukâseme (mahsulden alınan haraç) şekline çevrilmiş, bunun sebebi ise Abbasiler zamanında arazinin ekilmemesi olmuştur.

Harap olan bu toprakların her dönümünden haracın alınması yerine mahsulün belirli bir miktarını vergi olarak almayı Halife Mansur daha uygun bulmuş, oğlu Mehdi de aynı usulü devam ettirmiştir. Mülkiyeti devlete ait olan arazi sürekli olarak beytü'l-male aittir. Sahiplerinin İslâm dinini kabul etmesi haracını düşürmediği gibi, toprağın da mülkiyete geçmesine imkan vermez. Terkettiği an arazi beytü'l-male geçer ve devlet yeniden işleyecek kimselere verir. Mîrî arazisinin statüsü dine bağlı olarak değişmemekte, savaşla alınmasına ve devlet başkanının tasarrufuna bağlı kalmaktadır (Şafak, 1977: 156-159)

Pek çok hukukçu savaşla alınan arazinin satılmasını veya satın alınmasını hukuken doğru bulmamış, hatta yapılan satış belgeleri de iptal edilmiştir. Bu arazi, aslında devletten belli olmayan bir süre ile kiralanıp babadan oğula intikal eden kiracılıkla işlenilmektedir (Şafak, 1977: 163).

Hz. Ömer üst üste üç yıl arazisini ekmeyen kimsenin elinden devlete ait olan bu toprakları geri alıp başkalarına vermiştir. Sonraki devirlerde de bu süre aynen kabul edilmiştir. Ömer b. Abdulaziz arazi hukuku sahasında, Hz. Ömer devri kurallarına dönüş sayılan ıslahatta bulunmuş, koyduğu prensipler bazı aksamalarla Abbasi halifelerinin zamanına kadar aynen devam etmiştir. Halife Mutasım ve ondan sonraki zamanlarda esaslı değişiklikler yapılmış, çoğu yerler mülk araziye dönüştüğü gibi, harac-ı muvazzafa usulü de harac-ı mukasemeye çevrilerek uygulanmıştır (Şafak, 1977: 168).

Mevat kelimesi işlenmemiş araziye isim olarak verilmiştir. Hukuk dilinde; hiç kimsenin mülkünde olmayan dağlık, taşlık, boz, kıraç, otlak gibi boş ve faydalanmaya elverişli olmayan yerlerden ibarettir (Şafak, 1977: 168). İslâm hukukunda ise deniz, göl veya nehir kıyısında sonradan oluşan arazileri anlatmak üzere mevat arazi deyimi

kullanılmıştır (Kurt, 1999: III, 60). Arazi-i mevat, mevat denilen işlenmemiş, sahihsiz arazilerin tarıma elverişli hale getirilmesi için müslümanlara verilmesiyle oluşmuştur (Aktan,1986: 168).

Buraya kadar işlediğimiz mülk, öşrî, haraci, vakıf, mîrî, mevat arazi gibi arazi çeşitlerinin dışında İslâm arazi hukukunda başka toprak çeşitleri de vardır. Şimdi bu tür arazilere kısaca bir göz atalım.

İslâm hukukunda mülkiyeti beytü'l-male veya şahıslara ait olmayan ya da beytü'l-male ait olup olmadığı tartışmalı olan topraklarda vardır. İslâm arazi hukukunda dikkati çeken topraklardan biri de bu çeşit araziler olmuştur. Genellikle bütün toprak hukuklarında mülkiyet bakımından arazi ya kişilerin ya da devletindir (Şafak, 1977: 224). Fakat azda olsa İslâm arazi hukukunda şahıslara ve devletlere ait mülklerin dışında hükmî şahıs adı verilen köy, kasaba, belediye veya belli kuruluş ve zümrelere ait araziler de vardır. İslâm arazi hukuku içinde bunlar; meralar, yaylak ve kışlaklar, baltalıklar, korular, yollar, pazaryerleri, harman yerleri, meydanlar, namazgâhlar ve mezarlıklar gibi yerlerdir (Şafak, 1977: 224; Yeniçeri, 1980: 47).

Bu tür yerlerin mülkiyetleri aslında devlete ait iken, devlet buraları belli kuruluşlara belli maksat ve hizmet için vermiş ve bu yerler de onların ortak mülkü haline dönüşmüştür. Bu yerleri hiç kimse şahsî tasarrufu altına alamaz. Vakıf yerler de bunlar gibi hükmî şahıs malıdır (Yeniçeri, 1980: 47).

Arazi-i metrûke tabiri mera, yaylak ve kışlak gibi kasaba ve köy halkının hepsine tahsis olunan topraklardan ibarettir. İslam'ın ilk devirlerinde bu ve benzeri topraklara himâ veya arazi-i mirfaka denilmiştir. Arazi-i mirfaka; yollar, pazar ve harman yerleri, meydanlar, namazgâhlar ve mezarlar gibi yerlere denilmiştir. Arazi-i Mahmiyye veya kısaca himâ; mülkiyeti beytü'l-male veya bir topluma ait olan ve

kimseye verilemeyen ve toplumun yararlanması için tahsis edilen kuru, mera, yol, pazar yeri gibi yerlere verilen isimdir. Himâ, mevat araziden devletin veya bir kasaba yahut köyün insan ve hayvanlarının istifadesi için terk ve tahsis kılınan kuru, mera, yol, pazar yeri gibi yerlere denilmiştir. Bir başka tarifte ise; otların bitmesi ve hayvanların otlaması için bırakılan, ihya ile mülk haline geçişi yasaklanan araziler olarak verilmiştir (Şafak, 1977: 225-226).

Arazi-i mahmiyyenin hukukiliği Hz. Peygamberin tatbikatı ve icma-ı ümmetle sabittir. Bir bakıma ilk defa ortaya konulmuş arazi hukuku sayılmaz. Çünkü geçmiş milletlerde de aynı müessese mevcuttur. Ama İslâmiyet bu müesseseye yepyeni bir nitelik kazandırmıştır. Köylere ve kabilelere ait otlaklar korunmuş, şahıs ve çok sınırlı topluluk otlakları ortadan kaldırılmıştır. Önceleri devlete ait otlaklar askerler tarafından korunmuş ve İslâmi esaslara göre idare edilmiştir. Fakat daha sonra kabile himâları kaldırılmış, hepsi devletin himâsı olmuştur. Devlet himâları Emeviler zamanında gelişmiştir. Arazi-i mahmiyye toplumun ortak mülküdür. Arazi-i mahmiyyenin aslı mevat arazidir. Ama devlet başkanının ayırması ile ortak mülk haline gelmiştir. Böyle bir işlemde bulunmak devlet başkanının vazifesidir. Kamu faydası kalmamış ve statünün değiştirilmesinde fayda umuluyorsa o yerler himâlıktan çıkarılabilir. Bu işleri yapma yetkisi yine devlet başkanınındır. Kamunun ortak kullandığı caddeler, sokaklar, meydanlar, pazaryerleri, evlerin çevreleri gibi yerler de ortak arazidir. Şahsa veya bazı şahıslara iktâsı hukuken doğru değildir. Hepsine birden metrûk arazi denilen bu yerlerin miras yolu ile intikali, satışı, kiraya verilmesi caiz değildir. Herkes ihtiyacı olan miktarı kullanır (Şafak, 1977: 228-230).

İslâm toplumunda toprak meselesi önem kazandığı devirlerde üzerinde durulup işlenmiş, önem arz etmediği zamanlarda ise önceki tatbikatla yetinilmiştir (Şafak, 1977:

52). Bu nedenle, İslâm toprak hukukuyla ilgilenenler tarihi yönden bu sistemi; İslâmiyet'in başlangıcından Hz. Ömer'e kadar olan devre, Hz. Ömer devri, Abbasi ve Selçuklu devri ve Osmanlı devri olarak dört ana devreye ayırmışlardır (Şafak, 1977: 52; Kazıcı ve Şeker, 1982: 202).

Resûlullah (s.a.v.) her sahada olduğu gibi toprak hukukunda da özel mülkiyete asla dokunmamış, arazi vergisi yerine geçen haraç almıştır. Hz. Peygamber zamanına ait toprak hukukuyla ilgili bir kısım terimlere rastlanılmaktadır. Bunlar arasında; himâ, iktâ, vakıf, harac-ı muvazzafa, harac-ı mukaseme ve mevat araziye ihya müesseseleri en çok göze çarpanlardır. Hz. Ebu Bekir (r.a.) halife olunca Sasani ve Bizans arazisinin bir kısmı savaşla alınmış, oralarda da aynı kurallar uygulanmıştır (Şafak, 1977: 52-53). Hz. Ebubekir zamanında kabile toprakları tamamen İslâm devletinin mülkiyeti altına alınmıştır (Tabakoğlu, 1998: 55).

Toprak hukuku sahasında en önemli tasarruflar halife Hz. Ömer (r.a.) zamanında olmuştur. Zamanında pek çok ülkeler fethedilmiştir. Bu ülkeleri ister sulh yolu ile ister savaşla alınsın fey muamelesine tabi tutmuştur. Askerlere dağıtmayan toprak mülkiyeti hazinede olmak üzere eski sahiplerine bırakılmıştır. Hz. Ömer (r.a.) arazinin işlenmesi için üç yıllık bir süre tanımış, mazeretsiz üç yıl işletmeyenlerin elinden o yerleri alıp başkasına vermiştir (Şafak, 1977: 54-55).

Hz. Osman (r.a.) idaresinin ilk yarısında fetihler devam etmiş, son yarısı ile Hz. Ali (r.a.) devri iç karışıklıklarla geçmiş ve sonunda halifelik Emevîlere intikal etmiştir. Hz. Ömer'den sonra gelen bu devirlerde aynı hukukî esaslar uygulanmıştır. Yalnız Emevîlerde bazı akrabalara geniş topraklar iktâ edilmiştir. Araziye işlemeyenlerin toprakları ellerinden alınarak işleyecek olana verilmiş veya haracının hafifletilmesi yoluna gidilmiştir (Şafak, 1977: 56). Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz (717-720) toprak

hususnda büyük bir mali reform yaparak toprakların özel mülkiyet altına alınma süreci durdurulmaya çalışmıştır (Tabakoğlu, 1998: 57).

İslâm'da toprak sistemine değindikten sonra şimdi de yine aynı dönemin iktâ sistemine geçebiliriz. İslâmiyet'te iktâyı, devlete ait olan arazinin yalnız yıllık vergi veya gelirin belirlî hizmetler karşılığında herhangi bir şahsa bırakılması (Uzunçarşılı, 1988: 17; Karaköse, 2004: 109; Cin, 1985: 54; 1987: 58) olarak tanımlayabiliriz.

Bilindiği gibi tarihin uzak dönemlerinden beri hemen hemen bütün millet ve devletlerde toprak, biri ferdin diğeri de devletin mülkiyetinde olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Bunlardan ilki ferdin kendi mülkiyetinde olduğu için fert onu istediği şekilde kullanmış satma, hibe etme ve miras bırakma yetkisine sahip olmuştur. Mülkiyeti devlete ait olan arazi de ise fert sadece tasarruf edebilmiş, mülkiyetine sahip olamamıştır. Devlet böyle araziye fertlere iktâ olarak vermiştir (Kazıcı, 1991: 295). Dolayısıyla iktâ usulü çok eskiden beri bütün devletlerde uygulanmış olmasına rağmen (Uzunçarşılı, 1988: 17; Aktan, 1986: 167) bu sistemin asıl uygulamalarını İslâm aleminde görmekteyiz (Aktan, 1986: 167). Zira iktâ müessesesine daha önceki milletlerde de rastlansa da İslâm arazi hukukunda iktâ müessesesi daha sağlam esaslara bağlanmış, resmi statüsü ne olursa olsun ihtiyaç sahiplerine bazı şartlarla pek çok yerler iktâda bulunulmuştur. Genellikle toprakların mülkiyeti de şahıslar devredilmiş, bazen yalnız kullanma hakkı verilmiş, mülkiyeti devlete ait olarak kalmıştır. Böylelikle iktânın; temlikten iktâ (ikta-ı temlik), istiğlalen iktâ, iktâ-ı irfak gibi bir çok çeşidi ortaya çıkmıştır (Şafak, 1977: 197-198).

İslâm tarihinde iktâ kavramının nasıl ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte kurumsal manasıyla hicri birinci asrın sonlarına doğru yaygınlaşmıştır. İslâm tarihinde ilk iktâların çevre devletlerden etkilenme sonucu başladığını söyleyebiliriz.

Çünkü Arabistan bölgesi, coğrafi yapısından dolayı Mezopotamya ve Mısır'da çok erken dönemlerde yaşanan tecrübeleri yaşamamıştır. Bu yüzden devletin tahsis edebileceği bir arazi de İslâm öncesi Arap toplumunda söz konusu olmamıştır (Demirci, 2001: 179-180).

Bir ülkeyi alan hükümdar oranın arazisini hizmetlerine karşılık olarak kumandanlarına verirdi. Onlar da bunu beraberlerindeki komutan ve askerlere dağıtırlardı. Kumandan sadakat ettiği müddetçe bu araziye sahip olur, aksi taktirde elindeki arazi hükümdara yani hazineye intikal ederdi. Bu şekil İslâm'daki mîrî sistemle aynıdır (Uzunçarşılı, 1988: 17).

İktâ sisteminin esası mîrî arazinin bir kısmının iktâ adı altında beytü'l-malden görev almaya hak kazanmış kimselere kira karşılığında verilmesidir (Aktan, 1986: 169). Böylece askerî zümreye maaşlarına karşılık toprak gelirlerinin bağlanmasını ifade eden iktâ İslâm toplumlarında kamu maliyesinin temellerinden birini oluşturmuştur (Tabakoğlu, 1998: 87). İktâ memuriyet ve hizmet karşılığı olduğu için gerektiğinde bu arazinin vergisi hazinece idare edilir veya başka birine de verilebilirdi (Uzunçarşılı, 1988: 17). Dolayısıyla iktânın verilmesi devlette hizmet karşılığında olduğundan görevi bırakanlar, azledilenler veya ölenlerin iktaları geri alınırdı (Karaköse, 2004: 109).

İktâ belli hizmet karşılığı olarak verilir ve bu hizmet devam ettiği sürece baki kalırdı. Bu sebeple iktâ olarak verilen arazi, iktâ sahibinin mülkü olmaz. İktâ, genellikle devletin yüksek maaş ödemek zorunda olduğu kimselere verilmiştir. Devlet bu şekilde maaş ödemekten kurtulduğu gibi, vergi tahsili masrafından da kurtulmuştur (Cin, 1985: 54; 1987: 58).

İslâm'da iktâ sisteminin temelini Hz. Peygamber zamanına kadar çıkarmak mümkündür. Hz. Peygamber daha çok mülk şeklinde iktâlar vermiş ve sahiplerine de

zekattan başka herhangi bir mükellefiyet yüklememiştir (Cin, 1985: 54; 1987: 58; Aktan, 1986: 169). Hz. Peygamber, fethedilen araziye yakınlarına iktâ olarak dağıtmıştır. Mesela Ali'ye, İbni Zübeyir'e zengin toprakları iktâ olarak vermiştir. Fakat Halife Ömer ve Osman zamanlarında hizmet karşılığı iktâlar verilmiştir (Cin, 1985: 54; 1987: 58).

Gerek Hz. Peygamber ve gerekse ilk halifeler müslümanlardan gerekli gördüklerine iktâlar vermişler ve bu, İslâm tarihi boyunca uygulana gelen bir adet olmuştur (Yeniçeri, 1980: 47; Küçükcalay, 1999: III, 54).

İslâm'ın ilk dönemlerinden beri mevcut olan iktâ sistemi çeşitli aşamalar geçirmiştir. İslam devletinde Hz. Peygamber zamanında toprakların kişilere işletilmek üzere sınırlı bir mülkiyetle verildiği bilinmektedir. Önceleri boş toprakları işletmeye açma amacıyla yapılan iktâlar önemliyken daha sonra kamu görevlilerine ve askerlere maaşları karşılığında yapılan toprak iktâları önem kazanmıştır. Zamanla iktâ sistemi sonraki İslâm devletlerinin en önemli devlet kurumu ve iktisadî yapının en önemli unsuru olmuştur (Saatçi, 1991: 227; Pehlivanlı, 2004: 77; Tabakoğlu, 1998: 91).

İslâm'ın başlangıç yıllarında iktâ sisteminin uygulanmasının bazı nedenleri vardır (Aktan, 1986: 169). İlk İslâm fetihlerinin başlangıcında ele geçirilen memleketler askerlerin mülkü kabul edilmiştir. Bu usul orduyu ortadan kaldırıp askerleri askerlikten uzaklaştırmış ve maliyeyi yıkarak devletin gelir kaynaklarını azaltmıştı. Bunun için Hz. Ömer fethedilen araziye eski sahiplerinde bırakarak bunlardan alınan vergileri hazineye aktardı. Bununla beraber istila dolayısıyla sahipsiz kalan yerlerin vergileri devlete verilmek şartıyla kişilere havale edildi ve böylece sahipsiz kalan yerlerin şahıslara terk edilmesinden doğan ve iktâ adını alan bir rejim ortaya çıktı (Aktan, 1986: 169; Turan O, 1950: V/II, 950; Türk Ansiklopedisi, 1972:

XX, 66; Kurt, 1999: III, 59). Kaynaklar İslâm'da tam anlamıyla iktâ uygulamasının Hz. Ömer zamanında başlamış olduğu ifade etmişlerdir (Turan O, 1950: V/II, 950; Kurt, 1999: III, 59). Çünkü Hz. Ömer'in Irak taraflarında Sasani hanedanına ve özel şahıslara ait olup harp ve istiladan sonra sahipsiz kalan yerleri şahıslara iktâ etmesiyle bu yol açılmıştır (Turan O, 1950: V/II, 950; Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66.). İslâm'ın ilk zamanlarındaki bu iktâ bir tür temlik hüviyetindeydi (Kurt, 1999: III, 59).

İslâm devletinde ilk iktâlar değişik bir tatbikat olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira ilk devir İslâm devletinde iktâ savaşlarda, devlet işlerinde, liyakat, çalışkanlık ve başarıyla kendini gösteren kimselere veya devlet başkanının bazı şartlarla, hazine arazisinden mülk yoluyla vermesi manasını taşıdığı anlaşılmaktadır. İslâm toprak hukukuyla ortaya çıkan iktâ sistemi değişen toplumla birlikte değişik şekiller altında gözükmiştir. Hatta ilk İslâm toplumunun toprak hukuku içinde farklı iktâ sistemleri yan yana bulunmuştur. Değişik iktâ şekillerinin bulunmuş olması hiç şüphesiz, devlet başkanının mîrî toprakların kullanımındaki görüşüne dayanmaktadır. Bu arazinin tasarrufunda, bazı hukukî şartların bulunması gerekmele beraber, devletin bu noktadaki kararı asıl olmaktadır (Bayrakçı, 1990: 21-24).

İslâmiyet'in ilk asırlarında halifenin eline geçip sahibi olmayan arazi hazineye yani halifeye aitti. İşte böyle hazineye bağlı olan arazinin vergileri beytü'l-male verilmek şartıyla tamamen veya kısmen maaş karşılığında icap edenlere mukataa olarak verilirdi (Uzunçarşılı, 1988: 17).

İslâm memleketlerinde iktâlar mülk olarak verilen iktâlar ve sadece kullanma şartıyla verilen iktâlar olmak üzere iki kısma ayrılmıştır (Aktan, 1986: 169-170; Cin, 1985: 54; 1987: 58). Mülk iktâlar mülkiyet hakkı ile birlikte tahsis olunan iktâlardır. Bu iktâlar mîrî araziden belirli bir kısmının iktâ sahiplerine temlik edilmesiyle

oluşturulmuştur. Bu şekilde tahsis edilen iktâlara ikta-ı temlik de denilmiştir. İktâ sahipleri mîrî araziden istifade eden köylülerden aldıkları vergilerin bir kısmını iktâ-ı icare olarak hazineye ödemişlerdir (Aktan, 1986: 169-170). Mülk iktâların sebebi arazinin imarını temin etmektir (Aktan, 1986: 170; Cin, 1985: 54; 1987: 58).

İslâm memleketlerinde iktânın ikinci çeşidi ise mülk olmayan iktâlardır. Sadece kullanma hakkı ile birlikte tahsis edilen bu iktâlar, mülk olmayan iktâlardır. Bu şekilde tahsis olunan iktâlarda mülkiyet devletin olup, araziden sadece istifade etmek ve hasılat almak iktâ sahibine aitti. Diğer bir deyişle iktâ sahibi arazinin sahibi değil kullanıcı ve kiracısı durumunda idi. Mülkiyet hakkının dışında sadece faydalanma hakkını sağlayan bu tür iktâlar da; iktâ-ı istiğlal ve iktâ-ı irfak olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. İktâ-ı istiğlal mîrî araziden verilmiştir. İktâ-ı irfak sahiplerine ise bazı devlet monopollerini işletme hakkı tahsis edilmiştir. Sahipleri bu yerlerde devamlı kalma hakkına sahip olmuşlardır (Aktan, 1986: 170).

Arazinin gelirinin tahsili suretiyle tesis edilen iktâlardan başka, bir hizmet karşılığında bir eyaletin bütün gelirlerinin belirli bir kimseye tahsisi şeklinde tesis edilen iktâlar da vardır. Bu tarz iktâlar zamanla İslâm memleketlerinde çok artmıştır (Cin, 1985: 54; 1987: 58). Dolayısıyla iktânın veriliş şekillerinden biri de bir vilayetin bütün geliriyle beraber bir kumandan veya valiye bırakılmasıdır. Bu takdirde o vali veya kumandan bu iktâyaya karşılık hazineye belirli bir vergi vermekle mükellefti. Mesela Mısır eyaleti, Abbasi halifesi tarafından Ahmet b. Tolun'a bu suretle verilmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 17).

İktâ düzeni Halifeler döneminde de vardı; fakat halifeler dönemindeki bu iktâ, devletin kendi tahsildarları vasıtasıyla toplayamadığı vergileri toplayıp ona teslim etmek için iktâ sahibinin kendisine de bir pay çıkarma hakkıyla, kendisine yetki verilen iktâ

sahibince tahsil edilmesini sağlayan, irsi olarak verilen iltizam biçimindeki bir uygulamadır (Togan, 1981; I, 287; Güvemli, 1995: I, 46). Dolayısıyla İslâm alemindeki iktâ sistemi bazen iltizam usulü ile birlikte uygulanmıştır (Aktan, 1986: 170).

İkta sistemi başta Emevi ve Abbasiler olmak üzere birçok İslam memleketlerinde de uygulanmıştır (Aktan, 1986: 170). Emevi ve Abbasi halifelerinin kendi akrabalarına verdikleri iktalardan vergi alınmazdı (Aktan, 1986: 170; Uzunçarşılı, 1988: 17). Yalnız bütün masraflar çıktıktan sonra fazla paranın beytü'l-mâle gönderilmesi lazımdı. Abbasiler zamanında Mısır'daki iktâ usulü böyle oluşmuştur (Uzunçarşılı, 1988: 17).

Hız. Peygamberin iktâlarının tamamı ile ilk dört halifenin iktâlarının çoğu temliken ikta mahiyetindedir. Sonraki halifelerin iktâları arasında temliken iktalara pek rastlanılmamaktadır. Hız. Peygamberin Hız. Zübeyr b. Avvam'a Naki mevkisindeki ölü toprağı, mülkiyetiyle birlikte ikta etmesi buna bir örnektir (Şafak, 1977: 197-198).

İktâ sahiplerinin devlete verdikleri vergi arazinin değerine göre değişmiştir. Bu iktalar İslâmın menfaatine ve yurdun imarına hizmet etmek ve ayrıca düşmana zarar vermek esasına dayanıyordu (Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66). İslâmî döneme ait iktâların hazineye 7 milyon dinarlık bir vergi sağladığı bilinmektedir (Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66; Aktan, 1986: 169; Turan O., 1950: V/II, 950)

İktâlardaki halk, vergisini arazi kime iktâ olarak verilmişse ona veya iktâ sahibinin vekiline veyahut iltizama verilmişse mültezime vermiştir (Uzunçarşılı, 1988: 17-18; Karaköse, 2004: 109; Aktan, 1986: 170). Bu usul Emeviler ve Abbasilerde aynen devam etmiştir. İktâ sahibi topladığı vergilerin gerekli olanlarını orada harcar, geri kalanını devlet merkezine yani hazineye gönderirdi (Karaköse, 2004: 109). İşte bundan dolayı mukataalar istiglâl veya vergi veren mukataa veya mülkiyet mukataası olmak

üzere bu zamanlarda iki kısımdı (Uzunçarşılı, 1988: 18).

Hız. Peygamberin hicretin dördüncü senesinde Ben-i Nadir Yahudilerinin Medine'den sürgün edilmesinden sonra bıraktığı arazileri işletmek üzere bazı sahabelere dağıtması ile iktânın ilk şekli oluşmaya başlamıştır (Demirci, 2001: 181). Büyük İslâm Peygamberinin, Bahreyn'deki bir parça araziye, mukataa yoluyla Ensara vermek istemesi bizzat Hız. Peygamber zamanında, devlet arazisinden şahıslara iktâ yapıldığının açıkça göstergesidir (Bayrakçı, 1990: 23).

Esasen Hız. Peygamber çok sayıda kişiye değişik amaçlarla iktâ vermiştir. Bu iktâların büyük bir kısmı müslüman olmaları istenen kişilerin kalplerini İslâm'a ısındırmak, bir kısmı da toprakların daha verimli hale getirilmelerini sağlamak amacıyla yapılmıştır (Demirci, 2000: XXII, 43). Resül-i Ekrem'in yaygın biçimde arazi iktâ ettiği dönem hicretin dokuzuncu yılına rastlayan elçiler yılıdır. Başka devletlerden ve kabilelerden gelen elçiler daha önce Sasani ve Bizans kralları ile ilişkilerinde yerleşik bir devlet alışkanlığının tesiriyle Hız. Peygamber'den bölgelerindeki bazı yerlerin kendilerine verilmesini istemişler, Resulallah da bu insanları İslâm'a yaklaştırmak için istedikleri arazileri cömertçe vermiştir. Temim ed-Dârî Filistin bölgesinden gelmişti ve doğduğu köy kendisine fethinden önce iktâ edilmişti. Zü'l-Cevşen ed-Dabbâbî de elçi olarak gittiği Resül-i Ekrem'in İslâm'a davetine uymamış, ancak daha sonra, "Eğer o zaman müslüman olup da Hız. Peygamber'den Hire'yi isteseydim bana mutlaka iktâ ederdi" demiştir. Bu ve bu gibi örneklerle birlikte ilk iktâların elçilere verilip bu şekliyle yaygınlaşması onun dış alışkanlıklarla başladığını gösterir (Demirci, 2000: XXII, 43; Demirci, 2001: 181). Ancak iktâ müessesesi müslümanlara aitte olsa, önceki Araplardan veya komşu milletlerden alınmış da olsa Hız. Peygamber ona İslamî bir mahiyet kazandırmıştır (Şafak, 1977: 209-210).

Hz. Peygamberin hayatında verdiği iktâlar, öncelikle kabile başkanlarına verilerek İslâm'a ısındırılması, ve bölgenin İslâm hakimiyetine alınmasına ya da Temim ed-Dârî'de olduğu gibi henüz fethedilmemiş bölgelerden gelenlere kimselere iktâ o bölgenin fethi teşvik edilmiştir (Demirci, 2001: 181-182). Öte yandan ölü arazilerin ihyâ edilmesi için ashaptan uygun görülen kimselere de beratlarıyla birlikte iktâlar verilerek üretimin arttırılması hedeflenmiştir (Demirci, 2000: XXII, 43; 2001: 182). Bunlardan Zübeyr b. Avvam, Ali b. Ebu Talip ve Talha b. Ubeydullah büyük ziraî üretim çiftlikleri kurmuşlar, Bilal b. Haris el-Müzeni ise kendisine verilen, içinde su kuyuları ve tuz ocakları bulunan Mağrip'deki araziye iade etmek zorunda kalmıştır (Demirci, 2000: XXII, 43). Çünkü iktâlar arasında kamu menfaati bulunan su yatakları ve tuz madeni bulunan arazilerin iktâları ya geri alınmış veya hiç verilmemiştir (Demirci, 2001: 182). Bütün bu uygulamalardan Peygamberin iktâ vermekteki amacının İslâm'ın yayılmasını hızlandırmak fetihleri teşvik etmek ve ölü arazilerin canlandırılmasını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır (Demirci, 2000: XXII, 43; 2001: 181-182). Bu iktalar verilirken, hurma dalı üzerine yazılı belge verilerek "ikta edilen kimse namazını kılp, zekatını verdiği, Allah ve Resulüne itaat ettiği müddetçe bu iktalarda hiç kimsenin hakkı yoktur" diye yazılmıştır (Demirci, 2001: 182).

Hz. Peygamber ilke olarak işleyenin toprağa sahip olmasını ve boş bırakmamasını istemiş, boş toprakların da işletmeye açılmasını özendirmiştir. Büyük tarımsal topraklarda, kişilere kullanım hakkının tanınması yanında, kural olarak devlet mülkiyeti tanınmıştır. Daha Hz. Peygamber döneminde iktâ denen bu uygulama sonraları tımar sistemi olarak yaşatılmıştır (Tabakoğlu, 1998: 64).

Hz. Ebu Bekir dönemindeki dinden dönme olayları nedeniyle herhangi bir ikta örneğine rastlanmaz. Sadece Müccaa b. Mürare el-Hanefi'ye Yemame'deki Hadrame

adlı bir bölgenin iktâ edildiği, bir başkasına verilecek diğer bir iktânın ise Hz. Ömer tarafından engellendiği bilinmektedir (Demirci, 2000: XXII, 43; 2001: 182).

Hz. Peygamber devrinden beri varlığından haberdar olduğumuz iktâ sistemi, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında daha da belirginleşmiştir. Nitekim, önceleri büyük bir kısmı askerler arasında taksim edilen topraklar, bu devirde eski gayr-ı müslim sahipleri elinde bırakılıyor, buna karşılık gelirleri hazine adına tahsil edilerek askerlerin maaşına tahsis ediliyordu. Bundan başka, sahihsiz kalan bazı topraklar da vergilerinin ödenmesi şartıyla başka şahıslara terk edilerek iktâ sisteminin yerleşip gelişmesi sağlanıyordu (Kazıcı, 1991: 296; Kazıcı ve Şeker, 1982: 205). Böylece Hz. Ömer döneminde Hz. Peygamber devrinde iktisadî yönü oluşmuş bulunan iktâ sistemi askeri boyut kazanmıştır. Yani fethedilen toprakların gelirleri, askerlere maaş olarak ayrılmış, bununla birlikte istila dolayısıyla sahihsiz kalan topraklar da işletilmek ve vergisi ödenmek kaydıyla özel kişilere terkedilmiştir (Tabakoğlu, 1998: 56).

Hz. Ömer zamanında bazı toprakların Araplara iktâ olarak verildiğini de görüyoruz. Nitekim Küfe'li bazı kişilere arazi tahsis edildiği bilinir (Duri, 1991: 39). Fakat bütün bunlara rağmen Hz. Ömer bazen iktâ verme konusunda çekingen davranmıştır. Bu çekingen tutumunun temelinde, Hz. Peygamber'den sonra İslâm toplumunun toprak ve su kavgaları içinde yıpranması ve cihattan geri kalınarak fetihlerin durması endişeleri yatmıştır. Bunun yanında takip ettiği malî politikanın gereği olarak müslümanların ortak malı olan fey arazileri ile devletleştirilen sahihsiz arazi olan savafi arazilerin iktâ edilmesini uygun görmemiştir. Hatta başlangıçta bir kısmını Becile kabilesine verdiği Sevad topraklarını geri almasının sebebi de bu fey politikasıdır (Demirci, 2000: XXII, 43; 2001: 182). Hz. Ömer'in “toprağın rakabesi bizimdir” ifadesi onun anlayışın ortaya koymaktadır. Ayrıca Hz. Ömer savafi arazileri

öncelikle savaşa katılanların ortak mülkü olarak düşündüğünden, savafi arazileri herhangi bir kimseye iktâ ettiğine şahit olunmamıştır. Ayrıca, bu araziler en verimli yerlerde olduğundan satışı da yasaklanmıştır (Demirci, 2001: 182-183).

Bunların dışında onun iktâları, genellikle ölü arazilerin ihyası veya ele geçirilen yerlere göç ettirilen Necran Yahudi ve Hıristiyanları gibi toplulukların iskanı ile sınırlı kalmıştır. Hz. Ömer iktâ verirken üretimi şart koştuğundan üç yıl içinde verimli hale getirilmeyen arazileri geri alma uygulamasını başlatmış ve bu uygulama daha sonra fıkhıta bir ilke haline gelmiştir (Demirci, 2000: XXII, 43; 2001: 183).

Hz. Osman döneminde iktâ tatbikatında köklü değişimlerin meydana geldiği bir devirdir. Çünkü Hz. Osman döneminde fey anlayışından vazgeçilerek feyin devletleştirilmesi görüşü benimsenmiş böylece daha önce uygulama dışı bırakılan savafi arazilerin iktâ edilebilmesine imkan sağlanmıştır. Bu dönemde Sevad bölgesindeki bazı savafi arazi ve köyler Abdullah b. Mes'ud, Ammar b. Yasir, Sa'd b. Malik, Habbab b. Eret gibi kişilere iktâ edilmiştir. Ayrıca Hz. Osman döneminde müslümanların fethedilen bölgelere yerleşmelerine izin verilmiş ve bunun özendirilmesi için de geride bıraktıkları arazilerinin göç ettikleri yerlerdekiyle değiştirileceği veya kendilerine oralarda yeni araziler iktâ edileceği garantisi verilmiştir. Hz. Osman döneminde uygulanan bu iktâ politikası ile çok sayıda Arap kabilesi, başta Doğu Akdeniz sahil şeridinde yer alan şehirler olmak üzere fethedilen uç bölgelere göç ettirilerek onların yerleşmesi sağlanmış, iç bölgelerde ise savaş ganimeti olarak ele geçirilen servet ölü arazilerin ihya ve imarına harcanarak Mezopotamya'nın aşağı kesiminde, Suriye ile Mısır'da, Kızıldeniz'in kıyı şeridinde bir ziraî kalkınmanın kapıları açılmıştır (Demirci, 2000: XXII, 43-44; 2001: 183-184).

Böylece Hz. Osman iktâ uygulamasını genişletmiş ve çok sayıda iktâ vermiştir

(Duri, 1991: 39). Meydana gelen bu değişiklikler ilk iktâ veren Hz. Osman'dır gibi yanlış bir düşüncenin doğmasına neden olmuştur (Demirci, 2001: 183). Hz. Osman'ın aksine Hz. Ali'de iktâ verme konusunda Hz. Ömer gibi çekingen bir politika takip etmiştir (Demirci, 2000: XXII, 44).

Dört Halife devri sonuna kadar verilen iktâların temel özelliği, öncelikle ölü arazilerin ihya edilmesi ve İslâmın yayılmasında etkili olacak kimselerin tercih edilmesidir. Özellikle Hz. Peygamber tarafından verilen iktâlar, kabile başkanlarının desteğini alarak gönlünü İslâm'a ısındırmak, henüz fethedilmemiş bölgelerden gelenlere verilen araziler ile de bu bölgelerin fethini teşvik etmek gibi amaçlar taşımıştır (Demirci, 2001: 184). Böylece Dört Halife devri sonuna kadar verilen iktâları daha sonrakilerden ayıran temel özellik, bunların öncelikle ölü arazilerin ihyasına yönelik olması ve İslam'ın yayılmasını etkileyebilecek kimselere verilmesidir (Demirci, 2000: XXII, 44).

Emevîler döneminde iktâ işlemine müracaat edilmiş, fethedilen ülkelerden iktâlar verilmiştir (Şafak, 1977: 217). Zira Emevî saltanatının başlangıcında vergileme işleri yeniden düzenlenerek vergi toplanması işi peşinleri devlete ödenmek şartıyla kişilere bırakılmış ve böylece ziraî mukataa sistemi kurulmuştur. (Tabakoğlu, 1998: 56).

Emevî yönetimi, Emevî yandaşlarına ve akrabalarına arazi iktâ etmiştir. Muaviye arazi bağışlama uygulamasını daha da genişleterek Suriye'de şehir ve köylerden uzak yerlerdeki bazı kabilelerle sahipsiz bir kısım topraklardan yararlanmalarını emretmiştir. Aynı şekilde Suriye'deki bazı arazileri kendine ayırmış ve bir kısmını da kendisini destekleyenlere dağıtmıştır. Muaviye Fars krallarından Mukûk'nun sahipsiz kalan topraklarını inceledikten sonra bütünüyle kendisi için

ayırmış ve daha sonra kendi ailesinden bir gruba iktâ olarak vermiştir. Bu eğilim ondan sonra da devam etmiştir. Nitekim, Mus'ab b. Zübeyr Irak'ın güneyindeki Batiha arazisinin bir kısmını kendisi için ayırmış, daha sonra bu arazi Abdülmelik b. Mervan'a intikal edince Abdülmelik onu insanlara iktâ etmiştir. Halife Velid zamanında Velid'de muvafakat edince Mesleme b. Abdülmelik su basmış bir araziye kendisine verilmesi karşılığında ıslah etmiştir (Duri, 1991: 39-40).

Emevîler devrine ikta tahsislerinin fazlalaştığı görülmektedir. Ancak Emevîler devrindeki iktâ tahsislerindeki artış ve gözetilen hedefler Dört Halife dönemindekilerden çok farklıdır. Her şeyden önce iktâlar, saltanat sisteminin mantığına bağlı olarak Ümeyye ailesinin fertlerine ve onların etrafında toplanmış olan kabile ve şahıslara verilmiştir. Ayrıca bu dönemde Dört Halife döneminde iktâ edilmesi huzursuzluğa sebebiyet veren savafi arazilerinin yoğun bir şekilde ikta edildiği de görülmektedir. Bunlar arasında, Fedek topraklarının Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından Mervan b. Hakem'e verilmesi en çok dikkat çeken ve genel eğilimi yansıtan bir örnektir. Daha sonra bu iktâ verilme işlemi Dört Halife çizgisinden sapmanın bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Abdülmelik b. Mervan döneminde savafi araziler tamamen bitmiş ve toprak edinmek isteyen kesimlerin baskısı karşısında ter edilmiş arazilerle Bizanslılar'ın terk ettiği köylerin iktâsına gidilmiştir. Suriye'deki öşür arazileri ve büyük çiftlikler başlangıçta 100 cerib olarak verilen, fakat sonraları değişik yollarla 1000 ceribe (1 cerib = 1592 m) çıkarılan Emevî iktâlarıyla oluşmuştur. Bu dönemde ayrıca yine iktâ yoluyla Akdeniz sahil şeridine, Bizans sınır boylarına ve yeni kazanılan Orta Asya topraklarına göçebe Arap kabileleri iskân edilmiştir (Demirci, 2000: XXII, 44; 2001: 184-185).

Abbasîler devrinde iktâların yine devletin siyasî öncelikleriyle bağlantılı olarak

verildiği ve genellikle şehirleşmeye paralel iskân amaçlı bir politika takip edildiği dikkat çeker. Ancak iktâlar dağıtılırken her zaman olduğu gibi siyasî davranılmış ve halifelerin şahıslarına bağlı bir soylular sınıfının yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Nitekim Bağdat'taki Katiatu's-sahâbe semti halifenin dost ve yakınlarının iktâlarından oluşmuştu. Dağıtılan toprakların ana kaynağı ise iktidara gelindiğinde el konulan Emevî iktâlarıdır (Demirci, 2000: XXII, 44).

Abbâsi halifeliği bütün idareyi elinde tutmuş olan büyük bir İslâm imparatorluğudur. Abbâsi halifelik erkan ve ümerası, derece ve mevkilerine göre kendilerine iktâ olarak verilen mukataalara sahiptiler (Uzunçarşılı, 1988: 1).

Abbasîler devrinde mukataa önceleri mukavele, uzlaşma veya şurut manalarına gelirken, sonra hem arazinin hem de vergilerin kesime verilmesinde ortak kullanılmıştır. Abbasîlerin son zamanlarında askeri iktâlar gelişmiştir (Şafak, 1977: 208).

İktâlar genellikle devletlerin elindeki cazip yerler olduğundan, bir devletin iktâ siyasetine bakarak, o devletin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik zorunlulukları anlamak mümkündür. Aynı zamanda, iktâların hangi amaçlarla ve kimlere verildiğine bakarak, o devletin siyasî düşüncesini ve politik önceliklerini anlayabiliriz. Bu bakımdan iktâ meselesi, devlet, toprak ve toplum ilişkilerinde alınabilecek bir ölçüdür. Bu devre hakim olan fetihlerin duraklaması, şehirleşme ve İslâmlaşma tesiri Abbasîlerin iktâ siyasetinde kendini açıkça göstermektedir (Demirci, 2001: 185-186).

Hemen her devirde iktâlar yönetimlerin hesap ve hedeflerinin bir parçasını teşkil ettiğinden verildikleri kimselere bakarak devletlerin siyasî önceliklerini çıkarmak mümkündür. Peygamber dönemi iktâlarında İslâm'ın tebliği ve yayılması esas alınırken Dört Halife döneminde fetih sonrası karşılaşılan sorunların giderilmesi öncelik kazanmıştı. Emevî ve Abbasîler'de ise saltanat sistemi olduğundan önceliğin bu

sistemin devamının teminine tanındığı ve özellikle Abbasîler'in ilk parlak devrinin sonlarına gelindiğinde askerî aristokrasinin yükselişine bağlı olarak iktâların kumandanlara verildiği görülür. Ancak her dönemde daima ölü arazilerin ihyası birinci planda tutulmuş, bunların yanında ilmî ve kültürel hayatı desteklemek amacıyla edip, şair, fakih, tabip gibi kişilere de geçimlerini sağlayacakları araziler iktâ edilmiştir. Bazı iktâlar, Bizanslılar ve Hazarlar'ın tehditlerine karşı sınır boylarındaki şehir, köy ve ribâtlara asker ve sivil nüfus yerleştirmek amacıyla verilmiş ve buralardan vergi alınmamıştır İlk İslâm fetihleriyle birlikte uygulamasına başlanan tehcir ve iskân siyaseti daha sistemli bir şekilde sürdürülmüş ve yeni ele geçen bölgelerde hakimiyet kurmak, İslâm'ın yayılmasını sağlamak ve savaşlar sırasında terk edilen verimli arazileri ve harabeye dönen şehirleri tekrar canlandırmak için kalabalık kitlelere cazip şartlarla geniş arazi, ev vb. iktâ edilmiştir (Demirci, 2000: XXII, 44).

Abbasîler döneminde en çok karşımıza çıkan iktâ çeşidi tehcir amaçlı iktâlardır. İslâm fetihleri bir taraftan devam ederken bir taraftan da fethedilen bölgelerdeki terkedilmiş sahipsiz araziler, iç bölgelerden tehcir edilen kabilelere, yerleşecekleri yurtluk olarak iktâ ediliyordu. Bu uygulamanın temel hedefi, öncelikle fethedilen bölgedeki hakimiyeti sağlayacak garnizonların oluşturulması idi. İslâm tarihinde tehcir ve iskân amaçlı ilk iktâ uygulaması Hz. Ömer döneminde başlamış, Hz. Osman döneminde devam etmiş, Emevîler döneminde ise en geniş şekliyle uygulanmıştır. Böylece Emevîler devri boyunca, fetihlerle sürekli genişleyen İslâm topraklarında hakimiyetin tesisi bu tehcir ve iskân sayesinde mümkün olabilmiştir. Abbasîlerde ise fetihler yavaşladığından bu dönemde sınır boylarındaki boşalan yerlere nüfus aktararak İslâm'ın bölgedeki hakimiyetin pekiştirilmesine ve bölgenin İslâmlaşmasına yönelik bir siyaset güdülmüştür (Demirci, 2001: 186-188).

Saltanat sistemi içinde devlet başkanı tarafından iktâ edilen araziler sonraları iktâ sahiplerinin elinde gerçek mülk haline gelmiştir. Hicri II. (VIII.) yüzyılın sonlarından itibaren iktâ arazilerinin özel mülkiyete dönüştüğü görülmektedir. Nitekim Hârûnnüreşîd zamanında, ihtiyaç duyulan iktâların sahiplerinden satın alındığı görülmektedir. İktâ edilmiş arazilerin bütün tasarruf haklarının rahatça kullanılmak suretiyle birkaç asır süreyle bir aile tarafından elde tutulduğu bilinmektedir. İktâ-telik sisteminin uygulandığı ilk asırlarda mülkiyet üzerinde tanınan tasarruf yetkileri hareketli ve dinamik bir toplumun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Temel amacı üretimi arttırmak olan bu iktâlardan devletin talebi ziraatın kesintiye uğratılmaması, öşür ya da haracın düzenli biçimde ödenmesi ve sulama kanallarının bakımından ibaretti. H. III. (m.IX.) yüzyılda Abbasîler'in merkezinde çoğunluğu Türkler'den oluşan profesyonel bir ordunun bulunması ve maliye üzerinde gittikçe ağırlığını hissettirmesi iktâ sistemini derinden etkilemiştir. Bu dönemde, bir taraftan iktâ edilebilecek durumdaki devlet toprakları azalırken bir taraftan ordunun masraflarının artması ve bir taraftan da baş gösteren isyanları bastırmak için hazinenin boşaltılması karşısında, bir kısım büyük memur ve kumandanlara maaş ve ücret yerine bazı arazilerin haracını toplama hakkının tanınması usulü getirilmiş ve buna iktâ'ı istiğlâl denilmiştir. Mütevekkil'in ölümünden sonra bu uygulama daha da artmış ve özellikle kumandanlara verilen iktâ'ı istiğlâller büyük bir huzursuzluk yaratmıştır. İktâ'ı vazife veya iktâ't tazmin de denilen bu tür iktâların idaresi için Halife Muktedir Billah zamanında divânü iktâ'ı vüzerâ adlı bir divan kurulmuştu. Bu iktâlar şahıslara görevleri süresince verildiğinden geri alınmaları halinde divanü mürteciat adlı ayrı bir divana havale ediliyorlardı. Diğer bir iktâ şekli de mahalli vergi memurlarının çiftçilerden haksız vergi almalarını önlemek amacıyla haraç indirimi veya verginin doğrudan hazineye yatırılması imtiyazını ifade eden igar

sistemiydi (Demirci, 2000: XXII, 44). Böylece Abbasîler devrinde ordular büyürken nakdi mübadelenin zaman zaman zayıflaması maaşların aynî olarak ödenmesini zorunlu hale getiriyordu. Zamanla aradan çekilip, ordu toprağa bağlanarak gelirini bizzat vergilerinden elde etmeye başlamıştır. Böylece askerler rütbelere göre değişen büyüklüklerdeki toprakların iktâ sahipleri olmuşlardır (Tabakoğlu, 1998: 58).

İslâm ordularının Araplardan oluştuğu ilk devrin şartlarına uygun olarak kurulan iktâlar, Abbasîler zamanında askerlik hizmeti Araplardan Türklerin eline geçince ilk zamanlarındaki özelliğini kaybetmiştir. Zamanla mali durum sarsılınca ordunun ihtiyaçları hazineye ait vergilerin tahsil edilip maaş olarak dağıtılması yerine doğrudan doğruya arazi gelirin bağlandı. Bu suretle bir çok yerlerde vergi toplayıcısı haline gelen kumandanlar askerlerinin masraflarına karşılık olarak vergilerini tahsil ettikleri yerlerin ikta sahipleri oldular. Böylece devlete ait vergilere dayanan iktâlar meydana gelmiş, bu usul az çok değişikliklerle Selçuklu istilasına kadar devam etmiştir (Turan O., 1950: V/II, 950-951; Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66; Kurt, 1999: III, 59).

Hicri IV. asrın otuzlu yıllarında (h. 334/m. 945) Büveyhoğulları Bağdat'a girerek kendi yönetimlerini kurmuşlardır. Bu olay Arap memleketlerinde iktisadî hayatta ve ticarete paraya dayalı bir yapıdan tarıma dayalı bir yapıya ve askeri iktâ düzeninin doğuşuna doğru bir sapmayı oluşturmuştur. Büveyhiler askerlere maaş ödemek yerine, onlara maaşlarına karşılık olmak üzere vergi gelirlerini aldıkları araziler ve köyler ikta etmişlerdir. Hicri 334 (946) yılında Muizzuddevle'nin Deylemlilerin isyanı nedeniyle vergileri uygunsuz yollarla tahsil etmek zorunda kalarak bütün arazilerdeki hakları kumandanlarına, seçkin adamlarına ve emrindeki Türklere iktâ olarak vermesi askerî iktânın başlangıcını oluşturmuştur. Askerî iktâ düzeninin başlangıcı arazilerin iktâ yoluyla asker ve komutanlara dağıtılması, küçük bir kısmının

ise garanti sözleşmesi yoluyla bazı şehirlilere verilmesi olmuştur (Duri, 1991: 119-121).

Böylece Büveyhiler'in Bağdat'ı istilasını iktâ sisteminin tarihi seyri açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Daha Halife Muktedir Billah zamanında devlet arazilerinin bir kısmı satılmış, bir kısmının da maaşların ödenmesi için haraç gelirleri nüfuzlu şahıslara havale edilmişti. Bu durumla karşılaşan Büveyhiler, söz konusu imtiyazları bu defa hizmetlerine karşılık kumandanlara tanınmasıyla askeri iktâ sistemine geçilmiş oldu. Bu yeni sistemde amaç asker maaşlarının ödenmesidir (Demirci, 2000: XXII, 45).

İstiğlal ile idare edilen arazinin ve çiftliklerin gelirleri gittikçe düzenini kaybettiği için bu arazi mülkiyet üzere iktâ sahiplerine verildi. Bunlar köylüyü sıkıştırdılar, bu tarz iktisadi bir buhran meydana getirdi. Bu durum 130 sene yani Büveyhiler zamanından Melikşah zamanına kadar devam etti. Nihayet Nizamülmülk arazi üzerinde yeni bir kanun yaparak askeri hizmet karşılığında irsen intikal etmek üzere araziye parçaladı ve bunları askerlere vererek askerliği mecbur yaptı, ve toprak sahibini memleket müdafaasına iştirak ettirdi (Uzunçarşılı, 1988: 18).

Fatimiler (h.358-567 ve m.969-1171), Mısır'daki toprak düzeninde kayda değer bir değişiklik yapmadılar. Toprakların ve mükâatların garanti sözleşmesi (daman) yoluyla verilmesi temeline dayanan eski düzen devam etti. Kontrat süreleri, sulamanın ve toprak bakımının gereklerine uygun olarak, normalde dört seneydi. Toprağı alan ziraî faaliyetlerden, köprü ve kanalların ıslahından sorumlu olurdu ve bu maksatla yaptığı harcamalar, Haraç Divanı'ndaki bazı kriterlere göre hesabından düşülürdü. Gerekli vergiyi de her sene üç taksit halinde öderdi (Duri, 1991: 139).

Mısır'da iktâ ve daman uygulamalarının askerileşmesi Büveyhiler'den farklı olarak askeri hizmet karşılığı değildi ve vergilerin toplanmasıyla sınırlıydı. Fâtımî

iktâları idari görevlilere, kadılara ve büyük emirlere maaşlarına karşılık verilen iktâlardır. Bu iktâlar askeri hizmet karşılığında değil vergi toplamanın kolaylaştırılması amacıyla verilmiştir. Bedr el-Cemali'nin Mısır'da iktidara gelmesi ve askerlerin haraç toplama işinde katip sınıfının yerini alması askeri iktâyâ geçiş noktası olmuştur. Ancak bu sistemde dahi iktâ edilen bölgelerden vergiler toplandıktan sonra üzerinde anlaşılan miktar beytü'l-male ödeniyor, gerisi kâr olarak iktâ sahibine kalıyordu. Divanu'l iktâ tarafından organize edilen ve yönetilen bu iktâlar devletin sonlarına doğru tamamen askerileşmiş ve Eyyûbî askeri iktâ sistemine zemin hazırlamıştır. Mısır'da asıl askeri iktânın Eyyûbîler'le başladığına inanılmaktadır (Demirci, 2000: XXII, 45).

Endülüs'te iktâ sisteminin gelişimi temelde İslâm dünyasındakine paraleldir. Fakat askeri ikta daha erken (h.III./m.IX. yüzyılın ikinci yarısı) görülmüştür. Kumandanlar, emirliklerinin tanınması karşılığında bölgelerindeki araziyi işletir ve merkeze bir kısım haraç ödemenin dışında askeri hizmetlerini de yerine getirirlerdi. Bu yapıdan dolayı hicri III. (IX.) yüzyıl kumandanların mücadelesiyle geçmiştir ki bunda iktâ sisteminin rolü büyüktür. Ayrıca bu dönemde meydana gelen isyanlara çiftçilerin destek vermesi de temelde iktâ sahiplerine duydukları tepkiden kaynaklanıyordu. Hicri IV. (X.) yüzyılın başlarında merkezi yönetimin güçlenmesiyle birlikte askeri iktânın gücü hafiflemiştir. Mağrib'de ise iktâ uygulaması Muvahhidler zamanında başlamış, daha sonra Merîniler, Sadiler ve Filâliler tarafından devam ettirilmiştir. Bu bölgede iktâlar askeri hizmet karşılığı olarak kabilelere veriliyor, aynı zamanda siyasî amaçlarla da kullanılıyordu. Mağrib'deki ribatlar da esasen bu iktalarla ortaya çıkmıştır (Demirci, 2000: XXII, 46).

Bu bölümde sonuç olarak diyebiliriz ki; İslâm kültür ve medeniyeti İslâm dininin gelişiyile oluşmaya başlamıştır. Kutsal kitabımız toprak ve iktâ konusunda fazla

bilgi vermemiş, bu uygulamalar peygamber ve halifelerin uygulamaları ile açıklığa kavuşmuştur. Toprak insanların faydasına en güzel şekilde kullanılmaya çalışılmış, gerçek anlamda iktâ uygulamaları başlamıştır. Büveyhiler ile askeri iktâ oluşmaya başlamıştır.İslâm medeniyeti özellikle kendi kültür çevresine giren devletleri derinden etkilemiş ve bu devletlerin müesseselerinin oluşumunda etkili olmuştur. Özellikle Hz. Peygamberin toprak alanındaki uygulamaları yeni değerlerin oluşmasını sağlamıştır.

2.2.BÖLÜM

SELÇUKLULARDA TOPRAK SİSTEMİ

2.2.1.SELÇUKLULAR'IN TARİHÇESİ VE SELÇUKLU MEDENİYETİNİN OLUŞUMU

2.2.1.1.Selçuklular ve Selçukluların Soyu

Selçuklular, XI. asırda Orta Doğu'da kurdukları büyük imparatorluk ve bunu takip eden devletler ile Türk İslâm ve dünya tarihi üzerinde geniş ve devamlı tesirler yapmış olan bir Türk topluluğunun adıdır. Büyük çoğunluğunu Oğuzlar teşkil etmek üzere, çeşitli Türk kütlelerinden meydana gelen ve başlangıçta Oğuz başbuğlarından Selçuk'a bağlandığı için Selçuklu diye anılan bu hanedan İran, Irak, Kirman, Suriye ve Anadolu'da kurduğu devletlerle 300 yıldan fazla bir müddet hüküm sürmüştür (Kafesoğlu, 1966: X, 353).

Selçuklular Türk-İslâm devletlerinin en büyük devletlerinden birisini kurmuşlardır. Çin'den Batı Anadolu dahil bütün Ortadoğu ülkeleri, Akdeniz sahilleri, Kuzeybatı Afrika, Hicaz ve Yemen'den Rusya içlerine kadar yayılan hakimiyetin, muazzam bir kültür ve medeniyetin temsilcisidir (Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi, 1984: XV, 118).

Selçuklular, Türklerin İslâm dünyasına hakim olmalarına ve yayılmalarına, İslâm medeniyeti ve kavimleri tarihinde yeni bir devir açmalarına âmil olan kavimdir. İki esas kola ayrılıp XI. asırdan XIV. asra kadar Türkistan, Harizm, Horasan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan ve Türkiye'de hüküm sürmüşlerdir. Selçuk'un oğlu Mikail'in neslinden gelen Büyük Selçuklular ile Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları birinci kolu, Selçuk'un büyük oğlu Arslan Yabgu'nun torunları tarafından kurulan Türkiye Selçukluları da ikinci kolu teşkil etmiştir (Turan O., 1993: 53).

Selçuklu hükümdar ailesinin atası olan ve Selçuklu Devletine adını veren Selçuk Bey ve ailesi, gerek tarihi kaynaklardan ve gerekse paralardan ve damgalardan açıkça anlaşılacağı üzere Oğuzların Üçok kolunun Kınık boyuna mensuptur (Kafesoğlu, 1966: X, 353; 1992: I, 247; 1992: 3; Karaköse, 2004: 154; Yazıcı, 2002: 206; Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi, 1984: XV, 118; Göde, 1997: 27; Alptekin, 1994: VII, 95; Güvemli, 1995: I, 344; Kösoğlu, 1997: 52; Köymen, 1993: 13).

2.2.1.2.Selçukluların Tarih Sahnesine Çıkışları

Doğuda Çin hududundan batıda Akdeniz'e kadar uzanan geniş topraklar üzerinde büyük bir imparatorluk kurmuş olan bu Türk devletine, hükümdar ailesinin atası olan Selçuk Bey'e nispetle Selçuklular denilmiştir (Alptekin, 1994: VII, 95).

Selçuklular, Merv yakınlarındaki Dandanakan önünde bulunan bugünkü Taşrâbâd (taş şehir, taş kasaba)'da üç gün boyunca bütün şiddetiyle devam eden Dandanakan savaşında (7-9 Ramazan 431/ 22-24 veya 24-26 Mayıs 1040) Gaznelileri tarihlerinin en ağır yenilgilerine uğrattılar (Kafesoğlu, 1966: X, 362; 1992: I, 255; 1992: 18; Karaköse, 2004: 157; Yazıcı, 2002: 211; Alptekin, 1994: VII, 103; Kösoğlu, 1997: 53).

Dandanakan savaşı bir Selçuklu istiklâl savaşıdır (Kafesoğlu, 1966: X, 362; 1992: I, 255; 1992: 18). Çünkü bu savaşın önemi, Selçuklu Devleti'nin bağımsız bir devlet olarak kurulmuş olmasındandır (Yazıcı, 2002: 211). Zira Selçuklular, yıllardan beri süregelen çetin mücadelelerden sonra emellerine kavuşarak Horasan'da bağımsız bir devlet kurmuşlardır (Kafesoğlu, 1966: X, 362; 1992: I, 255; 1992: 18). Netice itibarıyla gerek Türk tarihi ve gerekse dünya tarihi bakımından fevkalade önemi olan bu zafer sonunda Selçuklular, bağımsızlıklarını ilan edip rahatça yerleşebilecekleri topraklara da sahip oldular. Bu iki husus, zaten var olan halkı ile yeni bir Türk

devletinin doğması neticesini verdi (Alptekin, 1994: VII, 103-104).

Selçuklular Dandanakan zaferini kazandıktan sonra kurultay toplayarak gelecekte hanedan üyelerinin hedeflerini belirlemişler ve eski Türk devlet geleneklerine göre ülke topraklarını hanedan üyelerinin arasında paylaşmışlardı. Devletin güçlü olduğu dönemlerde paylaşım sıkıntısı olmadı. Fakat Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra taht kavgalarının başlaması zayıflamaya sebep oldu. Bunun sonucu olarak yeni devletler ortaya çıktı (Karaköse, 2004: 167).

Aşağı yukarı otuz yıl müddetle Selçuklu vezirliğinde bulunan meşhur Nizamülmülk'ün Batıniler tarafından öldürülmesinden bir ay kadar sonra büyük sultan Melikşah'ın da vefatı önü alınamayan taht mücadelelerine neden olmuştur. Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümü ile başlayan taht kavgaları Büyük Selçuklu Devleti'nin; Irak ve Horasan Selçukluları (Büyük Selçukluların devamı) (1092-1194), Kirman Selçukluları (1092-1187), Suriye Selçukluları (1092-1117) ve Anadolu Selçukluları (1075-1308) olmak üzere dört ayrı devlete bölünmesine neden olmuştur (Kafesoğlu, 1966: X, 373; 1992: I, 283; 1992: 47; Güvemli, 1995: I, 345; Karaköse, 2004: 167; Yazıcı, 2002: 239)

2.2.1.3. Selçuklu Medeniyetinin Oluşumu

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Tuğrul bey (1040-1063) ile başlar, Alparslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1093) ile devam eder. Melikşah'tan sonra Horasan Selçukluları olarak, Berk Yaruk (1093-1104) ve Sancar (1117-1157) ile devam edip Muhammet Tapar'ın ölümü (1159) ile son bulur. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Horasan Selçukluları olarak devam ettiği süre içinde, Irak Selçukluları (1092-1194), Kirman Selçukluları (1092-1187), Suriye Selçukluları (1092-1117) ve Anadolu Selçukluları da (1075-1308) egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla, bütün bu

Selçuklu Devletlerini birbirlerini etkilemişlerdir (Güvemli, 1995: I, 348).

Büyük Selçuklu Devleti; Hunlar'da Göktürk'lerde ve ilk Türk-İslâm devleti olan Karahanlılar'da büyük çapta somutlaşan eski Türk aşiret düzenine dayalı olarak kurulmuştu (Tabakoğlu, 1998: 69). Türk kültür ve medeniyetinin temel özellikleri etrafında şekillenen Büyük Selçuklu müesseselerinin izleri, daha sonraki Türk-İslâm devletlerinde de görülür. Bu sebeple Büyük Selçuklu Devleti Ortaçağ tarihine damgasını vurmuş bir devlettir (Şahin, 2003: 69).

Selçuklu Devleti, Türklerin kurmuş olduğu yüze yakın siyasî teşekküller arasındaki büyük imparatorluklardan sayılan Hun, Göktürk ve Osmanlı Devletleri arasında üçüncüdür. Aynı zamanda Hun ve Göktürk devletlerinin Türklerin henüz İslâm dinine girmediği dönemde kurulduğu düşünülürse, Türklerin İslâmiyet'i kabullerinden sonra kurdukları iki büyük imparatorluktan birincisini oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti, Türk tarihinin akışına yeni bir yön vermiş, İslâm dininin akideleriyle donattığı Türklüğe, yeni ve köklü bir hamle kazandırmıştır. Bu nedenledir ki, bütün Türk toplulukları ve siyasî teşekküllerinde hatta günümüzde bile Selçuklu tesirleri hissedilmektedir (Yazıcı, 2002: 205).

Sınırlarının doğuda Sibiry'a'dan batıda Marmara denizi ve Ege kıyılarına, kuzeyde Kafkaslardan güneyde Mısır'a kadar uzandığı yani Afrika dışındaki bütün İslam dünyasını içerdiği hatta Anadolu'yu da İslâm yurdu haline getirdiği düşünüldüğünde, Büyük Selçuklu Devletinin ortaya çıkışı Türk tarihi açısından olduğu kadar, genel İslâm tarihi yönünden de büyük bir anlam ifade etmektedir. Nitekim Türk tarihinde olduğu gibi, İslâm tarihinde de Selçuklular, büyük İslâm devletleri sayılan Emevî, Abbasî ve Osmanlı Devletleri arasında üçüncüsünü oluşturur. Selçukluların müspet izlerini, başta hakimiyet bölgelerindekiler olmak üzere, daha sonraki hemen bütün İslâm devletlerinde

kolaylıkla görmemiz mümkündür. Bu sebeple de Selçukluklar, Türk tarihi kadar İslâm tarihi içinde de önemli bir yere sahiptir. Zira onlar Türk gücü ile İslâm imanını birleştirmek suretiyle XI-XIII. yüzyıla silinmez damgalarını vurmuşlar, bu suretle de dünya tarihinde haklı olarak geniş yer tutmuşlardır (Yazıcı, 2002: 205-206).

Selçuklu Devleti'nin temelleri Horasan'da yani tamamıyla İslâmlaşmış bir muhitte atılmıştır (Yazıcı, 2002: 205). Kurucularının Oğuz devletinden ayrıldıktan sonra Müslüman olmaları ve devletin ilk önce Horasan'da yani İslâm kültürünün yaşadığı yerde kurulması ona yepyeni bir kimlik kazandırmıştır (Karaköse, 2004: 153). Bu nedenle de onda eski Türk toplumu değerleriyle İslâmî değerlerin uyumlu kaynaşmasına şahit oluruz. (Yazıcı, 2002: 205). Dolayısıyla Selçuklu Devleti'nde İslâm'dan önceki Türk kültürünü ve İslâm kültürünü görmek mümkündür (Karaköse, 2004:153). Nitekim Selçuklu Devleti Türk ve İslâm kaynağından gelen müesseselerin kaynaşmasıyla kurulmuş olan bir devlettir (Turan O., 1993: 309).

Horasan'da kurulan ve teşkilatı bu Müslüman çevrede İranlı vezirler tarafından düzenlenen Selçuklu Devleti'nin askerî, idarî ve malî bakımlardan İslâmî gelenekleri takip edeceği muhakkaktır. Memuriyet makam ve rütbe adlarından anlaşılacağı üzere Selçuklulara bu sahada eski İran ve Abbasi usullerini devam ettiren siyasî teşekküllerden özellikle Gazneli Devleti'nin örnek olduğu anlaşılmaktadır (Kafesoğlu, 1966: X, 398; 1992: 95). Çünkü Tuğrul Bey Gazneliler Devleti'nin idari kadrosunu bürokratik mekanizmanın aksamaması için Selçuklulara aktardı. Başta vezaret olmak üzere diğer müesseseleri de aynen benimsedi (Pehlivanlı, 2004: 65). Yerli halkın şart, imkan ve itiyatlarına uymak zaruretinden doğan Selçuklu idaresinin, daha ziyade bir dış kalıp mahiyetinde kalan bu teşkilatı Nizamülmülk'ün vezir bulunduğu Sultan Alp Arslan ve Melikşah devrinde sağlam bir şekilde kurulmuştur (Kafesoğlu, 1966: X, 398;

1992: 95).

Türk müesseseleri tarihinin en önemli devri hiç şüphesiz Büyük Selçuklu devridir (Köprülü, 1938: 61). Ayrıca Türk devlet müesseselerinin İslâm aleminde ve İslâm kültürü dairesindeki kavimler üzerinde etkiler yapması da, özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonradır. Abbasî halifelerini maddî hakimiyetleri altına aldıktan sonra, Mısır ve Suriye gibi Şî Fatımi halifelerinin nüfuz sahaları ve kuzey Afrika istisna olmak üzere (Köprülü, 1938: 61; 2002: 31), İslâm dünyasının hakimi olan ilk Selçuklu sultanları zamanında, devlet müesseseleri çok sağlam olarak kurulmuştur. İslâm dünyasının liderliğini ele geçirmiş olan Selçuklu Devleti siyasî etkileriyle uygun olarak, hukukî ve kültür bakımından da geniş ve devamlı bir nüfuz etkisine muvaffak olmuştur. XI. asır sonlarında güçlü bir hükümet yapısına, idarî ve malî teşkilata ve düzenli bir askeri kuvvete sahip olan bu büyük devletin hukukî gelişimini kaynağından başlayarak takip edecek olursak bunu açıkça görebiliriz. Bu konu hakkında şimdiden kesin bilgiler olmamakla beraber Selçuklu müesseseleri çeşitli hukukî kaynaklardan gelmiştir (Köprülü, 1938: 61).

Selçuklu müesseselerinin kaynakları olarak, Sasanî ve İslâm kökeninden gelen müesseselerle birlikte, Gazneliler vasıtasıyla intikal eden Abbasî, Samanî gelenekleri, Gazneliler ve Karahanlılardan intikal eden Eftalit, Göktürk ve Uygur gelenekleri ve nihayet devletin asıl kurucusu olan Oğuzların kabile geleneklerinden kökünü alan Türk müesseseleri sayılabilir (Köprülü, 1938: 61; 2002: 31).

İşte bütün bu hukukî unsurların birbirleriyle karışmasıyla, Selçuklu müesseseleri meydana gelmiştir. Bu müesseselerden herhangi birinin temelinde hangi unsurun daha fazla etkili olduğu ve sonraki safhalarda başka hangi unsurların etkili olduğu tam olarak tespit edilemese de Selçuklu Devleti'nin ilk devirlerinde Türk unsurlar daha fazladır.

Hakimiyet telâkkisinde ve sembollerinde, hükümdar tarafından verilen ziyafetlerde, bazı adetlerde, rütbe ve memuriyet isimlerinde bu özellikler çok açık bir şekilde görülmektedir (Köprülü, 1938: 61-62).

Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra, yerine geçen çeşitli devletlerde; mesela Suriye, İran ve Anadolu Selçukluları gibi Selçuklu Devleti'nin çeşitli şubelerinde, onlara varis olan Atabeyler'de, Harzemşahlar'da, Eyyûbîler'de, Memlûkler'de, Artuklular ve Danişmentliler'de hatta XII. asrın ikinci yarısında Bağdat'taki Abbasîlerde, Büyük Selçuklu müesseselerin devamını görmek mümkündür. Hiçbir zaman Selçuklu hakimiyeti altında kalmayan Hindistan Türk devletlerinde Selçuklulardan kalan hukukî tesirler bulunduğu gibi, Kuzey Afrika İslâm devletlerinde de Selçuklulardan intikal etmiş hakimiyet sembollerine rastlanır (Köprülü, 1938: 63; 2002: 31-32).

Anadolu Selçukluları'nın ve Danişmentliler'in bu imparatorluğun parçalarından olduğunu düşünürsek, dünya tarihi açısından olduğu gibi Türk hukuk tarihi noktasından da, Selçuklu devrinin ne kadar büyük öneminin olduğunu daha iyi anlarız (Köprülü, 2002: 32).

2.2.2.SELÇUKLULARDA TOPRAK SİSTEMİ

2.2.2.1.Selçuklularda Toprak Anlayışının Temelleri

Selçuklularda ilmî, sosyal, iktisadî ve ticarî bütün müesseseler devlet tarafından ya idare, ya müdahale veya himaye edilmiştir. Selçuklularda topraksız köylüye toprak dağıtmak veya boş arazinin imar edilerek şenlendirilmesi devletin başlıca vazifelerinden biri olmuştur. Bu anlayış eski Türk devlet geleneğinin bir devamıdır (Turan O., 1993: 20-21).

Selçuklu Devleti'nin toprak idaresinde uyguladığı yenilikler maziden gelen bir

milli geleneklere dayanmıştır. Şüphesiz bu hususta Selçuklulara hakim oldukları memleketlerin tâbi bulunduğu sosyal şartların etkisini de ihmal etmemek gerekir. Selçuklu devletçiliğinin en karakteristik örneğini oluşturan toprak sisteminin Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti tarafından devam ettirilmesi bunun ne kadar sağlam esaslara dayandığını göstermektedir (Turan O., 1993: 21-22).

Türkiye Selçukluları'nda toprak idaresi henüz tam olarak anlaşılabilmiş değildir. Bu durum meselenin oldukça karmaşık olmasından değil, daha çok dönemin toprak idaresine ait kaynakların yok denecek kadar az olmasından kaynaklanmaktadır (Polat, 1997: 95). Ortaçağ Selçuklu Türkiye'sinde uygulanan toprak sistemi geleneksel İslâm toprak idaresinden farklı özelliklere sahiptir. Genel hatlarıyla Selçuklu toprak sistemi Orta Asya geleneğinin bir devamı şeklinde (Polat, 1997: 96-98; Cahen, 1979: 176-178; 2000: 130-132).

2.2.2.2.Selçuklularda Toprak Mülkiyetinin Yapısı

Selçuklularda toprak mülkiyet yapısı Bizans ve Müslüman ülkelerinden çok farklıdır. Müslüman ülkelerle Bizans'ta toprakta devlet mülkiyetiyle özel mülkiyet ayrımı vardı. Bozkırda hayvan yetiştiricisi olarak yaşamış olan Türkler, toprağın bir kişiye ait olarak onun özel mülkü olmasını anlamakta güçlük çektiler. Toprağı bölünmez saymışlar ve toprağın sahibi olarak devleti görmüşlerdir (Roux, 1997: 148).

2.2.2.3.Selçuklu Topraklarında Mülkiyet Çeşitleri

Selçuklularda iki türlü toprak mülkiyeti vardır. Bunlardan biri Selçuklu hükümdarlarının devlet adamlarına veya başka şahıslara hizmetleri karşılığı olarak mîrî topraklardan yaptığı mülklerdir. Bu türlü mülkiyette devlet yalnız hazineye ait vergileri şahıslara terk ediyor veya hazine namına satıyordu. Toprak mülkiyetinden bir diğeri ise

gelirleri doğrudan doğruya hazineye bağlı arazidir. Bu tür toprakların gelirleri bazı hizmetler karşılığında önemli devlet adamlarına ikta ediliyordu. İkta edilen arazide yine köylüler çalışıyor, toprağın mahsulünden 1/3'ini ikta sahiplerine veriyorlardı (Turan R., 1995: 91).

2.2.2.4.Selçuklularda Toprak Hukuku

2.2.2.4.1.Selçuklularda Mîrî Sistem

2.2.2.4.1.1.Selçuklularda Mîrî Toprak Sisteminin Önemi

Selçukluların İslâm ülkelerine hakim olmalarıyla İslâm medeniyeti ve müslüman kavimlerin tarihinde yeni bir devir açılmış, siyasî bakımdan olduğu gibi sosyal, iktisadî ve kültürel bakımdan da büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla başlayan ve Osmanlı Devleti'nin son asrına kadar her sahada devam eden geniş devletçilik siyasetinin en açık belirtileri toprak idaresi ve hukukunda ortaya çıkmıştır (Turan O., 1948: XII, 549).

Eski Türk askerî teşkilat ve gelenekleri üzerinde kurulan Selçuklu Devleti, kendinden önceki İslâm devletlerinden farklı ve ilk defa olarak, kölelere ve ücretli askerlere dayanan ordu sistemini imparatorluğun idaresi ve büyük askerî gayeleri için yetersiz görerek idaresi altında bulunan bütün ülkeleri eski Türk askerî esaslarına göre teşkilatlandırırken askerî iktâları kurmak suretiyle askerlikte ve toprak idaresinde yeni bir sistem vücuda getirmiştir (Turan O., 1948: XII, 549; Kazıcı ve Şeker, 1982: 206; Kazıcı, 1991: 297).

Esası, belirli toprak parçaları üzerinde, devlete ait vergilerin kısmen veya tamamen, hizmet karşılığı olarak, ordu mensuplarına terk edilmesinden ibaret olan bu iktâ sistemi İslâm ülkeleri toprakları için hukuki değil, sadece idarî bir değişikliktir. Bu

faaliyetler toprak idaresinde askeri hizmet esasına göre tatbik edilmiş olan bir yeniliktir. Askerî iktâlar, hukukî durumu öşrî ve haracî olarak tespit edilmiş olan topraklarla mülkiyeti doğrudan doğruya devlete ait olan topraklar üzerinde kurulabileceğinden Büyük Selçuklu Devleti, hüküm sürdüğü eski İslâm ülkelerinde, özel toprak mülkiyetine dokunmadı ve yeni fethedilen Anadolu topraklarında olduğu gibi, buralarda da toprakları devletleştirme lüzumu görmeyerek sadece yeni bir idarî sistem olan askeri iktâlar kurmakla yetindi (Turan O., 1948: XII, 549-550).

Halife Nâsır Lidinillah'ın veziri Müeyyidülmülk'ün, Türkiye'de tatbik edilen mîrî toprak sisteminden ilham alarak Ahvaz taraflarında, halife adına özel toprak mülkiyetine yapmak istediği müdahalenin şiddetli bir tepkiyle karşılanması böyle bir olayın Müslüman ülkelerinde ne kadar yabancı olduğunu gösterir. Hatta Osmanlı devrinde Kürtlerle meskun bazı doğu vilayetlerinin mîrî topraklar rejimine tâbi tutulmaması buraların daha önce İslâm hudutları içerisine girmiş olmaları nedeniyle İslam hukukuna göre oluşmuş bulunan hukukî durumlarının Selçuklular tarafından kabul edilmiş olacağıyla izah edilebilir. Tabiatıyla burada Abbasî devrinde kurulan İslâm hukukunun toprak hükümlerinin Selçuklular devrinde de geçerli olduğunu kabul edilebilir (Turan O., 1948: XII, 550-551).

2.2.2.4.1.2.Selçuklularda Mîrî Toprak Sisteminin Kurulması

İslam ülkelerinde askerî iktâlar özel toprak mülkiyet hakkı korunarak oluşturulurken Bizans'tan yeni fethedilen ve İslâm hukukuna göre hukukî vaziyetleri daha önce oluşmamış bulunan Türkiye'de topraklar devlet mülkü (mîrî) haline getirilme işlemleri ve özel toprak mülkiyetinin tanınmaması bir güçlüğe maruz kalmadan tatbik edilmiştir (Turan O., 1948: XII, 551; Tabakoğlu, 1998: 93).

Eski İslâm ülkelerinde mülkiyeti devlete ait olan bir takım topraklar mevcut

olmuş ise de bunlar devletin özel toprak mülkiyetine müdahale eden bir siyasetinin sonucu olarak meydana gelmemiş ve bu gibi toprakların miktarı azalıp çoğalmakla beraber hiç bir zaman Türkiye’de olduğu kadar memleketi kapsayan bir orana ulaşamamıştır (Turan O., 1948: XII, 551). Böylece Türkiye’de mîrî toprak sistemi diğer İslâm devletlerinden daha gelişmiş şekliyle başlamıştır (Akdağ, 1995: I, 25).

2.2.2.4.1.3.Kaynaklara Göre Selçuklularda Mîrî Sistem

Mîrî toprak rejiminin Türkiye Selçuklularında mevcut olup olmadığı ve kaynağı hakkında bilgi veren eserler yeterli sayıda değildir (Turan O., 1948: XII, 552). Selçuklu dönemi kaynaklarında toprak idaresi ile ilgili terimleri genel olarak şunlardı: Araziler, çiftlik olarak adlandırılmıştır (Polat, 1997: 99). Sultana ait araziler arz-ı sultanî, sultanlara ve saltanat ailesine ait araziler arz el-hassa es-sultanî, iktâ arazileri arazi el-iktâiyye, büyük divan arazileri ise arazi divan el-kebir olarak kaydedilmiştir (Turan O., 1948: XII, 554; Polat, 1997: 99).

Moğol devrinde dalay arazisi adıyla zikredilen topraklar mülkiyeti devlete ait mîrî topraklardır. Kronik ve vakfiyelerde sultanlara ait haslar (arz el-hassa es-sultanî) adıyla gösterilen yerler de bu mîrî topraklardan saltanat ailesine tahsis edilen yerlerdir (Turan O., 1948: XII, 554). Zira has tabiri, yalnızca sultana aidiyeti, iktâ ise diğer dirlikleri ifade ediyordu (Polat, 1997: 99; Uzunçarşılı, 1988: 113).

Vakfiyelerde şehir ve kasabalar civarında yapılan vakıfların hudutları tespit edilirken, özel mülk olan topraklar mülk sahiplerinin adlarıyla zikredildiği halde şehir ve kasabaların uzaklarında yapılan vakıf arazi hudutları sultan arazisi, iktâ arazisi ve büyük divan arazisi adıyla gösterilmesi dikkat çekicidir ve bu, toprakların özel şahıslara değil devlet mülkiyetine ait olduğunu ifade etmektedir (Turan O., 1948: XII, 554; Polat, 1997: 99).

Türkiye’de mîrî topraklar üzerine kurulan iktâ sistemi, Moğol istilasıyla önce sarsıldı ve 1276 tarihinden sonra da Selçuklu ordusunun ortadan kalkması bu ordunun esasını teşkil eden iktâların yıkılmasına sebep oldu. Devletle halk arasında aracı konumunda bulunan iktâ sahiplerinin vazifelerinden mahrum kalması mîrî toprakların idaresinde de bir takım sarsıntılar ve değişiklikler vücuda getirdi. Bu münasebetle mîrî topraklar hakkında edinmek mümkün oldu (Turan O., 1948: XII, 554).

Selçuklu ordusunun mevcut olduğu, dolayısıyla ikta sisteminin kısmen bu mevcut ordu mensuplarının elinde bulunduğu IV. Kılıç Arslan (ölümü 1264) zamanında, birçok Anadolu topraklarını özel mülk haline getirerek bu hususta menşur ve misaller vermiştir. Bu durum Türkiye’de toprak mülkiyetinin şahıslara değil devlete ait olduğunu ve iktâ idaresinin bozulmasıyla özel mülkiyetin mîrî topraklar aleyhine genişlediğini göstermesi bakımından önemlidir. İktâ idaresi bozulduktan sonra İlhanlı Devleti bir taraftan sosyal durumu korumak, öte yandan devlet hazinesine zarar vermemek için mîrî toprakların idaresiyle bir hayli meşgul oldu ise de hiçbir zaman bu meseleyi çözmeye muvaffak olamadı. Olcaytu zamanında (1304-1316) Anadolu’ya vezirlikle gönderilen Ahmet Lakuşi’nin divana ait mülkleri rütbe sahiplerine sattığı, bu suretle Anadolu’nun çok yerinin mülk olduğu ve bu sayede memleketin mamur bir hale geldiği, eğer arazinin divanın mülkiyetinde kalsaydı memlekette harabinin yüz göstereceği tarzındaki ifadeler mîrî toprakların bütün Türkiye’yi kapsar halde bulunduğunu, İlhanlıların eski nizamı sürdürmeye muvaffak olamayarak memleketin bu yüzden harap ve devlet hazinesinin zararda olduğunu göstermektedir (Turan O., 1948: XII, 554-555)

2.2.2.4.1.4. Selçuklularda Mîrî Sistemin Kaynağı

Selçuklularda askerî iktâlarla birlikte Türkiye’de asırlarca toplumun hukukî,

idarî ve askerî temellerinden biri olan mîrî toprak rejiminin hangi kaynaktan geldiğini aydınlatmak ve Selçukluların bunu ne gibi amaçlarla uyguladığını ortaya koymak çok önemli bir husustur (Turan O., 1948: XII, 566).

Herhangi bir memlekette tatbik edilen bir arazi rejiminin sadece dahiyane bir buluş ile birden keşfedilmiş olması mümkün değildir (Cin, 1985: 47; 1987: 45; Barkan, 1980: I, 136). Mîrî arazi bir çok İslâm ve Türk-İslâm devletlerinde mevcut olduğu gibi Bizans ve Roma'da da vardır (Cin, 1985: 47; 1987: 45-46). Fakat biz burada konumuz açısından mîrî toprakların Selçuklulardaki durumuna değineceğiz.

Selçukluların toprak konusunda yaptıkları yenilik toprak idaresinden ziyade toprak hukukunda yani Türkiye'de özel toprak mülkiyeti yerine devlet mülkiyetinin uygulanmasında meydana gelmiştir. Müslüman memleketlerde olduğu gibi iktâ sistemi, hukuki vaziyeti ne olursa olsun, devletin vergi almak hakkına sahip olduğu her yerde kurulabilirse de mîrî toprak rejiminin yaşayabilmesi iktâ idaresini zaruri kılmaktadır. Selçuklu mîrî sisteminin kaynağını Selçukluların İslâm dünyasına hakim olmadan önceki sosyal ve hukukî hayatlarında aramak lazımdır. Zira mîrî toprak rejiminin meydana çıkış sebepleri, eski Türk devlet anlayışı, sosyal hayat tarzı ve Anadolu'nun fethini hazırlayan tarihi nedenlerdir (Turan O., 1948: XII, 567-568).

Eski Türk devletlerinin, kısmen yerleşik de olsa, göçebe hayat tarzı ve geleneklerine göre bir toprak mülkiyeti anlayışına sahip olacakları muhakkaktır (Turan O., 1948: XII, 568; Kazıcı ve Şeker, 1982: 201; Göde, 1997: 187).

Göçebeler için toprakların önemi hayvanlarına otlak vazifesi görmesindedir. Bu otlakların şahısların değil kabile veya cemaatin mülkiyetinde bulunması ve cemaate mensup aileler için ortak bir mülkiyet veya faydalanmanın söz konusu olması bu hayat tarzının bir sonucudur. Yarı veya tam yerleşik bir hayata geçen bu göçebeler, üzerinde

oturdıkları toprakların bir kısmını ziraat ettikleri zaman ortak mülkiyet esaslı otlaklarda olduğu gibi, ziraat sahalarına da intikal ederdi. Gerçekte Yedi-Su havalisinde oturan Kazak-Kırgızlar'ın ziraat ettikleri topraklarda özel mülkiyet ve cemâat mülkiyeti olmak üzere iki türlü mülkiyet hükümleri mevcuttur (Turan O., 1948: XII, 568; Kazıcı ve Şeker, 1982: 202).

Özel mülkiyet halinde bulunan arazi, kabilenin ortak mülkiyetinde bulunan toprakların paylaşılması, şahsa veya kabileye ait olmayan boş yerlerin benimsenmesi suretiyle ortaya çıkmıştır. Fert özel mülkiyete tam manasıyla sahip olarak oğullarına miras bırakabilir, varis bulunmazsa cemâate intikal ederdi. Cemaat içerisinde yeni bir aile kurulunca cemaat ona, idaresindeki araziden bir hisse verir veya arazi yoksa yeni bir arazi tedarikine çalışırdı. Cemaat mülkiyetine ait arazi belli parçalara bölünerek bir kira karşılığında şahısların geçici istifadesine terk edilirdi. Bu arazinin kiracılar elinde bırakılma müddeti çeşitli yerlerde toprak, su ve ekim şartlarına göre değişirdi (Turan O., 1948: XII, 568; Kazıcı ve Şeker, 1982: 202).

Bazı yerlerde cemaat şahıslara vereceği arazi parçalarını ilgililer arasında kura ile taksim ederdi. Sulama ve kanal tesislerinin mülkiyeti de ferde veya cemaate aittir. Arazi ve su hukukuyla ilgili olarak ortaya çıkan mesele cemaat teşkilâtı tarafından halledilirdi. Gittikçe cemaat mülkiyetinden ferdi mülkiyete doğru bir gelişme de göze çarpmaktadır (Turan O., 1948: XII, 568).

Öte yandan Selçukluların dahil bulunduğu etnik gruptan olan bugünkü Türkmenistan Türkmenleri'nde toprakların ferdî bir mülkiyet ile birlikte cemaat mülkiyeti esasına göre bir hukuki duruma tâbi olması ve Anadolu dışında bulunmaları Selçuklu mîrî sisteminin kaynağını açıklama bakımından önemlidir. Gerçekten Türkmenlerde de, Kazak-Kırgızlarda olduğu gibi, arazi özel mülk ve sanaşık denilen

cemâat mülkiyeti olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Pek eski zamanlardan beri bir iskân sahası olan Murgab ovası XVII-XVIII. yüzyıllarda Türkmenler tarafından işgal edilince burada da cemaat mülkiyeti esası mevcut olmuştur. Cemaat mülkiyeti tamamıyla Türkmen kabile teşkilâtı esaslarına göre yapılmıştır. Mesela, Murgab havzası Toktamış ve Ötemiş kabileleri arasında paylaşılmış ve bu iki guruptan her biri toprakları kendi teşkilâtına dahil cemaat arasında derece derece (Toktamış kabilesinin hissesi 25, Ötemiş'in 13) taksim etmiştir. Evli olan veya, Yoltan obasında olduğu gibi, 16 yaşını bitiren her erkek cemaate ait araziden bir hisse almak hakkına sahiptir (Turan O., 1948: XII, 568-569).

Ortak araziye ait sulama tesisleri de ortak mülkiyeti içermiştir. Mülk arazi sabit olup ortak arazi her sene köy reisi tarafından taksim edilir. Ortak mülkiyetin ferdî mülkiyete nazaran daha eski olduğu göz önüne getirilirse Türk göçebeleri ve hususiyile Türkmenler arasında mevcut olan bu ortak mülkiyetin, Selçuklular XI. yüzyılda İslâm dünyasına gelmeden önce de, Türkmenlerde ve binaenaleyh Selçuklularda mevcut olduğu kolaylıkla anlaşılır. İşte Selçukluların Anadolu'yu fethettikten sonra özel toprak mülkiyetini kabul etmeyip bütün memleketi devlet mülkü haline getirmeleri eski Türk hukukunda yer alan toprak mülkiyeti geleneğinin bir devamı, Türk-İslâm toplumuna olgun bir şekilde intikalinden başka bir şey değildir (Turan O., 1948: XII, 569).

Kabile teşekküllerinde toprak mülkiyetinin kabileye ait olmasıyla gelişmiş siyasî toplumlarda bunun devlete veya onun temsilcisi olan sultana ait olması arasında fark yoktur. Esasen eski Türk devlet anlayışında Kağan (hükümdar) bütün kavmi için hukuken baba konumunda düşünülmüştür (Turan O., 1948: XII, 569-570). Göktürk kitabelerinde Türk Kağanı kendisini aç ve çıplak halkı doyurmak ve giydirmek, az halkı çoğaltmakla mükellef saymaktadır. Kaynağı eski devirlerin dinî inanışlarına kadar çıkan

bu düşünce daha sonra Karahanlı ve Selçuklu Devletleri'nde de aynen mevcut bulunduğu için Selçuklu sultanları ilk zamanlarda, hususi usûl ve merasimlere göre, halka İran'lıların hân-i yağma, Oğuzların toy ve şölen dedikleri umumi ziyafetleri vermekle mükellef idiler (Turan O., 1948: XII, 570; 1993: 21). Kabile başkanları Türk hakanlarının düzenledikleri bu umumi toplantı ve ziyafetlerde örfî hukukun (töre) kendileri için tayin ettiği mevkide (orun) ve ona göre tayin edilen hisseyi (ülüş) almak hakkına sahipti (Turan O., 1948: XII, 570; Göde, 1997: 189). Hakan, kavminin bu haklarına riayet etmezse babalık vazifesini ihmal ettiği için halkın isyanına maruz kalır. Nitekim gittikçe Türk kabile geleneklerinden uzaklaşarak bir İslâm sultanı gibi hareket eden Melikşâh Semerkant ve Özkent seferinde halka ziyafet vermediği için bu durum Maverâünnehir'lilerin ve Çigiller'in şikayetlerine sebep olmuştu. Bu hukukî esasa riayetsizlikten dolayı Dış-Oğuz'a karşı isyanını tasvir eden Dede Korkut kitabının son hikâyesi bu bakımdan mühimdir. Bu suretle eski Türk hükümdarları bütün kavminin babası gibi yetki ve vazifelere sahip olarak onun yaşayışı, geçimi ve iskânıyla yakından alâkalıdır (Turan O., 1948: XII, 570). Göktürk hükümdarı Kapağan'ın, 698'de, vaktiyle Çin'e yerleştirilmiş olan birkaç bin çadır halkı kendi topraklarına nakledip yerleştirmeye, onları üretici hale getirebilmek için Çin'den aldığı üç milyon tohumluk ile üç bin ziraat aletini onlara vererek iskân etmesi (Turan O., 1948: XII, 570; 1993: 21) kağan'ın babalık vazifesi ve toprakların devlet mülkiyetinde olması yanında (Turan O., 1948: XII, 570) göçebe esasına dayanan bir devletin ziraat işleri ve halkıyla münasebetlerini gösteren güzel bir örnektir (Turan O., 1993: 21).

Kabile teşekküllerinde kabile başkanı, kabilelerin vücuda getirdiği devlette de velâyet-i pederâne vaziyeti dolayısıyla ortak mülkiyetin de temsilcisidir. Her türlü işler gibi bu ortak toprakların yüksek mülkiyet de onun elinde olmalı ve örfî hukuk (töre)

ahkâmına göre bunları idare etmek ona ait bulunmalıdır. Kabile reisleri, askerî teşkilâta dayanan devlet işlerinin idaresinde, vergi tahsilinde ve asker toplanmasında Kağan'ın kabileler nezdinde temsilcileridir. Muharebe veya genel toplantı zamanlarında hükümdar onlara oklar gönderince emirlerindeki silâhlı süvarilerle Kağan'a gider, mevki veya hizmetleri karşılığı idare ettikleri kabilelerden aldıkları vergilerle geçinirlerdi. 718'de Çin hükümdarının Türgiş Hanı Su-lu'ya üç bin ailenin gelirini içeren bir dirlik (apanage) verdiğiine dair kayıt ta büyük bir ikta ile mukayese edilebilir. Böylece Selçuklular eski Türk devlet anlayışlarını İslâmî bir imparatorluğa naklederken göçebe devrinin toprak idaresi ve mülkiyetini de ileri bir cemiyetin bünyesine uydurmak suretiyle bunu asırlarca sağlam bir nizamın temellerinden biri haline getirmişlerdir. İmparatorluğun yeni şartlarına göre kurulan askerî iktâlar, sahipleri eski kabile reisleri olan Türkmen beylerine ve Türk askerî sınıfına verilmiştir. Diğer taraftan henüz göçebe hayatını muhafaza eden Türk kabile başkanlarının sultana ve emrinde bulunan göçebelere karşı münasebetlerinde hiçbir değişiklik olmamış ve sultanlar tarafından Türk kabile başkanlarına yapılan iktâlarda göçebeler tarafından eski ortak mülkiyet esasına göre tasarruf edilmiştir. Bu suretle Türk kağanı Selçuklu sultanı olurken, eski Türk devlet anlayışına göre sahip olduğu vasıfları fazlasıyla muhafaza edilmiştir ki, bütün memleketin sultanın mülkiyetine ait olması da bu hakimiyet anlayışının bir devamından başka bir şey değildir (Turan O., 1948: XII, 570-571).

Anadolu'da uygulana mîrî toprak sistemi, eski Türk göçebe hukukunun tatbikinden ibaretti. Göçebelere yurtlar kabilenin ortak mülkiyetinde bulunuyor; boy beyi kabileyi ve ortak mülkiyeti temsil ve idare ediyor, bahçe ve tarla halinde kullanılan sulak toprakları ailelere taksim ediyordu. Böylece kabile yerine devlet, boy beyi yerine hakan ve sultan var olmuştu (Batmaz, 1994: 55).

2.2.2.4.1.5.Selçuklularda Mîrî Sistemin Uygulanmasının Nedenleri

Selçukluları mîrî toprak rejimini Anadolu'da tatbik eden birinci neden toprak idaresi ve hukukundaki millî gelenek, ikinci neden ise Anadolu'nun fethini hazırlayan tarihi ve sosyal şartlardır (Turan O., 1948: XII, 572).

Selçuklular Maverâünnehir'de ve Horasan'da zengin arazi sahipleri ile topraksız halk arasında mevcut olan tezatları, sosyal ve iktisadî buhranları görmüşler; Bizans idaresinde bulunan Anadolu'nun toprak aristokrasisi elinde bir sosyal ahenksizlik doğuran hareketleri öğrenmişlerdir (Turan O., 1948: XII, 572; Turan O., 1993: 21). Bundan dolayı yeni fethedilen toprakları, öşrî veya haracî olsun şahıslar elinde özel mülk halinde bırakmayıp tamamıyla mîrî toprak haline getirmişler; yani toprak üzerinde bugünkü manada, bir mülkiyeti kabul etmemişlerdir. Bu suretle, bazı mülk topraklar dışında bütün memleket devlet tarafından halka kiralayarak sosyal bünyede belirecek tezatları imkan vermemişlerdir (Turan O., 1993: 21-22).

Fakat Selçuklular mîrî toprak sistemini kendi geniş devletçi görüşlerine ve toplumun yararına uygun olarak tatbik ederken şüphesiz daha büyük bir takım pratik maksatları gerçekleştirmeyi düşünmüşlerdir (Turan O., 1948: XII, 572).

Gerçekten Orta Asya'dan devamlı göçen ve İslâm ülkelerinde devlet ve halk için bir kargaşalık sebebi olan Oğuz kütlelerinin yerleştirilmesi Selçuk sultanları için büyük bir sorun olmuştur. Anadolu iktisadî zaruretle fethedildikten sonra devlet bir taraftan boşalmış bulunan Anadolu topraklarını bu muhacirlerle iskân edip Türkleştirirken öte yandan yeni gelenlere de toprak bulmak mecburiyetinde kalıyordu. Bu da şüphesiz devletin bu topraklara tam tasarruf edebilmesi yani toprak mülkiyetini, eski geleneğine uygun olarak elinde tutmasıyla mümkün olabilirdi. Esasen bu fetihler dolayısıyla Anadolu'nun pek çok yerleri boş kalmış, yerli halkın bir kısmı topraklarını bırakarak

göç etmiştir. Bizans ve Haçlı muharebelerinde, Selçuklu ve Danişmentli devletleri arasındaki mücadelelerde yerli halkın toptan tehcir ve iskânları meydana gelmiş ve bu suretle bir çok yerlerin mülkiyeti doğrudan doğruya devlete intikal etmiştir. İlk zamanlarda bu gibi toprakların muhacirlere dağıtılmış olduğu ve sonra da, devlet kendi mülkiyet hakkına dayanarak yerli toprak aristokratlarının mülkiyetine müdahale ederek Türklere toprak bulmak imkânlarına başvurduğu tahmin edilebilir (Turan O., 1948: XII, 572-573).

Mîrî sistemin verdiği kolaylıkla Selçuklular, Anadolu'yu iskân ederken büyük ve kuvvetli aşiretleri parçalayıp birbirinden uzak sahalara sevk etmek suretiyle irsi reislerin idaresi altındaki herhangi toplu ve kuvvetli etnik bir birliğin isyanı ihtimallerini ortadan kaldırmak, aşiret dayanışmasını kırarak milli bir teşekküle yol açmak ve Selçuk sülalesinin menfaatini korumak istemişlerdir. Çünkü Anadolu'nun daha ilk fethi zamanında, başkanları emrinde bulunan parçalanmamış yoğun etnik birliklerin nasıl sorun çıkarabilecekleri tecrübe edilmişti. Bugün Anadolu'nun birbirinden çok uzak yerlerinde Oğuz Türklerinin -Kınık, Avşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni vs. gibi- büyük şubelerinin isimlerinden herhangi birini taşıyan muhtelif köylere tesadüf edilmesi, Selçukluların bu parçalayarak iskan usullerinin bir sonucudur. Şu halde Selçuklu tehcir ve iskân siyasetinin temelini mîrî arazi sistemi ile, iskân edilecek kitlelerin parçalanarak Anadolu'nun muhtelif bölgelerine dağıtılması meydana getirmektedir (Çetin, 1981: 83).

Selçuklu devleti bir taraftan millî gelenek, öte yandan iktisadî ve sosyal şartların zaruretine uyarak toprak mülkiyetini kendisine almak suretiyle büyük muhâcir kütlelerini yerleştirmek ve üretici bir duruma sokmak imkânını bulmuş ve Anadolu'nun Türkleşmesi gibi büyük bir tarihî hâdisenin oluşmasını sağlamışlardır (Turan O., 1948:

XII, 573; Göde, 1997: 191).

2.2.2.4.1.6. Mîrî Sistemin Selçuklulara Sağladığı Faydalar

Selçuklular zamanında Anadolu'da gerçekleştirilen en önemli iktisadî devrimlerden biri hiç şüphesiz toprakta özel mülkiyet yerine devlet mülkiyeti (mîrî) sisteminin uygulanmasıdır (Turan O., 1993: 352; Tabakoğlu, 1998: 94; Pehlivanlı, 2004: 79).

Bizans idaresindeki Anadolu'da geniş topraklara sahip bir arazi aristokrasisi oluşmuştur. Topraksız veya toprak esiri köylüler haline gelen halk, Türk idaresiyle hürriyete ve toprağa kavuşmuştur. Eski Türk göçebe anlayışına ve İslâm'ın fetih hukukuna dayanan Selçuklu sultanları bütün memleketi devlet mülkiyeti haline getirdikten sonra çiftçilere ancak işleyebildikleri miktarda bir toprağa tasarruf hakkı tanımışlar, babadan evlada intikal eden bu idare sayesinde topraksız kimse bırakmamışlardır. Göçebelerin ve yerlilerin iskanını sağlayarak ziraî istihsali arttırmışlar, sosyal nizamı kurarak Anadolu'nun Türkleşmesine hizmet etmişlerdir (Turan O., 1993: 352). Selçuklular tarafından kurulan ve Osmanlılar devrinde de devam eden bu mîrî topraklar sayesinde Avrupa'da ve Asya'da, XIX. asra kadar mevcut bulunan toprak aristokrasisi ve topraksız halk kitleleri Türk idaresinde meydana gelmemiş ve Türkiye başka memleketlerden farklı bir sosyal düzene sahip olmuştur (Turan O., 1993: 352; Batmaz, 1994:55).

Selçuklular, daha I. Süleyman Şah'tan başlamak üzere, Bizans devrinde büyük arazi aristokrasisi elinde bulunan veya Türk fetihleriyle sahipleri kaybolan toprakları esir köylülere dağıtmışlar onları toprağa ve hürriyete kavuşturmuşlardı. Bununla beraber eski göçebe anlayışına ve İslâm'ın fetih hukukuna göre, sultanlar bütün Türkiye'yi devlet mülkiyeti haline getirip özel mülkiyeti kaldırmışlar ve çiftçilere ancak

işleyebilecekleri kadar bir toprak tasarrufu hakkı tanımışlardı. Selçuklu ve Osmanlı toprak idaresi ve ziraî iktisadın esasını oluşturan bu mîrî rejim sayesinde yerli halkın topraklandırılması ve göçebelerin iskânı kolaylaşmış; zirai üretim emniyet altına alınmış ve Anadolu'nun Türkleşmesi de sağlanmıştır. Hizmet 'tapu' karşılığında ordu mensuplarının idaresinde bulunan bu sistem sayesinde Türkiye'de ve Osmanlı ülkesinde sağlam bir toplum düzeni kurulmuş; başka memleketlerde olduğu gibi topraksız köylü sınıfının teşekkülüne, sosyal tezatların oluşumuna fırsat verilmemiş ve XIX. asra kadar bu esaslar devam etmiştir baki (Turan O., 1993: 61).

Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün özellikle fethedilen Anadolu topraklarında tatbik edilmek üzere geliştirdiği mîrî sistem, Selçukluların tehcir ve iskân siyasetini daha kolaylıkla tatbik etmelerine imkan vermiştir. Çünkü Selçuklular fethedilen Anadolu topraklarını devlet mülkü haline getirince, devletin göçebeleri bu topraklara yerleştirmesi kolaylaşmış, tehcire tabi tutulan yerli gayr-ı müslim unsurun değişik bölgelere nakil ve iskânı da, belli bazı güçlükler dışında problem olmaktan çıkmıştır (Çetin, 1981: 82).

Mîrî sistemin Anadolu'da uygulanması çok iyi neticeler vermiştir. Türkler Anadolu'yu fethetmeden önce Bizanslılar toprak zenginliğine dayanan bir aristokrasi rejimi uyguluyorlardı. Geniş çiftlikler soylu kişilere geçmişti ve burada yaşayan halk ya topraksız ya da toprağa bağlı köleydi. Selçuklular Anadolu'yu fethedince, Bizans topraklarını devlete mal ettiler. Üzerinde yaşayan halka, gelen göçmenlere ekip biçebilecekleri kadar toprak dağıttılar. Bu suretle tarımda verim arttı ve üretim kısa bir süre içinde çok gelişti (Uluçay, 1975: 276).

Selçukluların uygulamış olduğu mîrî rejim sayesinde Bizans feodal rejimi ve toprak aristokrasisi ortadan kaldırılmış, topraksız köylülere toprak verilmiş ve serfler

hür köylü haline getirilmiştir. Bu şekilde Anadolu Selçuklu, daha sonra Osmanlı sistemi Avrupa'da XX. yüzyıl başlarına kadar mevcut olan büyük toprak aristokrasisi ile topraksız köylüler sınıfının oluşmasına imkan tanımamıştır (Tabakoğlu, 1998: 94; Pehlivanlı, 2004: 79).

2.2.2.4.1.7. Anadolu'da Mîrî Sistemin Uygulanması

Anadolu fethedilmiş memleket olmasından dolayı, bütün topraklar mîrî sayılmıştır. Yani tarlaların hakiki sahibi devletti; toprağı elinde bulunduran ve kendisi bizzat ekip biçen çiftçi yani halk ise, ister Müslüman ister Hıristiyan olsun, kiracı sayılmaktaydı (Akdağ, 1995: I, 407).

Anadolu topraklarının mîrî haline getirilmesinin şart ve amaçları tam olarak tespit edilememiştir. İhtimal ki Sultan Melikşâh zamanında imparatorluğun teşkilâtlandırılması için meydana gelen idarî ve hukukî faaliyetler arasında Anadolu'nun mîrîleştirilmesi de gerçekleştirilmiştir. Daha o zamanda Anadolu'da kurulan askerî iktâların mîrî topraklar üzerinde tesis edilmiş olması mümkündür. İlk fetihler esnasında bazı yerli toprak aristokratlarının ve hususiyle Ortodoks kilisesinden memnun olmayan Ermeni ileri gelenlerinin mevki ve servetlerini korumak gayesiyle de Türklere yardımlarda bulunmaları ve bazen de İslâmiyet'i kabul ederek Selçuklu sultanlarından mülkiyetlerini tanıyan fermanlar aldıklarına dair misalleri çoğaltmak mümkün olursa, diğer Türk ve yerli reâyâ gibi bunların da zamanla mülklerine müdahale edilerek topraklarının mîrîleştirildiği neticesi çıkar (Turan O., 1948: XII, 573).

2.2.2.4.1.8. Mîrî Toprak Sisteminde Halk

Mîrî arazi üzerinde yaşayan halka reaya denilmiş ve reaya denilince Müslüman ve Hıristiyan halk anlaşılmıştır. Bu terim bu anlamda XVIII. yüzyıla kadar kullanılmış

fakat bu asırda Osmanlılar reayanın anlamını daraltarak yalnız Hıristiyanlar için kullanmışlardır. Has ve iktâ sahibine sahib-i arz denilmiştir. Bunlar devlet adına dirliklere geçici bir tapu ile sahip olup öldüklerinde veya azledildiklerinde tapuları ellerinden alınarak başkasına verilirdi (Uluçay, 1975: 278).

Selçuklu Devleti mîrîleştirme siyaseti sayesinde kendi yetkilerine dayanarak yeni fethedilen topraklarda Orta Asya'dan devamlı göçen Türk kabilelerini iskân etme imkanını bulurken öte yandan, eskiden olduğu gibi fetihten sonra da büyük bir toprak aristokrasisinin oluşmasıyla meydana gelecek olan sosyal tezatlarla da fırsat vermemiştir. Reayaya tanıdığı bazı haklar sayesinde de onu yarıcı veya serf vaziyetine sokmamaya dikkat etmiştir. Gerçekte köylü işleyebildiği (bir çiftlik) miktardaki toprağa kendi mülkü gibi tasarruf etmekte fakat bu toprağı satmak, vakıf ve hibe etmek haklarına sahip bulunmamaktaydı. Yalnız genellikle iktâ sahipleri gibi, köylünün de elindeki toprağı ekmek şartıyla oğluna miras bırakması hakkı gelenek olarak tanınmıştır (Turan O., 1948: XII, 559; Batmaz, 1994: 54).

Köylü mülkiyet hakkına sahip olmadığı için vakfiyelerde reayaya ait arazinin vakıf edildiğine dair bir kayıt mevcut değildir. Çiftçi, toprağı devlet namına idare etmekle mükellef, ikta sahibine tapu bedeli vererek tasarrufuna geçirdiği bu toprağı boş bırakmak veya terk etmek hakkına sahip değildi (Turan O., 1948: XII, 559-560). Köylü işlediği toprak için onun verim kabiliyetine ve bulunduğu bölgenin arazi tahriri yapıldığı zaman tespit edilen kanuna göre ürünün bir kısmını devletin temsilcisi olan iktâ sahiplerine vermekle mükellef olup gerek bizzat devlet ve gerekse onun temsilcileri reayadan kanunun tayin ettiği toprak kirasından (vergi) fazla talepte bulunamazdı (Turan O., 1948: XII, 560; Batmaz, 1994: 54).

Reaya vergisini sahib-i arz'a vermiştir. Yani has topraklarda yaşayanlar, has

sahibine, vakıf topraklarda yaşayanlar vakıf mütevellisine, mülk topraklarda yaşayanlar ise mülk sahibine vermiştir (Uluçay, 1975: 278).

Toprak vergileri hakkında kaynaklarda belirsiz ifadeler kullanılmıştır. Aslında vergiler hakkında yeterli bilgi bulunabilseydi Selçuklu Türkiye'sinde toprak idaresi de büyük oranda çözüme kavuşmuş olacaktı. Toprağı işleyen köylünün hangi oranda vergi verdiği hakkında herhangi bir bilgi olmadığı gibi, toprak sahiplerinin verdiği vergiler hakkında da yeterli bilgi bulunmaktadır (Polat, 1997: 140).

Köylünün ürününün ne kadarını vergi olarak ödediği kesin olarak tespit edilemiyorsa da, yerine göre değişmekle beraber bu miktar şer'i olan onda birden fazla olup üçte birinin alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim esası mîrî toprak iken sonradan mülk ve vakıf haline geçen ve hukuki vaziyeti sabit kalan bu yerler gibi (Turan O., 1948: XII, 560) Karataya ait iki vakıf köyünün çiftçilerinden mahsullerinin beşte biri oranında alınacağı kaydı vardır (Turan O., 1948: XII, 560; Cahen, 2000: 143). Bu oran vergi nispetini göstermek bakımından önemlidir (Turan O., 1948: XII, 560).

Fakat bütün vergiler bundan ibaret değildi. Osmanlı devrinde olduğu gibi Selçuklu devrinde de, miktar ve zamanı muayyen olmayan avarız vergisinin alındığı bilinmektedir (Turan O., 1948: XII, 560; Polat, 1997: 140).

Bundan başka Osmanlı devrinin çift akçesine karşılık gelen cuft-i (çift-i) avamil adlı bir verginin de mevcut olduğunu bilinmektedir. Burada avâmil tarlayı süren bir çift hayvan anlamına gelmektedir. Gerçekte h. 699 (m.1299)' da bir çiftlik araziden bir gümüş dinar (6 dirhem) alınması kararıyla Nizameddin Hoca Vecih Anadolu'ya gönderilmişti (Turan O., 1948: XII, 560-561; Polat, 1997: 141-142; Cahen, 1979: 188-189; 2000: 142-143). Bundan başka köylü, Moğol devrinde kopçur denilen bir hayvan vergisi de vermekteydi (Turan O., 1948: XII, 561).

Devlet boş veya yeni fethedilmiş yerleri iskân ve imar etmek amacıyla istediği zaman reayayı bu topraklara nakleder ve onları üretici vaziyetine getirmek için lazım gelen çift öküzleri, tohumluk ve ziraat aletleri verirdi. Reayanın tasarrufunda bulunan toprağa tam bir mülkiyet hakkıyla sahip olmaması ve ödemekle mükellef olduğu vergilerin miktarı çiftçilerin pek iyi durumda olmadıklarını gösterse de, devletin herkesi topraklandırarak ondan faydalandırmak istemesi ve bütün memleket topraklarını işletmesi başka memleketlere nazaran toplum bakımından Anadolu'da sistemin daha adil olduğu anlaşılır. Türkiye'de ki reyanın vaziyeti yalnız Avrupa reayasından değil, İslâm memleketlerindeki reyadan da daha iyi bir durumdaydı. Gerçekte İslâm memleketlerinde hususi toprak mülkiyeti esas olmakla beraber oralarda bulunan reaya toprak mülkiyetine sahip bulunan aristokrat sınıfın elinde ve mîrî toprak rejiminin bahşettiği bütün haklardan mahrum idi. Hatta bazı bölgelerde toprak köleliği sistemi mevcuttur. Büyük mülkiyet sahipleri elinde çalışan reyanın toprak üzerinde hiçbir hakkı yoktu ve bir ameleden başka bir şey değildi. Öte yandan Bizans idaresindeki Anadolu halkı feodaller elinde Selçuklu devrine nazaran çok daha kötü ve sefil bir durumda idi. Bugün Türkiye'nin bir çok memleketlere nazaran dağıtımında, daha ahenkli ve eşitlikçi bir bünye arz etmesi Selçuklu devrinde konan ve Osmanlı devrinde başarıyla tatbik edilen bu tarihi esasların bir neticesidir (Turan O., 1948: XII, 561-562).

2.2.2.4.1.9.Selçuklularda Mîrî Toprak Sisteminin Bozulması

Moğolların Selçuk ordusunu ve onunla birlikte ikta idaresini yıkmaları yani mîrî sistemin bozulması ve askeri sınıfın işsiz kalması memlekette yeni bir huzursuzluk kaynağı olmuştur. Moğol maliyecilerinin halkı vergilerle ezmeleri ve arada sırada Moğol valilerinin isyanları Anadolu'da sosyal sarsıntılara, ticarî faaliyetlerin ve kervanların duraklamasına ve bu sebeple de bir iktisadî sıkıntıya sebep olmuştur (Turan

O., 1993: 301).

İlhanlıların, Muinüddin Pervane'nin ölümünden (1276) sonra, Anadolu'da devlet işlerini, gönderdikleri genel valilerle ellerine aldıkları zaman “dalay” adıyla kurdukları toprak idaresinin bu mîrî topraklarına ait olduğu şüphesizdir. Metinlerde “incü” karşılığı olarak geçen bu kelimenin Anadolu'da genele mahsus araziye karşılamaş olduğu anlaşılıyor. Hakikatte Gazan Han'ın Selçuklu modeline göre, iktâ sistemini ihyası dolayısıyla bilgi veren kaynakların İran'da dalay adıyla bir toprak rejiminden bahsetmemeleri bu terimin Anadolu'ya has mîrî topraklara verilmiş olmasıyla mümkündür. Gerçekten İlhanlı devleti, mîrî topraklar için 1276'dan sonra, bir dalay idaresi kurmuş ve Taycu ile Hasan Bey'i o zaman bir kısmı incü (hükümdar hasları) üzerine tayin etmişti. 1292'de Keyhatu bu arazinin idaresini Mücirüddin Emir-Şahın emrine vermiş, müstevfiler tayin etmişti. Bu suretle vaktiyle iktâ sahipleri vasıtasıyla idare edilen mîrî topraklar için Divan-ı dalay adıyla yeni bir teşkilat kurulmuş oluyordu. (Turan O., 1948: XII, 555-556)

İktâ idaresinin kalkmasıyla İlhanlı Devletinin kurmuş olduğu dalay teşkilatı mîrî toprakların muhafaza ve idaresinde bir takım güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu vaziyet hususi toprak mülkiyetinin gelişmesine neden oldu. Halbuki İlhanlı Devleti Selçuklulardan miras aldığı bu toprakları kendi mülkiyetinde tutmayı hazinenin menfaatine uygun buluyordu. Bu münasebetle çoğunluğu eski iktâ sahipleri olduğu anlaşılan şahısların bu toprakları özel mülk haline getirmelerini zaman zaman önlemeye çalışmıştır. Hakikatte Argun Han zamanında (1284-1291) özel mülk haline gelen yerlerin geri alınması için İran'dan bir takım maliyeciler gönderildi fakat Samagar Noyan halk arasında başlayan hoşnutsuzluğu yatıştırmak maksadıyla bu hadiseyi önledi. Bununla beraber bu engel olma geçici olduğundan Anadolu dört mali bölgeye ayrıldığı

zaman bu geri alma işine tekrar teşebbüs edildi. Gazan Han, Kör Timur Yarguçı'yı aslı mîrî topraklar olan bu özel mülklerin eski haline getirmesi için Anadolu'ya gönderdi. Bu olayın mülk sahiplerini isyana sevk etmesi Gazan Hana arz edilince bu topraklar altmış tümen yani 3.600.000 dirhem para karşılığında mülk olarak bu kimselerin elinde bırakıldı ve bu meblağ vilayetlere taksim edilerek bir kısmı hazineye, bir kısmı da Anadolu'daki idarecilerin maaşlarına tahsis edildi. Bununla beraber Anadolu'daki mîrî toprakların tamamı hususi mülk haline gelmemiştir. 1298'de müstevfi Şerefeddin Osman'ın, Anadolu'da mîrîden gasp edilerek, mülk haline konan ve bin çift öküzün işleyebileceği bir araziye, ordunun ihtiyaçları için 300.000 tagar karşılığında iltizama almak maksadıyla Gazan Hana yaptığı müracaat etmiştir. Bir çiftlik (bir çift öküzle işlenen) arazinin verim kabiliyetine göre, 80-150 olarak düşünüldüğünde, bu miktar ortalama 300.000 dönüm demektir. Toprağın verimini de ortalama bire on kabul edilirse bu topraklardan 150.000 ton mahsul alınacaktı ki, hesaba göre 300.000 tagar 50.000 tona denk geldiğinden 10.000 tonu, yani 2/3'si bu topraklarda çalışanlara bırakılmıştır. Öte yandan Olcaytu zamanında, Ahmed Lakuşi'nin divana ait yerleri yani mîrî toprakları rütbe sahiplerine satarak Anadolu topraklarının özel mülk haline getirmesine rağmen mîrî toprak rejimi devam etmiştir (Turan O., 1948: XII, 556-558).

İlhanlılar Anadolu'daki kuvvetlerini belirli yerlerde toplu olarak bulundurmuşlar; kendi askerlerine Selçuk iktâlarını vermedikleri gibi bu iktâlar üzerinde yaşayan Selçuklu askerlerinden de faydalanmışlardır. Hatta Gazan Han İran'da Selçuklu modeline göre iktâ sistemini ihya ettiği halde Anadolu'daki iktâyı muhafaza etmedi. Böylece askerlik vazifeleriyle birlikte geçim vasıtalarını da kaybeden iktâ sahipleri, 1267'den sonra, memlekette yer yer meydana gelen isyanlarda başlıca neden olmuşlardır (Turan O., 1948: XII, 558)

Doğrudan doğruya İlhanlıların idare ettiği Orta Anadolu'da bu siyasi ve sosyal olaylar meydana gelirken Moğol darbesiyle Selçuk Devleti sarsıldıktan sonra Türkmen beyleri uçlarda bir takım küçük devletler kurmaya başlamışlardır. Kısmen eski Selçuklu toprakları ve onun her türlü devlet teşkilat ve gelenekleri üzerinde kurulan bu beylikler iktâlarla birlikte mîrî toprak rejimini de aynen alarak devam ettirmişler ve hakimiyetlerini genişlettikleri Hıristiyan topraklarına da bu sistemi götürmüşlerdir. Böylece askeri iktâlarla birlikte mîrî toprak sistemini de yaşatan bu Türkmen devletleri Moğol hakimiyetinin Orta Anadolu'da sona ermesi üzerine idareleri altına aldıkları buralarda mîrî rejimi eski haline kavuşturdular (Turan O., 1948: XII, 558).

2.2.2.4.2. Selçuklularda Özel Mülkiyet

2.2.2.4.2.1. Selçuklularda Özel Mülkiyet ve Çeşitleri

Selçuklular, memleketin bütün topraklarında devlet mülkiyeti esasını kabul ve tatbik etmekle beraber çeşitli maksatlarla belirleyici olmayacak bir oranda özel toprak mülkiyetine de müsaade etmişlerdir (Turan O., 1948: XII, 562; Tabakoğlu, 1998: 94; Pehlivanlı, 2004: 79; Saatçi, 1991: 228; Batmaz, 1994: 55). Özel mülkiyete konu olan bu topraklar, geniş ziraî topraklar değil bağ, bahçe, şehir ve köylerin yakınlarındaki tarlalar olmuştur (Tabakoğlu, 1998: 94; Pehlivanlı, 2004: 79).

Şahısların mülkü halinde bulunan topraklar hukuki özellikleriyle başlıca iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi, o zaman İslâm memleketlerinde mevcut olan mülkiyet şeklidir. Yani böyle bir toprak mülkiyetine sahip olanlar, devlete vergilerini vermek şartıyla ona tam manasıyla sahip olarak toprağını satar, vakıf ve hibe eder, ölünce miras hukuku hükümlerine göre mirasçılarına bırakabilirdi (Turan O., 1948: XII, 562; Batmaz, 1994: 55).

Hakikatte Alaeddin Keykubat kardeşi İzzeddin Keykavüs'a mağlup olarak Ankara kalesine kaçarken Niğde'ye uğrayan Zahreddin İli, şehir halkını kendine bağlamak ve İzzeddin'e karşı direnmelerini temin etmek maksadı ile, halkın mülkiyetinde bulunan şehir civarındaki bağ ve bahçelerini satın alarak onlara: "Eğer Keykavüs'un askerleri şehri muhasara ederken bağ ve bahçeler harap olursa benim mülküm harap olur; eğer ben galip veya mağlup olursam mülkler tekrar sizin olur" demesi mühimdir. Evvelce Melikşah zamanında vergileri tespit edilen Diyarbakır'ın halkın mülkiyetinde bulunan nehir kenarındaki tarla, bağ ve sebzeliklerinin II. Gıyaseddin Keyhusrev tarafından, teslim şartları mucibi, vergiden muaf kılındığına dair kayıt da burada zikredilebilir (Turan O., 1948: XII, 562).

Devlet, şehir ve kasaba civarlarındaki topraklarda halka sınırlı mülkiyet hakkını tanıırken, mîrî toprak rejiminde olduğu gibi yine memleketin imarını temin ve üretimin arttırılmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu topraklardan devlet, arazinin verimine ve sulanma vaziyetine göre değişen vergiler almıştır. Ayrıca zaman zaman bu vergilere esas olmak üzere tahrirler yapmıştır. Keyhatu zamanında Yavlak Arslan Konya civarında bulunan bağ ve bahçe halindeki mülkleri bilirkişinin tahminlerine göre vergilerini tespit etmiştir (Turan O., 1948: XII, 563)

Bu mülkiyet yanında devletin köy ve mezra gibi belli toprak parçaları üzerinde kendisine ait hak ve yetkileri özel şahıslara terk etmesinden ibaret olan ikinci nevi bir mülkiyet şekli daha vardır. Bunun kaynağı Selçuklu sultanlarının kendilerine hizmet etmiş olanlara iktâ vermektense daha büyük bir ihsan olduğu için, bu gibi yerlerin mülk olarak verilmesidir (Turan O., 1948: XII, 563; Batmaz, 1994: 55). Hakikatte IV. Kılıç Arslan'ın Erzincan köylerini emrindeki beylere iktâ ederken kardeşi Keykavüs'ün elinde bulunan memleketlerin idaresini ele geçirdiği takdirde buraları onlara mülk olarak

vereceğini vaat etmesi buna örnektir. Selçuklu sultanları türlü vesilelerle ve özellikle tahta çıktıkları zaman beylere bu türlü temlikler yapmışlardır. Bu temliklerin bazen birkaç köyü de aşarak bir vilayeti içine alacak kadar bir genişliğe ulaşmıştır (Turan O., 1948: XII, 563).

Mîrî topraklardan ayrılarak yapılan bu temliklerde mülkiyet, tam mülkiyet olmayıp devletin mîrî topraklarındaki vergilerinin şahıslara terkinden ibarettir. Nitekim Kayr Vart'a temlik edilen birkaç köy buna bir örnek olarak gösterilebilir. Kaynağı bu türlü mülklere dayanan vakıf köylerin vakıf hissesi de vaktiyle iktâ sahibine sonra da mülk sahibine verdiği vergilerle aynıdır. III. Gıyaseddin Keyhüsrev, Horasan'lı Şeyh Behlül Dane'nin zaviyesi için vakfettiği köyün vakıf hissesinin de “eski, yeni ve bütün divana ait vergilerinin” olduğu kaydedilmiştir (Turan O., 1948: XII, 563-564).

Sultanların bir hizmet karşılığı olduğu gibi beylere veya zenginlere, para karşılığı olarak temlik ettiği köyler de vardır. Köylerin bu tür temlikleri satış suretiyle yapılmıştır. Mesela İzzeddin Keykavüs, Seferihisar'a bağlı Boğus köyünü Emir İsmail b. Artuk'a elli sultani altına, Amasya'da İl Arslan köyünü Emir Esedüddin b. Yağıbasan'a üç yüz sultani altına satıp temlik etmiştir. Satış suretiyle yapılan bu temliklerde mülkiyet devlete ait vergiler üzerindedir. Zira Hamit oğulları zamanında, Akşehir'de bulunan Subaşı bağının elli altın flori (Frenk sikkesi) ile satılması buna bir örnektir (Turan O., 1948: XII, 564).

Şehir civarında bulunup tam mülkiyet olan bir bağın bir köy fiyatında satılması köy satışlarının sadece vergilerine ait mülkiyet üzerinde meydana getirdiğini gösterir. Bu gibi köylerin vergilerine tasarruf manasını içeren temliklerde mülkiyet hakkı tamdır. Yani satılabilir, vakıf ve hibe edilebilir. Mesela IV. Kılıç Arslan'ın kadı Ebu'l-Muhsin b. Ahmed b. el-Merendi'ye Larende'ye tâbi Sıdırga mezrasını şer'i temlik ile temlik

ettiğini gösteren temlikname bu mülkün sahibi tarafından satılabileceği, vakıf ve hibe edilebileceğini kaydetmektedir. Zamanla çoğunluğu vakıf haline gelen bu mülk köyler tamamıyla veya kısmen satılmak suretiyle elden ele geçebiliyordu. Mesela Alp Arslan b. Mehmet, Amasya’da bulunan Ortaköy’ün dörtte birini Ebu Bekir b. Ali b. Arabşah’dan üç bin dirhem gümüşe satın almıştır (Turan O., 1948: XII, 564-565).

Satış suretiyle yapılan bu temlikler mîrî topraklardan yapıldığı için devlet, toprağın bizzat tasarrufunu satamaz veya temlik edemez. Bu münasebetle mîrî halinden mülk haline ve mülk halinden vakıf haline gelen bu gibi köylerde çalışan reayanın hukukî durumunda bir değişiklik söz konusu olamaz. Reaya eskiden devlete veya onun temsilcisi olan ikta sahibine verdiği vergileri bu sefer aynen mâlikâne sahibine veya, vakıf haline gelmiş ise, vakfın mütevellisine verir. Mülk sahibi veya vakıf mütevellisi, devletin evvelce mîrî iken reâyâyâ tanıdığı haklara uymak zorundadır. Devlet, mülk sahipleri veya vakıf mütevellileri idaresine geçen reayanın durumunu ve bunlarla ilişkilerini kontrol eder. Bu tür mülk sahiplerinin ellerindeki toprakları satmak, vakıf, hibe etme ve miras olarak bırakma hakkı bulunması karşılığında, iktâ sahiplerinin elindeki toprağın idaresini ancak bir takım şartlarla ölümünden sonra oğluna bırakabilmesi aradaki farkı oluşturmaktadır (Turan O., 1948: XII, 565-566).

Bazen devlet hizmetindeki kişilere verilen yarı devlet ve yarı özel mülkiyeti ihtiva eden ve malikâne-divanî denen toprakları da bu arada zikredebiliriz (Tabakoğlu, 1998: 94). Zira devletin bazı malikânelerde, vergilerin bir kısmını kendisinde bırakmak üzere yaptığı temliklerin de bulunduğu anlaşılıyor ki, bununla feodalleşme hareketlerine mani olunmak istenmiştir. Bu çeşit temliklerde bizzat toprak üzerinde tam mülkiyet söz konusu değildir ve temlik edilen köyün “bütün hudut, hukuk, bütünüyle, tepe ve düzlükleri, sulak ve kır arazisi, ağaçları, harman yerleri, meskenleri, suları...” ile temlik

edilmesi, köyün mülkiyete ait haklarının bütününe kapsadığını göstermektedir (Turan O., 1948: XII, 566). Dolayısıyla bu tür topraklarda tıpkı iktâ toprakları gibi satılamaz, başışlanamaz ve miras olarak bırakılamazdı (Tabakoğlu, 1998: 94).

2.2.2.5.Selçuklularda Toprak

2.2.2.5.1.Selçuklularda Toprak Çeşitleri

Büyük Selçukluların kuruluş yıllarında ülke toprağı, Türk örf adetlerine göre idare edilmiştir. Tuğrul Bey zamanından itibaren, hükümdar ailesinin ortak sorumluluğı altında sayılan ülke, yerini merkeziyetçi bir sisteme terk etmiştir. Buna göre hükümdar olan kişiye mutlak itaat ve bağlılığı temin etmek için, hükümdar ailesine mensup meliklere verilen toprak ve üzerindeki idare hakkı, yeni bir statüye bağlanmıştır (Alptekin, 1994: VII, 204-205).

Eski Türk geleneklerine göre, devlet sınırları içindeki toprak ve üzerinde yaşayan insanlar, hanedanın ortak malıdır. Büyük Selçuklular bu geleneğe dayanarak, sınırları içindeki toprakları devlet malı yani mîrî (emiri) olarak kabul etmişlerdir. Bu durum özel mülkiyeti kaldırıp onun yerine devlet mülkiyeti usulünü koymuştur (Uluçay, 1975: 276).

Selçuklularda toprak ve halk, büyük sultanın malı kabul edilmiştir (Kafesoğlu, 1953: 163). Bu duruma göre toprak Selçuklularda geneli itibarıyla devlete ait yani mîrî arazi olmuştur (Yazıcı, 2002: 310). Devlete ait bu topraklara arazi-i emiriye ya da kısaca mîrî denilmiştir (Uluçay, 1975: 276). İnsanların günlük kullandıkları ev, bağ, bahçe ve ağıl gibi gayri menkuller özel mülkiyet kapsamında olmuş, bunun dışındaki arazi ve ormanlar mîrî toprak olarak kabul edilip devlete ait olmuştur (Karaköse, 2004: 191). Selçuklularda mülkiyeti devlete ait olan mîrî toprakları genel olarak has, iktâ, haracî, mülk ve vakıf topraklar olarak sınıflandırabiliriz (Kafesoğlu, 1953: 164; Yazıcı,

2002: 310-311; Merçil, 1991: 175-176; Sevim ve Merçil, 1995: 516; Uluçay, 1975: 276-278; Karaköse, 2004: 191; Göde, 1997: 190-192).

Büyük Selçukluların hüküm sürdüğü yerlerde toprak Haracî, öşrî ve Emirî olarak kısımlara ayrılmıştı (Uzunçarşılı, 1988: 57). Öşrî ve haracî topraklara dokunmayan Selçuklu sistemi, yeni fethedilen Anadolu toprakları üzerinde istediği şekilde tasarrufta bulunmuştur. Devlet, kendi malı olarak kabul ettiği bu toprakları, iktâ olarak tebaasına dağıtmasıyla hazineye ait yeni bir arazi sınıfı ortaya çıkmıştır (Kazıcı, 1991: 297; Kazıcı ve Şeker, 1982: 206).

Büyük Selçuklularda ve daha önce Sebüktekin oğullarıyla Karahanlılar'da olduğu gibi Anadolu Selçukluları'nda da iktâ, vakıf ve mülk teşkilatı bulunmuştur. Aynı teşkilatın Zengîler, Eyyûbîler, Memlûkler ve İlhanlılarda da mevcut olması Büyük Selçukluların arazi, halk ve diğer teşkilatlarının onun uzantıları olan devletlerde de tamamen uygulandığını göstermektedir (Uzunçarşılı, 1938: 101; 1988: 238). Ayrıca Anadolu Selçuklu Devleti'nin başarısındaki en büyük etkenlerden birisi, toprak düzenindeki istikrar ve isabet olmuştur (Miquel, 1991: I, 252).

İslâmiyet'te haracî, öşrî ve emirî şeklinde üç kısım olan araziden Anadolu Selçukluları zamanında mîrî denilen devlete veya onun temsilcisi hükümdara ait olan arazi şekli vardı (Uzunçarşılı, 1938: 101; 1988: 238). Dolayısıyla Büyük Selçuklularda olduğu gibi Anadolu Selçukluları'nda da toprak mîrî yani devlete ait olup (Uzunçarşılı, 1988: 113; Sevim ve Yücel, 1990: I, 367) bu arazi, iktâ, mülk ve vakıf gibi kısımlara ayrılmıştır (Uzunçarşılı, 1938: 102; 1988: 113; Sevim ve Yücel, 1990: I, 367; Şapolyo, 1972: 232; Alptekin, 1994: VIII, 375).

Türkiye Selçuklularında arazinin büyük bir kısmı devlete ait olmuştur. Ayrıca, istenildiği gibi kullanılabilen, yani alınıp satılabilen, hibe verilip alınabilen, vakıf

yapılabilen ve miras bırakılabilen özel mülkler de vardır (Koca, 2002: VII, 347). Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Türkiye Selçukluları'nda da ev, bahçe ve ağıl özel mülkiyete dahil olup bunların dışında kalan bütün topraklar ve ormanlar devlet malı olarak kabul edilmiştir (Alptekin, 1994: VIII, 375).

Kirmân Selçukluları'nda arazi mülkiyetinin Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletleri'ndeki gibi olması muhtemeldir (Merçil, 1989: 143). Toprak devlete ait olup, mülkiyeti devletin olan mîrî toprakları; has, iktâ, mülk, ve vakıf arazi olarak dört bölümde incelemek mümkündür (Merçil, 1989: 143-144; Güvemli, 1995: I, 358).

2.2.2.5.1.1.Has Arazi

Has tabiri sadece hükümdara ait olup (Uzunçarşılı, 1988: 113; Alptekin, 1994: VIII, 37) hükümdarın şahsına ait tarla, bağ, bahçe, koru, otlak gibi yerleri ifade etmektedir (Uluçay, 1975: 276). Dolayısıyla has arazi, sadece hükümdarın şahsına tahsis edilen topraklar için kullanılmıştır (Sevim ve Yücel, 1990: I, 367; Köymen, 1964: II, 314).

Bu tanımlardan hareketle Selçuklularda vergileri hükümdara tahsis edilen arazilere (Merçil, 1991: 175; Sevim ve Merçil, 1995: 516; Güvemli, 1995: I, 358) yani geliri yalnızca hükümdar ve ailesi için olan topraklara has arazi adı verilmiştir (Karaköse, 2004: 191). Zira halkın ekip biçtiği bağ, bahçe, koru veya otlak olarak değerlendirdiği toprakların vergileri hükümdara tahsis edildiğin için has arazi terimi kullanılmıştır (Yazıcı, 2002: 310).

Has arazi büyük sultanın şahsına ait olup buralarda ahalinin ektiği ve istifade ettiği bağ, bahçe, koru, otlak gibi topraklardan tahsil olunan vergiler doğrudan doğruya ihtiyat hazinesine yatırılır (Kafesoğlu, 1953: 164; Uluçay, 1975: 276) ve elde edilen bu gelirler hükümdar, aile fertleri ve saray için harcamırdı (Karaköse, 2004: 191). Çünkü bu

topraklardan elde edilen çeşitli gelirler sultana aittir (Sevim ve Yücel, 1990: I, 367).

Hükümdarın sahip olduğu arazinin idaresiyle Divan-ı has ilgilenmiştir. Divan-ı has hükümdarın bütün tasarrufatını idare etmiştir. Bu divanın emrinde büyük sahalara bulunabilirdi. Has arazi, mali bakımdan müstevfiler elinde bulunmuştur (Köymen, 1964: II, 314-315).

Selçuklu sultanları has araziyle birlikte, özel mülkiyet halinde olmayan arazilere de istedikleri gibi sahip çıkmış ve diledikleri gibi kullanabilmişlerdir (Merçil, 1991: 175; Sevim ve Merçil, 1995: 516; Sevim ve Yücel, 1990: I, 367). Söz gelişi bu topraklardan iktâda bulunmuşlardır. Ancak has araziye Selçuklu sultanları özellikle kendileri için muhafaza etmişler ve akrabalarına ihsanda bulunmuşlardır (Merçil, 1991: 175; Sevim ve Merçil, 1995: 516).

Anadolu Selçuklularında da hükümdara tahsis edilmiş araziye has ismi verilmiştir (Uzunçarşılı, 1982: I, 31). Kirman Selçukluları'nda vergileri hükümdara tahsis edilen araziler hakkında fazla bir bilgimiz olmasa da Büyük Selçuklularda mevcut sistemle aynı olması ihtimalinden hareket ederek; Büyük Selçukluları'nda olduğu gibi Kirman melikleri de has araziyle birlikte özel mülkiyet halinde olmayan araziye istedikleri zaman ve istedikleri gibi sahip çıkmışlar ve bunları dildikleri gibi kullanmışlardır. Yani bunlardan iktâda bulunmuşlar, kendisi için muhafaza etmişler akrabalarına ihsanda bulunmuşlardır (Merçil, 1989: 143).

2.2.2.5.1.2. İktâ Arazi

İktâ sistemi, belirli yerlere ait devlet gelirinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak kumandan, asker ve sivil devlet adamlarına terk ve tahsis edilmesidir (Merçil, 1991: 175; Sevim ve Merçil, 1995: 516). Dolayısıyla iktâ, vazife karşılığında meliklere, emirlere, valilere, komutanlara hassa ordusu askerlerine ve tımarlı sipahilere verilen

topraklara denilmiştir (Uluçay, 1975: 276-277). Bütün bu tanımlardan hareketle iktâ arazisi, hassa ordusu askerleri ile taşrada oturup askerlik hizmetinde bulunanlara verilen ve onlar namına tescil edilen topraklardır (Kafesoğlu, 1953: 164).

Bu sistemde saraya ait hasların dışındaki toprakların gelirleri hizmet ve maaş karşılığı olarak vezir, ileri gelen devlet adamları, kumandanlar ve askerlere tahsis edilirdi (Karaköse, 2004: 191; Alptekin, 1994: VIII, 375). Hükümdar iktâsına has ismi verilmiş (Uzunçarşılı, 1988: 57; Şapolyo, 1972: 232) ve bu usulü kuran Nizamülmülk olmuştur (Şapolyo, 1972: 232). Hükümdar iktâsının gelirini öşür divanı tahsil ederek bedeli hazineye yatırılmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 57). Anadolu Selçuklularında da iktâ araziler, hizmet karşılığında asker ve sivil devlet adamlarına bir beratla tahsis edilmiş ve kurallar geçerli olmuştur (Sevim ve Yücel, 1990: I, 367).

Kirman Selçukluları'nda ise iktâ, varlığı hakkında az da olsa bilgi edinebildiğimiz bir müessesedir. Kirman Selçukluları'nda da tespit edilebildiği kadarıyla iktâlar; devlet adamlarına, ordu mensuplarına ve bu devlet hizmetine girmesi söz konusu olan Oğuzlar'a verilmiştir (Merçil, 1989: 143).

Selçuklulardaki iktâ sistemini ayrı bir bölümde daha geniş olarak ele aldığımız için bu sistem hakkında daha fazla bilgi edinmek için ilgili bölüme müracaat edilmelidir.

2.2.2.5.1.3.Mülk (hususî, özel) Arazi

Mülk arazi, bir kısım şahıslara verilen topraklardır (Şapolyo, 1972: 232). Dolayısıyla bir arazinin kullanma hakkının tamamıyla bir kişiye ait olması halinde bu toprağa mülk arazi adı verilmiştir (Yazıcı, 2002: 311). Emlâk, eshab, müstagalat gibi terimler mülk arazi için kullanılan terimlerdir (Köymen, 1964: II, 352).

Mülk arazi sisteminde, devlete ait bazı topraklar devlet adamlarına çeşitli

nedenlerle (başarılı hizmet gibi) tahsis edilmiştir. Bu tür topraklara sahip olanlar, arazi üzerinde her türlü yetkiye (satma, hibe, vakfetme vs.) sahip olmuşlardır (Sevim ve Yücel, 1990: I, 367; Alptekin, 1994: VIII, 376). Çok kere bu araziler hizmeti görülenlere sultanlar tarafından verilmiştir (Şapolyo, 1972: 232). Bu topraklar, onların elinden alınamayacağı gibi, öldüğünde çocuklarına miras olarak kalırdı (Sevim ve Yücel, 1990: I, 367).

Daha önce söylediğimiz gibi Selçuklu sınırları içinde bulunan topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar hükümdarın malıdır. Hükümdarın bunları istediği gibi kullanması tabii haklarından sayılmıştır. Hükümdar, yararlıklarını gördüğü devlet büyüklerine, dini ve kültürel alanlarda hizmetleri geçenlere mîrî araziden bir kısmını mülk olarak verebilir. Verilen bu arazi artık verilen kişinin malı olmuş olup hiç kimse karışamazdı (Uluçay, 1975: 278).

Mülk arazi, sahibinin üzerinde istediği gibi tasarruf yaptığı arazidir (Karaköse, 2004: 191). Dolayısıyla mülk araziye sahip olan şahıs, mülkü üzerinde tam ve istediği gibi bir tasarrufta bulunabilir ve toprak şahsın elinden alınamaz. Böyle bir araziye sahip olan kişi, isterse bu toprakları çocuklarına miras bırakır, satar, hibe eder veya bir vakfa bağışlayabilirdi. Satılan arazi, alan şahsın hakkı ve mülkü olurdu (Uzunçarşılı, 1988: 115; Merçil, 1991: 176; Sevim ve Merçil, 1995: 516; Alptekin, 1994: VIII, 376; Göde, 1997: 192; Uluçay, 1975: 278; Yazıcı, 2002: 311; Karaköse, 2004: 191).

Arazinin diğer bir şekli olan mülk arazi, mîrî araziden ayrılarak çeşitli sebeplerle bir takım kişilere ve hizmetleri görülenlere verilmiş ve daha sonra onların evlatlarına intikal etmiş ve bir kısmı da vakıf haline getirilmiştir. Bu usul, mülkiyetin çoğalmasını sebep olmuştur (Uzunçarşılı, 1988: 115; Göde, 1997: 192). Vakıf ve mülk arazinin çoğalması ise iktâ ve hasın azalmasına sebep olmuştur (Uluçay, 1975: 278).

Sultan Alaeddin Keykubad gerek şehzadeligi ve gerek hükümdarlığı zamanında kendisine tam bir sadakatle bağlanan ve hizmet eden Emir Hüsametdin Çoban'a mükafat olarak mülkiyet üzere Kastamonu taraflarını vermiş ve sonradan buraları onun evladına intikal etmiştir. Keza Muineddin Süleyman Pervane, iki sene muhasaradan sonra Sinop'u Trabzon İmparatoru'nun elinden almayı başarmış ve talebi üzerine burası mülkiyet üzere kendisine verilmişti. Yine bu cümleden olarak Alaiye'yi Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubad'a terke mecbur olan Alaiye beyi Kirkard (Kardiros)'a hükümdar, buraya karşılık Akşehir'i iktâ olarak verdiği gibi mülkiyet üzere ona birkaç da köy ihsan etmiştir. Yine Sultan Alaeddin Keykubad Kögonya yani doğu Karahisar'ı, Mengücek ailesinden Melik Muzafferüddin'in elinden almış ve ona mülkiyet üzere Şam hududunda Rümman (Nehrikâli) ve Erbesüs taraflarını verdikten başka Kırşehir çevresini de iktâ etmiştir. Yine Alaeddin Keykubad Erzurum hükümdarı Rükneddin Cihanşah'ın elindeki yerleri aldıktan sonra ona Aksaray ve çevresini ve onun kardeşine de Eyübhisar'ı ikta olarak vermişti. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev Moğollarla Köseadağ savaşını yapmadan önce çevredeki devletlerle anlaşmak istediği sırada Eyyübîler'den Melik Eşref Musa'dan babası zamanında alınmış Ahlat ve çevresini mülkiyet üzere Meyafarikîn hükümdarı ve Melik Eşref Musa'nın kardeşi Şihabüddin Gazi'ye vermiştir (Uzunçarşılı, 1988: 115-116)

Kirman Selçukluları Devleti'nde de var olması gereken bu arazi şekli hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Ancak hayır müesseselerine vakıflar tahsis edildiğine göre, mülk arazinin varolması muhtemeldir. Ayrıca ev, bağ, bahçe ve ağıl gibi yerlerin özel mülkiyete dahil olması gerekmektedir. Nitekim Melik I. Turan-şah'tan bahseden hikâyelerde ev ve bağın şahısların özel mülkiyetinden olduğu ifade edilmiştir (Merçil, 1989: 144; Güvemli, 1995: I, 358). Kirman Selçukluları'nda da bu tip arazi sahibi,

mülkü üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahipti (Merçil, 1989: 144).

2.2.2.5.1.4.Vakıf Arazi

İlmî ve sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis olunan araziye vakıf arazi denilmiştir (Alptekin, 1994: VIII, 375). Dolayısıyla vakıf arazi, devlete ait mîrî veya mülk arazi gelirlerinin toplum menfaatlerine hizmet eden bilimsel veya sosyal nitelikteki müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis edilen topraklar olmaktadır (Karaköse, 2004: 191; Merçil, 1991: 176; Sevim ve Merçil, 1995: 516; Sevim ve Yücel, 1990: I, 367; Merçil, 1989: 144; Güvemli, 1995: I, 358).

Mîrî veya mülk toprakların gelirlerinin; ilmî, sosyal ve benzeri amaçlı vakıfların giderlerinin karşılanması için tahsisi vakıf arazileri ortaya çıkarmıştır (Yazıcı, 2002: 311). Aslı mîrî araziden olup gelirleri sonradan ilmî veya sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis olunan arazi gelirleri vakfiyeleri gereğince sarf olunmuştur. Hükümdarların yaptırdıkları müesseselere terk ettikleri arazi ile hizmetlerine mükâfat olarak devlet adamlarına veya değerli şahsiyetlere verdikleri mülk arazinin sonradan vakfa intikali suretiyle idare olunan arazi bu sınıftandır (Uzunçarşılı, 1988: 114-115).

Vakıf arazi vergileri ilim ve sosyal kurumlarına ayrılmıştır ve bu hususlar sonradan vakıf haline getirilmiştir (Şapolyo, 1972: 232). Zira bu toprakların bütün gelirleri vakfiye denilen ve özel olarak düzenlenen yönetmeliklerdeki şartlar uyarınca, gerekli yerlere sarf edilir ve şartların dışına çıkılmazdı (Sevim ve Yücel, 1990: I, 367; Karaköse, 2004: 191; Alptekin, 1994: VIII, 375). Sonuç olarak vakıf arazinin gelirleri vakfın şartlarına göre camilerin, medreselerin, hastanelerin ve bu gibi halka yararlı amaçlar için kurulmuş olan binaların devamlılığını sağlamak ve buralarda çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılmıştır (Merçil, 1991: 176; Sevim ve Merçil, 1995:

516; Merçil, 1989: 144).

Selçuklu sultanları yararlılıklarını gördükleri devlet adamlarına, din ve ilim mensuplarına, mîrî araziden bir kısım toprakları ayırarak hayır, kültür, sosyal, dinî ve ilmî yapılar yapmaları için vermişlerdir. Mülk veya vakıf arazi adı verilen bu topraklar mîrî araziden ayrılmış ve kişilerin mülkü olmuştur. Kendilerine sultan tarafından verilen arazinin gelirleri o zatın yaptırdığı cami, mescit, medrese, köprü, çeşme, han, hamam, kervansaray gibi binaların yapılmasına, onarılmasına ve orada çalışan insanların maaşlarına yani özetle vâkıfın (o binaları yaptıranın) vakfiyesinde gösterdiği yerlere harcanmıştır. Vâkıfın ölümünden sonra vakıf ailesine yoksa onun vakfiyesinde gösterdiği kişiye geçmiş ve gelirlerini vakfiyeye göre vakıf mütevellisi denilen o kişi harcamıştır. Vakıf topraklar sayesinde memleket imar edilmiş, bugün ayakta bulunan cami, imaret ve köprü gibi eserler meydana getirilmiştir (Göde, 1997: 191-192; Uluçay, 1975: 277-278).

Türkiye Selçuklu devlet adamlarından birçoğu kendilerine mülk sistemiyle tahsis edilmiş olan toprakların gelirlerini sonradan vakıf haline getirmişler ve bu sayede pek çok ilmî ve sosyal nitelikte eserler yaptırmışlardır. Bunların büyük bir kısmı bugün hala varlığını korumuş ve sosyal hizmetlerde kullanıla gelmiştir (Sevim ve Yücel, 1990: I, 367; Uzunçarşılı, 1988: 115).

Kirman Selçukluları'nda da bu şekilde vakfedilmiş araziler vardır. Nitekim Melik I. Turan-şah yaptırmış olduğu Ulu Cami (Mescid-i Cami), medrese, hankâh, hastane ve hamam için vakıflar tahsis etmiştir. Yine Melik I. Arslan-şah'ın hanımı Zeytun Hatun da medreseler ve ribatlar yaptırmıştı. Lakabı İsmet ed-Din olan bu Hatun'un vakıfları "Evkaf-ı İsmetiye" olarak meşhurdur. Aynı şekilde Atabey Müeyyed ed-Din Reyhan da birçok hayır müessesesi yaptırmış ve bunlara vakıflar tahsis etmiştir.

Bu müesseselerden biri olan bimaristanın evkâfı XVII. yüzyılın başlarında Kirman tabiplerinden birinin idaresindeydi ve o hastaların tedavisi ile meşgul oluyordu (Merçil, 1989: 144-145).

2.2.2.5.1.5.Haracî Arazi

Selçuklu sınırları içinde yaşayan Hıristiyan ve Musevi gibi gayr-i müslimlerin sahibi oldukları araziden onları koruma ve yaşatma hakkı olarak anlaşmalara göre alınan vergiye haraç denilmiştir (Uluçay, 1975: 277; Göde, 1997: 191; Karaköse, 2004: 191). Buna bağlantılı olarak haracî arazi de Müslüman olmayan halka ait olup bunlardan haraç alınırdı (Şapolyo, 1972: 232). Fetihten sonraki kayıt sırasında haracî arazi olarak kaydedilmiş toprakların gelirleri hazineye intikal etmiştir (Yazıcı, 2002: 311).

2.2.2.5.1.6.Emîrî (mîrî) Arazi

Emîrî arazi, hazineye ait olan arazidir. Bu arazi büyük parçalara ayrılarak iktalar meydana getirilmiş ve bunlar askerlere sipahilere verilmiştir. İktâ sahipleri kendilerine verilen araziye iyi bakmışlar köylülerin toprağına dokunmamışlardır. Tımar sipahileri bu toprağın geliriyle kurulmuştur. Bu usul yalnız Selçuklularla Osmanlılarda mevcut olmuştur. Vatan toprağının tümü devlete ait olmuş köylüler ancak onu işleyerek geçimlerini sağlamışlardır. Ölünce işletmesi oğluna kalmıştır. Köylüler vergilerini iktâ sahibine vermişlerdir (Şapolyo, 1972: 231-232).

Nizamülmülk, mîrî yani hazineye ait olup o tarihlerde büyük parçalar halinde idare edilen araziye parçalayarak topraklı süvari dirliklerini vücuda getirmişti (Uzunçarşılı, 1988: 57).

Anadolu Selçukluları'nda da mîrî arazi mülk veya vakıf olarak verilmiştir

(Uzunçarşılı, 1938: 102). Dolayısıyla mîrî yani devlet malı arazinin bir kısmı vakıf ve mülk haline getirilmiştir (Alptekin, 1994: VIII, 375). Böylece iktâ, mülk ve vakıf arazi bu, mîrî araziden ayrılarak bir hizmet karşılığı verilmiş veya bir hayır müessesesine ya da bir vazifenin yapılmasına terk ve tahsis edilmiştir. Yani devletin hazinesine girecek gelirler bir hizmete karşılık olarak beylere veya herhangi bir değerli şahsa iktâ ve mülk olarak verilmiş veya bir hayra terk edilmiştir (Uzunçarşılı, 1938: 101-102).

2.2.2.5.1.7.Öşrî Arazi

Müslüman halkın arazilerine öşrî denilmiş olup ürünlerinin onda biri vergi olarak verilmiştir (Şapolyo, 1972: 232).

2.2.3.SELÇUKLULARDA ÜLKE KAVRAMI

Sultan Alp Arslan Selçukluların ülkeye olan bağlılıklarını “mülk (toprak, ülke) ticaret eşyası değildir” sözü ile tespit etmiştir. Çünkü Sultan Alp Arslan, Selçuklu egemenliğine karşı isyan eden Seganiyan Emiri Musa'nın kendisini kurtarmak için para teklifi karşılığında verdiği “Mülk alınıp satılabilen bir ticaret eşyası değildir” cevabıyla Selçuklulardaki ülke kavramını çok güzel bir şekilde özetlemiştir. Büyük Selçuklu sultanlarında da yer ve yurt tutmak bilinci vardır. Devletin gelişme ve yükselme devrinin sultanları Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah'ı uğraştıran en önemli sorunlardan birisi Türkmen göçleri olmuştur. Bu sultanlar bir taraftan İslâm dünyasını Türkmen hücumlarına karşı savunurken diğer taraftan da Türkmenlere yer ve yurt bulmak için uğraşmışlardır (Taneri, 1993: 104).

Bütün bu bilgiler ışığında şu ifadeleri kesin olarak kullanabiliriz. Selçuklular Türk ve dünya tarihi açısından çok büyük misyon üstlenmişlerdir. Selçuklu ailesi kurduğu devletlerle üç yüz yıl kadar hüküm sürmüş, bu arada kendisinden sonraki devletlere örnek oluşturacak müesseseler kurmuştur. Türk unsurlarını İslâmî unsurlarla

birleştirerek zamanının şartlarına göre mkemmел işleyen bir teşkilat kurmuşlardır. Mkemmел işleyen bu müesseselerin başında ise toprak sistemi gelmektedir. Toprakta hem devlet mülkiyeti hem de özel mülkiyet kabul edilmiştir. Toprak has, iktâ, haracî, vakıf gibi kısımlara ayrılmıştır. Halkın retici olması sağlanarak ağır vergiler altında ezilmelerine izin verilmemiş ve yaşam tarzlarına karışılmamıştır.

2.3.BÖLÜM

İKTÂ VE İKTÂ SİSTEMİ

2.3.1.İKTÂNIN TANIMI

İktâ kelimesi, Arapça kat' (kata'a) kökünden türetilerek (Demirci, 2000: XXII, 43; 2001: 179; Devellioğlu, 1996: 395; Pehlivanlı, 2004: 78; Şafak, 1977: 195) if'al vezniyle mastar yapılmıştır (Demirci, 2001: 179). Kelimenin çoğulu iktâat'tır (Devellioğlu, 1996: 395).

İktâ kelimesi sözlükte kesmek, ayırmak, koparmak, parçalamak, yarmak, kesime vermek, kesip devirmek, kat etmek, padişahın toprak bağışlaması, toptan ihale ve delil göstererek susturmak gibi anlamlara gelmektedir (Demirci, 2000: XXII, 43; 2001: 179; Şafak, 1977: 195; Devellioğlu, 1996: 395; Göde, 1997: 190; Yeniçeri, 1980: 47; Pehlivanlı, 2004: 78). İktânın terim anlamı ise, devlete ait bir arazinin, gayr-ı menkulün ya da bir hak ve kullanımının bir vazife karşılığında mülkiyetinin veya kullanım hakkının meliklere, valilere, komutanlara, askerlere ve sivil erkâna tahsis edilmesidir (Demirci, 2001: 179; Şafak, 1977: 195; Göde, 1997: 190; Yeniçeri, 1980: 47; Bayrakçı, 1990: 21; Pehlivanlı, 2004: 78; Turan, 1950: V/II, 949; Pakalın, 1993: II, 1).

Tarihi seyir içinde kazandığı kurumsal anlamıyla iktâ; devlet başkanı ve onun adına yetki kullanan bir kurum tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzer tabii kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfak) veya faydalanma (intifa, istiğlâl) hak ve imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin belli şartlar çerçevesinde uygun görülen kimselere verilmesini ifade etmiştir (Demirci, 2000: XXII, 43; 2001: 179).

İktânın hukukî yönünden tanımı ise; devlet başkanının idaresi altında bulunan mülk veya işletmeyi kesime vermesi, veya devlet başkanının uygun gördüğü kimselere

Allah'ın malından ihsanda bulunmasıdır. Bu iki tanımdan anlaşılacağı üzere; devlet başkanı, idaresi altında bulunan ve başkasının mülkünde olmayan ülke arazisinden, memleketin ziraî, iktisadî ve benzeri şartlarına göre şahsın yararına uygun olarak belirli bir parçanın kesime verilmesidir (Şafak, 1977: 195-196).

İlim, din ve edebiyat mensuplarına terk edilen yerler, hükümdar ailesinden olan melik ve melikelere geçimleri için verilen arazi ve vilayetler, halife ve sultanların tâbiyet bağlarını koruma şartıyla bir veya birkaç vilayette yönetim hakkını verdiği sözleşmeler iktâ kavramı içine girmektedir. Hatta bu sınır daha da genişletilerek her türlü arazi ve gümrük vergileri, maden işletmeleri, cizye ve hayvan vergileri de iktâ kavramının içine katılmıştır. Tahsis edilen şahısların hüviyetleri dolayısıyla ortaya çıktığı zamandan beri türlü şekillerde iktâlar mevcut olduğu halde, Selçuklulardan sonra bunların askerî vasfı ve önemi daima esas olarak kalmış ve artık iktâ denilince, genellikle bu son mana kastedilmiştir (Turan O., 1950: V/II: 949-950).

İktâ yetkisi yürütme erkine aittir; dolayısıyla taşınmaz mal tahsisine teknik anlamda iktâ denilebilmesi için siyasî otorite tarafından yapılmış olması gerekir (Demirci, 2000: XXII, 43).

2.3.2. İKTÂ İLE İLGİLİ KAVRAMALAR

İktâ, arazi tahsislerinde yaygın olarak “iktâ etti” şeklinde kullanılmıştır (Demirci, 2001: 179). İktâ verme işlemlerine iktâ (Şafak, 1977: 195); iktâ olarak verilmiş olan araziye mukata'alı arazi, katîa, ve muktâ' (Şafak, 1977: 195; Demirci, 2001: 179; 2000: XXII, 43); iktâ veren kişiye muktî (Şafak, 1977: 195); kendisine iktâ verilen kimseye iktâî, iktâdâr, mukta'leh, muktâ' (Demirci, 2000: XXII, 43; Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66; Şafak, 1977: 195; Turan O., 1950: V/II: 950).

Ayrıca yine aynı kökten türeyen katîa, iktâ edilen taşınmaz malla onun üzerine

kesilen vergiyi, muktâ' ise çeşitli hazine gelirlerinin devlet adına iltizam usulüyle toplanması imtiyazını bildirmiştir (Demirci, 2000: XXII, 43).

2.3.3. İKTÂNIN FIKHÎ YÖNÜ

İktâ konusu, tarih boyunca geliştirilen iktisadî sistemlerin en belirleyici kriterlerden biri olan mülkiyet sistemi içinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim İslâm tarihindeki toprak sistemlerini temellendirmede ileri sürülen görüşler iktâ konusunda odaklanmaktadır. Dolayısıyla kamu otoritesinin mülkiyet üzerindeki tasarruf hakkıyla ilgili görüşler iktânın özelliği ve hükmü konusunda önemli rol oynar. Öte yandan bu konudaki hukuk doktrini, Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde başlayan ve giderek adet halini alan uygulamalardan hareketle oluşturulduğu için tarihi tecrübenin gelişim seyrini ve hareketliliğini yansıtan bir içeriğe sahiptir. İktâ konusu klasik dönem fıkıh literatürünün vakıf, cihat, maden, ihyâü'l-mevat gibi arazi hukukuyla doğrudan veya kısmen ilgili bölümlerinde veya emval, haraç, el-ahkamü's-sultaniyye türü eserlerde böyle bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bunun sonucu olarak literatürde iktaya konu olan taşınmaz malların özellikleri, kamu otoritesinin bunları tahsis yetkisi ve şekli, iktâdar da aranan şartlar, tahsisin devamlılık arz edip etmeyeceği ve dolayısıyla ikta ile mülkiyet naklinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği gibi hususlarda ayrıntılı fikhî tartışmalara rastlanır (Gözübenli, 2000: XXII, 49).

İslâm hukukunun kaynaklarından olan Kur'an-ı Kerim'de doğrudan doğruya iktâ müessesesinden bahseden açık ayetler yoktur (Gözübenli, 2000: XXII, 49; Şafak, 1977: 208). Bu husustaki genel görüşler Hz. Peygamberin söz ve uygulamalarına dayandırılmakta, ayrıca sahabe devri uygulamaları, özellikle Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemdekiler sünnete açıklık getirmesi bakımından özel önem taşımaktadır (Gözübenli, 2000: XXII, 49). Dolayısıyla genellikle her millette farklı derecede de olsa

mevcut olan ve İslâm arazi hukukunda da kabul edilen (Şafak, 1977: 210) iktâ müessesesinin hukukiliği ve esasları sünnet ve icmaya dayanmaktadır (Gözübenli, 2000: XXII, 49; Şafak, 1977: 208-210; Pakalın, 1993: II, 2).

Resûl-i Ekrem çok sayıda kimseye farklı amaçlarla iktâlar vermiştir. İktâ, Hz. Peygamber zamanında, insanların bazılarının kalplerini İslâm'a ısındırmak için uygulanan bir siyaset olmuştur. Dolayısıyla Hz. Peygamberin tahsis ettiği iktalarda kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenenler için yapılmış olanlar önemli bir yer tutmaktadır. (Gözübenli, 2000: XXII, 49; Şafak, 1977: 208). Bu müessese halifeler tarafından da uygulanarak (Şafak, 1977: 208) Hz. Ebu Bekir döneminde bazı kabile başkanlarına aynı amaçlı iktâlar yapılmış, Hz. Ömer devrinde ise önceden yapılmış olanlar denetlenerek boş bırakılanlar ya tamamen ya da kısmen iptal edilmiştir (Gözübenli, 2000: XXII, 49).

Resul-i Ekrem ve özellikle Hz. Ömer dönemi iktâ uygulamalarının sistemleştirilmesinden sonra İslâm arazi hukukuyla ilgili esaslar netleşmeye başlamıştır. Sonraki dönemlerde bu uygulamalar esas alınarak yerine ve zamanına göre iktâ kavramının kapsamı genişletilmiş ve değişik isimlerle çeşitli iktâ şekilleri geliştirilmiştir (Gözübenli, 2000: XXII, 49).

2.3.4. İKTÂNIN TARİHİ GELİŞİMİ

İktâ sisteminin bütün devlet ve milletlerde farklı derecede de olsa çok eski zamanlardan beri uygulandığı görülmektedir. (Uzunçarşılı, 1988: 17; Karaköse, 2004: 109; Aktan, 1986: 167; Şafak, 1977: 196). Fakat İslâmiyet'in yayıldığı dönemden beri takip ettiği tarihi seyir ve gelişiminden sonra, Abbasiler ve diğer Müslüman devletlere ufak değişikliklerle intikal ederek uygulanan bir sistem olması nedeniyle iktâ müessesesini târîhi gelişimini; ilk devir, Selçuklu devri ve iktâ yerine tımar kelimesinin kullanılmış olmasına rağmen onun bir devamı olduğu için, Osmanlı devri olmak üzere

üç büyük sayfaya ayırmak mümkündür (Turan O., 1950: V/II: 950; Kazıcı, 1991: 296; Kazıcı ve Şeker, 1982: 207)

2.3.5. İKTÂNIN ÇEŞİTLERİ

İktâ, verilen kişilere göre çeşitli isimler almış (Demirci, 2000: XXII, 43) ve en geniş şekliyle iktâu't-temlik, iktâu'l-istiğlâl ve iktâu'l-irfâk olmak üzere üç kısma ayrılmıştır (Demirci, 2000: XXII, 43; Gözübenli, 2000: XXII, 50; Yeniçeri, 1980: 47-48). İktâların kısımlara ayrılması çok eski kaynaklara kadar dayanır. Zira bir çok hukukçu eserlerinde bu tür sınıflandırmaları hep yapmıştır (Yeniçeri, 1980: 48).

İktâlar genellikle ya mevat ve savafi arazilerin mülkiyeti ile beraber temlikliyle veya devletin elindeki arazilerin ya da belli bir bölgenin haraç gelirinini hizmet karşılığı tahsisi ile olmaktadır. Arazinin mülkiyetiyle beraber verildiği durumlarda iktâu't-temlik, mülkiyetinin verilmeyip sadece işletme ve gelirinini verildiği durumlarda iktâu'l-istiğlâl, maden, liman, değirmen, posta ve pazaryeri gibi işletmelerin iktâsına ise iktâu'l-irfâk denilmiştir (Demirci, 2001: 205). Şimdi iktânın bu türlerine daha geniş bir şekilde göz atalım.

2.3.5.1. İktâu't-Temlik

Bir arazinin mülkiyeti ile birlikte kullanım haklarının halktan bir kimseye iktâ edilmesine iktâu't-Temlik (temlikten iktâ) denilmiştir (Şafak, 1977: 197; Yeniçeri, 1980: 47; Pakalın, 1993: II, 2; Maverdi, 1994: 356).

İktâlar genellikle ya ölü arazilerden ihya amacıyla verilir ya da devletin elinde bulunan arazilerden verilmektedir (Demirci, 2001: 205). İktâu't-temlik taşınmazlar üzerinde özel mülkiyet doğuran sebeplerden biridir. Bu tür iktâlar iktâ sahibinin diğer özel mülkleri gibi kira, alım satım, hibe, miras vb. akitlere konu olabilir. Bir kimsenin kendisine iktâ edilen araziye vakfetmesinin hükmü mülkiyetin gerçekleşmesine bağlıdır.

Vakfa konu olan arazinin iktâ sahibinin mülkiyetine geçtiği hukuken sabitse vakıf sahihtir aksi takdirde sahih olmaz (Gözübenli, 2000: XXII, 50).

Temliken iktâ, mevat arazi, mâmur (âmir) topraklar ve madenler gibi üç türlü taşınmazdan yapılabilir (Gözübenli, 2000: XXII, 50; Şafak, 1977: 198; Pakalın, 1993: II, 2; Maverdi, 1994: 356). Mevât arazi uzun zamandan beri ölü olan, hiç imar görmemiş ve mülkiyeti sabit olmamış topraklardır. Temliken iktâ edilen mevat arazi; çok eski zamandan beri imar görmemiş topraklar ve mamur araziden iken sonradan üzerinde imaret eseri kalmamış olan mahaller olmak üzere iki kısım (Şafak, 1977: 198-199; Pakalın, 1993: II, 2).

İktâ-ı temlikte arazinin imar ve ihyası şarttır. Bu sebeple kamu yararı gözetilerek ihya etmek üzere iktâ edilen topraklar, bu şarta uyulmayıp üç yıl üst üste boş bırakılırsa artık hiçbir surette kişinin bu topraklarda hakkı kalmaz yetkili kurum tarafından yani beytü'l-mal tarafından geri alınır ve başkasına verilirdi (Gözübenli, 2000: XXII, 50; Şafak, 1977: 200; Pakalın, 1993: II, 2). Ayrıca bir kimseye işleyemeyeceği kadar büyük toprakların iktası uygun değildir. Gerek söz konusu sürenin bitiminden önce gerekse ihyanın gerçekleşmesinden sonra arazi işletildiği müddetçe iktâdan dönüş olmaz. Ancak belli bir kullanıma tahsis edilmek şartıyla yapılan iktâlar şartın yerine getirilmemesi durumunda geri alınabilir. Ayrıca bir kişi sahip olduğu iktâyı kendi rızasıyla iade edebilir (Gözübenli, 2000: XXII, 50).

Hâlihazırda külfetsizce ziraat yapılabilen yerlere mamur yerler denilir. Mamur yerler; sahipleri belli olan ve sahipleri belli olmayan amir topraklar olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır. Mamur arazilerin birinci kısmından olan sahipleri belli topraklar İslâm memleketi olmayan ülkede ya da İslâm ülkesinde bulunabilir. Bu arazi üzerinde alınacak vergiden başka bir hak mevcut değildir. İslâm memleketi olmayan ülkedeki

toprak fethin gerçekleşmesi şartına bağlanarak temlikten iktâ edilebilir ki buna iktâu vadi, iktâu taklid veya iktâu'n nefl denilmiştir. Pratikte çok az rastlanan bu ikta şeklinin ilk örnekleri, sonraki dönemlerde çeşitli hususlar gereği yapılan irsâdî vakıflar için bir model ve hukukî dayanak oluşturmuştur. İslâm ülkesindeki müslüman veya zimmlilere özel mülklerin iktâsı mümkün değildir. Zira sahibi belli ve işlenebilir arazidir. Bu arazi üzerinde beytü'l-malin alınacak öşür ve haraç vergisinden başka bir hakkı yoktur. Ayrıca sahiplerinin mülkiyetinde bırakılan sulhen fethedilmiş toprakların iktâsı da uygun değildir (Gözübenli, 2000: XXII, 50; Şafak, 1977: 201-203; Pakalın, 1993: II, 2).

İslâm ülkesinde olup sahipleri belli olmayan ve özel mülkiyet altında bulunmayan mamur topraklar üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, düşmanlardan savaş zoruyla ele geçirilip müslümanların faydası için kullanılmak üzere kamu otoritesinin tasarrufu altına konan humus ve savâfi statüsündeki arazilerdir. Fethedilen ülkelerden devlet reisinin beytülmal için seçtiği beşte bir (1/5 humus) topraklardır. Geliri kamu işlerine harcanır. Buraların temlikten iktâsı uygun değildir. Mamur toprakların ikincisi haraç arazilerdir. Mülkiyeti beytülmale vakfedilen bu araziler ya eski sahiplerinin mülkiyetinde bırakılmıştır ya da bütün müslümanlara vakıf yapılmıştır. Her iki halde de olsa bu yerlerin temlikten iktâsı, satışı, hibesi uygun değildir. Mamur toprakların üçüncüsü ise, sahipleri hiçbir mirasçı bırakmadan öldüğü için beytü'l-male kalan mallardır. Hazineye geçen ve geliri kamu yararına harcanan arazidir. Hazineye intikal eden yerler o andan itibaren devletindir. Her türlü tasarruf hakkı devlet başkanının takdirine göre hareket edilir ve kamu yararına uygun hareket edilir (Gözübenli, 2000: XXII, 50; Şafak, 1977: 203-204 Pakalın, 1993: II, 2).

Kamu yararlandığı otlak, yaylak, kışlak, baltalık, koruluk, harman alanı, köy meydanı, su rezervi, tuzla, yol, pazaryeri, park vb. taşınmazların temlikten iktâ edilemez.

Ayrıca hukukçuların mamur arazinin çevresi de iktâ edilemez (Gözübenli, 2000: XXII, 50).

Temliken iktâyâya sahip olan insanlar, mülkiyet hakkı ile tasarrufta bulunabilir, onu devredebilir, feragat edebilir, çocuklarına miras bırakabilir, araziye kiraya verdiği durumlarda, diğer mülk sahiplerinin sahip olduğu hak ve yetkileri kullanabilir. Bunların devlet karşısındaki sorumluluğu da aynen diğer mülk sahipleri gibidir (Demirci, 2001: 205; Pakalın,1993: II, 2; Şafak, 1977: 197; Yeniçeri, 1980: 47).

İstiğlale iktâyâya geçmeden, temliken verilmiş, Abbaslerîn ilk yıllarına ait Ezdî tarafından Musul vilayeti arşivinden kitabına aktardığı iktâ belgesini örnek olarak sunalım:

“Emirü’l-Müminin Abdullah (el-Mansur)’tan. Vail b.Şuca el-Ezdi’ye. Emirü’l-Müminin Musul’da daha önce Ebü’l-Abbas’ın verdiği saray ve arazisinin yanındaki ve şehrin kenar mahallesinin aşağı kısmında yer alan 52 cerib (1 cerib=1592 m) araziye ona verdi. Arazinin ilk sınırı aşağı Nadr mahallesindeki Ziyad el-Haddad’ın evinin altındaki yoldan başlar, Dicle nehri boyunca devam eder, nihayet Ben-i Habhab adası tarafındaki aşağı Halic’e kadar uzanır. Sonra beni Habhab adasından döner, Ebi Sevr adasından devam eder. Kible tarafındaki sınırı, Dicle’nin ortasındaki Ziyad el-Haddad’ın evinin altındaki yol arasındadır. Sonra, şehir tarafındaki bahçe ve duvarıyla başlar Meslûb tepesinin yanındaki duvar direğinde son bulur. Batı sınırı, Emirül-Müminin ağlından, nehir boyunca, Ömer b. Ata’nın karşında, dağla beraber Ebi Sevr adasına kadar uzanır. Kible tarafındaki sınır dağdan, Ebi Sevr adasına doğru, aşağı Halici hedefleyerek, Dicle ye kadar bütün sınır ve işaretleriyle uzanır. Eğer Emir bu araziden bir şey vermek isterse, o onundur ve hakkıdır. Bu arazi onun elindeyken Emirü’l-Mümininin başına bir şey gelirse, arazi onun ve kendinden sonraki mirasçılarınındır. Emirü’l-Müminin onda

bir müslüman veya mâhide hiçbir hak vermemiştir. Bu belgeye şu kimseler şahitlik etmiştir: Yahya b. Sa d-Süfyan b. Muaviye el-Kureyşi-Süleyman b. Mücahid ve Süleyman b. Ebi Süleyman. Bu belgeyi Musul da Süfyan b. Muaviye ve Yahya b. Sa'd, h. 139 senesinin Rebiu l-Ahir ayında yazdı (Demirci, 2001: 208).

Halife Ebul-Abbas es-Saffah'ın verdiği bir başka iktâ belgesi de yine Ezdi tarafından aktarılmıştır;

Bu belge Emirü l-Müminin Abdullah'tan Vail b. Şuca'a; Emirü l-Müminin ona, Musul'daki toprak ve mermerden yapıma, daha önce Hişam b. Abdülmelik'in elinde olan sarayı, araziyi verdi, alanı sicilde zikredilmiştir. Bütün hakları onundur. Emirü'l-Müminin verdiğiinden bir şey isterse, o onun hakkıdır. Hiçbir müslüman ve muâhide bir hak vermemiştir. Cemaziye'l-Ahir, 13; Katip: Muhammed b. Hubeyş (altında Ebu'l-Abbas'ın mührü, üstünde tuğrası var) (Demirci, 2001: 208-209).

Ezdi'nin Musul vilayet arşivinde gördüğünü söyleyerek eserinde içeriğini açıkladığı Hicri 139 (756) tarihli iktâ belgesinde iktâ edilen arazinin, Emeviler'den müsadere edilmiş bir arazidir. Vail b. Şuca bölgedeki ilk Abbasi destekçilerinden olduğundan, bu iktâ bir mükâfat ve yandaş oluşturma amacıyla verilmiştir. İktâ edilen arazi, şehrin hemen kenarında ve Dicle nehrine yakın bir yerde olduğundan, muhtemelen çok kıymetlidir. Arazinin sınırları kadaastro ölçüleriyle değil, doğal işaretlere göre tespit edilmiş olup alanı 52 ceribdir. Daha sonraki dönemlerde verilen iktâlar, kadaastro kayıtları ve vergi sicillerindeki arşiv kayıtlarına göre verilmiştir. Belgede halifenin talepleri sıralanmış, vergi tutarı belirlenmiş ve iktâ edilen kimsenin hakları ayrıntılı biçimde belirtilerek özel bir mülkün maliki gibi hak ve yetkilere sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu işlemler bürokratik usullere uygun olarak kâtipler tarafından belge düzenlenmekte, şahitlerin huzurunda bu olay ilan edilmekte, belgenin üstünde

halifenin tevki, altında katip ve şahitlerin isimleri yer almakta ve iktâ belgelerinin bir nüshası iktâ verilen bölgenin yerel arşivinde saklanmaktadır (Demirci, 2001: 209; 2000: XXII, 44).

2.3.5.2. İktâu'l-İstiğlâl

İktânın ikinci çeşidini istiğlalen iktâ oluşturmaktadır. İstiğlal kelimesi sözlükte; bir şeyin gelirinden faydalanmak ve kişinin kendi yararına bazı şeyler kazanması demektir. Arazi hukukunda ise; toprağın mülkiyeti söz konusu olmaksızın işleyip gelirinden istifade edebilme hakkının iktâsı demektir (Şafak, 1977: 205). Yani, bir arazinin mülkiyetinin devlette kalarak sadece arazinin kullanma ve işleyip faydalanma haklarının bağışlandığı ve gelirinin verildiği durumlara iktâ'ı istiğlal denilmiştir (Demirci, 2001: 205; Yeniçeri, 1980: 47; Pakalın, 1993: II, 2).

İstiğlalen iktâ gerçek kişilerin mülkiyet, faydalanma ya da işletme hakkına sahip olmadığı ve iktâsından kamunun zarar görmeyeceği haraç veya öşür arazisi gibi bir taşınmazın mülkiyetini değil sadece kullanım hakkını sağlayan iktâdır (Gözübenli, 2000: XXII, 51). İktâ'ı istiğlale iktâ'ı tazmin (Şafak, 1977: 207), iktâu'l-ımtâ veya iktâu'l intifâ'da (Gözübenli, 2000: XXII, 51) icareten iktâ ve iktâ-i irfak da denilmiştir (Yeniçeri, 1980: 48).

Bu türlü iktâlarda, iktâ olunan arazi şahsın mülküne girmediğinden satış, hibe, vasiyet gibi hukuki tasarruflar geçerli değildir. Yalnızca mahsulünden faydalanır (Şafak, 1977: 205; Yeniçeri, 1980: 47-48; Pakalın, 1993: II, 2).

Madenlerin iktâsına bazı İslâm hukukçularınca iktâu'l-istiğlâl, bazılarınca da iktâu'l-irfak içerisinde yer verilmektedir. Neticede her iki gruba göre de iktâ sahibinin madenin mülkiyeti değil, şartlara riayet edildiği sürece işletme imtiyazı verilmektedir (Gözübenli, 2000: XXII, 51; Şafak, 1977: 207; Pakalın, 1993: II, 2).

2.3.5.3. İktâ'u'l-İrfâk

İktâ'ı istiğlal içinde değerlendirilen bu iktâ çeşidi arazi sistemini doğrudan doğruya ilgilendirmemektedir (Demirci, 2001: 205). Devletin elindeki maden, liman, değirmen, posta, pazar yeri, konaklama yerleri ve su rezervleri gibi işletmelerin (Demirci, 2001: 205; Gözübenli, 2000: XXII, 51; Şafak, 1977: 207), geniş yolların kenarlarında oturma, tezgah açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsisine iktâ'u'l-irfâk denilmiştir. Kamu yararı bulunması halinde bu tür iktâlar caiz görülmüştür. Kamu yararı ortadan kalkınca yetkili kurum tarafından geri alınır. Bu tür iktâlar iktâ sahibinin ölümüyle miras hükümlerine tabi olmaz. İktânın bedelsiz yapılması asıldır. Bununla birlikte bazılarında göre bir defaya mahsus ya da her yıl ödenmek üzere belli bir bedel karşılığında iktâ yapılması caiz görülmüştür. Bu durumda iktânın bedeli beytû'l-male aktarılır (Gözübenli, 2000: XXII, 51).

2.3.6. İKTÂ KİMLERE NERELENDİRİLERDEN VERİLİR?

Yapılan tanımlardan ve sınıflandırmalardan anlaşılacağı üzere iktâ; devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan kurum tarafından; bir hizmet ve maaş karşılığında melik ve melikelere, emirlere, komutanlara, askerlere, sivil devlet adamlarına, ilim, din ve edebiyat mensuplarına; her türlü arazi, gayr-ı menkuller, taşınmaz mallar, maden, liman, değirmen, posta, pazar yeri, konaklama yerleri ve su rezervleri gibi kamu hak ve işletmeleri, gümrük resimleri, cizye ve hayvan vergileri ve benzeri tabi kaynaklar vs. gibi gelirler iktâ olarak verilebilmektedir (Demirci, 2001: 179; 2000: XXII, 43; Şafak, 1977: 195-196, 207; Bayrakçı, 1990: 21; Yeniçeri, 1980: 47; Pakalın, 1993: II, 1; Göde, 1997: 190; Gözübenli, 2000: XXII, 51; Kazıcı, 1991: 296; Kazıcı ve Şeker, 1982: 205; Turan O., 1950: V/II: 949-950).

Başkanın ne türlü bir araziye iktâ verebileceği hususunda münakaşalar temlikten iktâ da toplanmaktadır. Çünkü bu türlü bir bağış, o arazinin mülkiyetinin tamamen devletin elinden çıkarmaktadır. Devlet başkanının, bir başkasına ait olan yerleri veyahut çeşitli anlaşmalarla veya kanuni düzenlemelerle kişilerin diğerlerine nazaran üstün haklarının bulunduğu yerleri verme yetkisi yoktur. Bu bakımdan azınlıklara sadece kullanmaları için bırakılan toprakların müslümanlara iktâ verilmesi uygun olmamaktadır. Muhakkak ki devlete ait olan her türlü toprağı, devlet başkanının bilhassa temlikten iktâ olarak verme hakkı bulunmamaktadır (Yeniçeri, 1980: 48).

Genellikle sahipsiz, ölü topraklar denilen ve kullanılır hale getirmek veya ziraate elverişli duruma sokmak için çok çaba gösterilmesi gereken mevat yerlerden iktalarda bulunulduğu gibi bazen beytülmale intikal eden işlenmiş, ağaçlıklı yerlerin de kesime verilebilir (Yeniçeri, 1980: 48; Şafak, 1977: 211). Çünkü bundan maksat, memleketi imar etmek, ziraati geliştirmek, hem fertleri ve hem de vergisini almak suretiyle devleti yararlandırmaktır. Bu sebeple, bağ ve bahçelerin veya hiçbir çaba göstermeden ekime müsait bulunan yerlerin mülkiyetleri değil de sadece işletme ve kullanma hakları verilebilir (Yeniçeri, 1980: 48).

Devlet başkanı, içinde bulunduğu zamanı, halkın iktisadi durumunu, siyasi vaziyeti ve benzeri şartları göz önünde tutarak önemli bir arazi hukuku müessesesi olan iktâ tasarrufunu iyi ayarlamalıdır. İktâda bulunmayı adet haline getirmek her zaman uygun olmayabilir. Devletin siyasî ve iktisadî durumunun bu konuda önemli tesiri vardır. Şartları iyi ayarlanmadan verilen iktâlar devlet otoritesinin sarsılmasına, gelirlerinin azalmasına sebep olabilir. Zira iktâ üretimin artmasında büyük ölçüde etkili olmaktadır (Şafak, 1977: 212-213).

2.3.7. İKTÂ AKDİNİN GEÇERLİLİĞİ

İktâ olunan arazilerin kullanılır ve işe yarar hale getirilerek imar edilmesi iktâ akdinin geçerliliği için şarttır. Bunlar yapılmadan mülkiyet hakkına sahip olunamaz (Yeniçeri, 1980: 49-50; Şafak, 1977: 213).

İmar işlerine araziye devralır almaz başlanılmalıdır. Geçerli bir özür olmadan üç yıl veya makul bir süre içinde imar edilmemiş veya imarı tamamlanamamış yerlerin iktâ işlemi hükümsüz kalmakta ve bu yerler başkalarına verilebilmektedir. Bu konuda mevcut olan görüşlerden birisi, Hz. Ömer'in tatbikatına dayanarak üç yıl içinde arazinin imar edilmesini ve kullanılır duruma getirilmesini şart koşarken; diğer bir görüş ise, üç yıllık süre tayinini doğru bulmamakta ve bu sürenin mazeretin derecesine göre değişebileceğini ileri sürmektedir. İktâ olarak verilen bir arazi ihya edilip mamur hale getirildikten sonra ileride tekrar ihmal edilip harap hale gelmesi durumunda, toprağın boş bırakılması nedeniyle elde bulundurulma hakkı da kaybolmaktadır. Bu bakımdan kullanma ve işletme, kesintiye uğratılmaksızın devam ettirilmelidir. Belki ileride faydalanırım düşüncesiyle bir yeri elde tutma hakkı yoktur (Yeniçeri, 1980: 49-50).

2.3.8. İKTÂDA HUKUKÎ TASARRUF

İktâ müessesesi ve çeşitleri hakkında verilen bilgilerden sonra iktaya verilen topraklarda hukuki tasarrufun neler olduğuna ve bu topraklarda ne gibi işlemler yapılabildiğine bakabiliriz.

Temliken iktâlar sahiplerinin gerçek mülkleri olması sebebiyle mülk arazide ne gibi hukuki tasarruflarda bulunabiliyorsa aynısı burada da söz konusudur. Bu tür iktâlarda sahibi hukuki yönden hibe, vasiyet, miras ve vakıf gibi işlemlerde bulunabilir. Fakat istiğlalen iktâlarda bir kısım yetki sınırlamaları mevcuttur. Bilhassa bu farklılık satış, rehin, miras vakıf gibi işlemlerde kendisini gösterir (Şafak, 1977: 219).

Mülkiyeti beytülmale kalan istiğlalen iktâ da arazinin satışı, vakfı, bağışı gibi

türlü hukuki işlemler uygun değildir, ancak işletme hakkı kiraya verilebilir. Mirasla intikal eder. İstiğlalen iktâ edilen yer temlikten iktâ edilirse önceki kesime verme işlemi sona erer. Mülk olarak kesime verilen arazi haraç toprakları içinde veya yakınında ise haracı, öşür toprakları içinde veya yanında ise öşrü ödenir. İstiğlalen iktâlarla kesime verilen yerler genellikle haraç vergisine tabi topraklar olduklarından dolayı yine haracı ödenmeye devam edilir (Şafak, 1977: 221-222).

İktâ edilen yere başkası müdahalede bulunursa kesime verilenin o şahsı arazisinden def ettirme hakkı vardır. Temlikten kesime vermede mülkiyet hakkından, istiğlalen kesime vermede kullanma hakkından doğan bir dava hakkıyla iktâ işlemine rağmen henüz ihya ve imar işi yapılmamışsa üstün hak sahibi oluşundan doğan men hakkı vardır. Fakat üç yıl içinde ihya ve imar edilmemişse üstünlük hakkı da kalmadığından müdahalenin menini de talep edemez (Şafak, 1977: 222).

2.3.9. İKTÂ VERİLME İŞLEMLERİ

Tarihi kaynaklar iktâlar ile ilgili bilgiler verirken, genellikle “iktâ etti” ifadesiyle yetinmektedirler. Hâlbuki iktâlar verilirken ciddi bürokratik muamelelerden ve aşamalardan geçilmektedir. Ayrıca bir arazinin iktâsını almak herkesin mazhar olacağı bir imtiyaz da değildi (Demirci, 2001: 216).

Yazılı başvuru üzerine herhangi bir iktâ verilmeden önce arazinin durumu, beytü'l-mâle ödemekte olduğu gelirin miktarı, dilekçede anlatılanlarla o anki halinin karşılaştırılması yapıldı. Arazinin özelliklerinin tespiti ve araştırma yapmak ve rapor hazırlamakla görevlendirilen uzmanlar bölgeye gidip arazinin alanını, işlenebilirlik derecesini tespit eder ve çevreden soruşturarak bunun için ne kadar harcama yapılması gerektiğini öğrenirlerdi. Sonuçta hazırlanan rapor devlet başkanına sunulurdu. Görüşü sorulan ve bilgisi alınan kişilerin şahadetleriyle hazırlanan bu raporda arazi hakkında

verilebilecek bütün bilgiler belgeleriyle birlikte yer alırdı. Rapor uzmanlara incelettirip ilgili divana gönderilir ve arazinin hangi şartlar altında kime iktâ edileceğine dair halifenin imzalayacağı belge hazırlattırılırdı. İktâ belgesi hazırlandıktan sonra iktâ sahibine bir nüshası verilir diğeri arşivde saklanırdı (Demirci, 2001: 216-217; 2000: XXII, 46).

2.3.10. İKTÂ İLE FEODALİTENİN KARŞILAŞTIRILMASI

Günümüzde sıkça iktâ ve feodalite kavramları arasında paralellik kurulmuş ve feodalitenin karşılığı olarak da iktâ kelimesi kullanılmıştır. Bunun temelinde, Engels ve Marks'ın, "Feodalite her toplumun zorunlu bir aşamasıdır" ilkesi yatar. Feodalite, Avrupa tarihinin sosyal ve siyasal içerikli bir sürecidir. Bu sürecin temel özelliği, İslam fetihleri ve Norman istilaları ile toprağa bağlanıp kalan ve dış dünya ile ilişkileri kesilen Avrupa toplumunda tarımın öne çıkması, ticarete paranın yerine takas usulünün geçerlik kazanması ve merkezi otoritelerin yıkılarak yerine derebeyliklerin kurulmasıdır. Bu dönemde mülkiyet ve üretim tamamen senyör ve vasalların arasındaki tâbiyet ilişkisine bağlanmıştır. Üretimin amacı derebeylerin zenginleşmesiydi ve özel mülk sadece onlara hastı. Hâlbuki İslâm tarihinde görülen iktâ uygulaması bir anlamda doğrudan devlet mülkiyetinden özel mülkiyete geçişi ifade eder ve amacı arazinin üretime açılması, gelirin arttırılmasıdır. Devletin mülkiyetindeki fey ve daha sonraki adıyla mîrî araziler esasen İslam toplumunun ortak malıdır; devletin hakkı velâyetle sınırlıdır. Bu sistem, Sasani feodal yapısını yıkarak doğrudan merkezi idareye karşı sorumlu olan hür köylülüğü ortaya çıkarmıştır. Ayrıca geniş özel mülklerdeki emek ihtiyacının genellikle zirai üretim ortaklığını kurumsallaştırması feodal ilişkilerin oluşmasını engellemiştir. Feodaliteye en fazla yaklaşıldığı dönemlerde dahi her zaman var olan merkezi otoritenin murakabesi, İslâm fıkımın özel mülkiyet haklarını güçlü bir

şekilde koruması, ulemanın siyasi otorite karşısındaki gücü ve tarihi alt yapının merkezîyetçiliği, Avrupa tarzı feodal sistemin İslâm topraklarında yerleşmesine imkân tanımamıştır. İstiğlâl iktâlarının bile devlet başkanı tarafından istenildiğinde yürürlükten kaldırabilmesi ve verasete izin verilmemesi siyasi otoritenin gücünün gereğidir. İslâm toplumlarında özel mülkiyet temel bir haktır; bundan dolayı Bolşevik Devrimi'nden sonra Orta Asya müslümanlarının en çok tartıştığı konu özel mülklerin devlete devredilmesi meselesi olmuştur. Bu bakımdan İslâm toplumlarında mülkiyet etrafında birleşmiş feodal ilişkilere rastlanmaz. Devletin mülkiyet üzerindeki ağırlığının arttığı veya parasal ekonominin zayıfladığı dönemlerde de feodal unsurların tam anlamıyla bir araya geldiği söylenemez. Kaldı ki iktâ sistemi, zamanla devletin tasarrufunda toplanmış olan araziye ve diğer menfaat kaynaklarını özel şahıslara devrederek bunların mevcut şartlar içinde en yüksek siyasi, sosyal ve iktisadi verimliliğe ulaştırılmalarını hedefleyen bir uygulamadır (Demirci, 2000: XXII, 46-47).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, iktâyla feodalitenin karşılaştırması yanlış bir davranıştır. Çünkü ikisi arasında kıyaslanamayacak kadar farklılıklar vardır. Gösterdiği özellikler nedeniyle iktâ alınan tedbirler sayesinde hiçbir zaman feodaliteye benzememiştir. Bu nedenle her ikisi de kendi özellikleri ve tarihsel gelişmeleri içinde değerlendirilmelidir.

2.4. BÖLÜM

SELÇUKLULARDA İKTÂ SİSTEMİ

2.4.1. İKTÂ SİSTEMİ VE SELÇUKLULAR

İktâ sistemi, belirli yerlere ait devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık kumandan, asker ve sivil devlet adamlarına tahsis edilmesidir (Sevim ve Merçil, 1995: 517; Merçil, 1991: 175-176). O halde iktâ, ordu mensuplarına maaşlarına karşılık - büyüklüğü rütbelerine göre değişen- gelirinden faydalandıkları arazi parçasıdır (Nizamülmülk, 1999: 165).

İktâ sisteminin sık ve geniş uygulamasını Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçukluları'nda görmekteyiz. İktâ sistemi, Selçuklulardan itibaren belirli yerlere ait devlet gelirlerinin hizmet ve maaşlarına karşılık olmak üzere özellikle kumandan ve askerlere terk ve tahsis olunması şeklinde olmuştur. İşte Selçuklularda uygulanan bu sisteme askerî iktâ sistemi adı verilmiştir (Aktan, 1986: 171).

İlk ortaya çıkışıyla birlikte iktâ sisteminin gelişiminde önemli safhalar vardır. Zira iktâ müessesesinin gelişimindeki önemli safhalardan birisini Selçuklu dönemi oluşturmaktadır. Çünkü İslamiyet'in başlangıcından beri takip ettiği tarihi seyir ve gelişme nedeniyle iktâ müessesesi Selçuklu dönemi de dahil olmak üzere çeşitli safhalara ayrılmıştır (Turan O., 1950: V/II, 950).

2.4.2. SELÇUKLULARDA İKTÂNIN ÖNEMİ

Selçuklular askeri iktâ sistemini daha düzenli ve yaygın bir şekilde kullanmışlardır. Bundan dolayı iktânın müessese olarak Selçuklu tarihinde ayrı ve önemli bir yeri vardır (Demirci, 2000: XXII, 45).

2.4.3. İLK DÖNEM SELÇUKLU İKTÂLARI

Selçuklu Devleti kurulduktan sonra iktâ müessesesi çok büyük değişikliklere

uğramıştır (Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66). Zira Selçuklu Devleti'nin kurulması İslâm tarihinde olduğu gibi, iktâ müessesesinin gelişiminde de, imparatorluğu kuran kütlenin getirdiği yeni unsurlar ile kurulduğu sahalarda sosyal şartlarının karşılıklı etkileşiminden ileri gelen büyük bir değişiklik göstermiştir (Turan O., 1950: V/II, 952).

Fakat kuruluş devresinde, yani henüz Türk unsurlarının İslâmî müesseseler ile kaynaşmadığı zamanlarda, bir taraftan ordu göçebe askeri geleneklerine dayandığı, diğer taraftan da hüküm sürülen memleketlerde eski idarî ve malî esaslara dokunulmadığı için, Selçuklu askeri iktâsı denilen sistem henüz söz konusu değildir. Eski dönemlerden kalan ve Selçuklular devrinde de mevcut olan gayr-i askeri iktaların, esas itibarıyla bir değişikliğe uğramadan Selçuklular devrine geçen bu kuruluş safhasında, devletin askerî kuvvetlerinin esasını doğrudan doğruya sultan, hanedan ve boy beylerinin emrindeki Türkmen aşiretleri oluşturuyordu (Turan O., 1950: V/II, 952).

Bunun bir sonucu olarak, devletin idaresindeki topraklar, daha Göktürk ve Karahanlılar devrinde olduğu gibi Selçuklular devrinde de Selçuklu hanedan üyelerinin ortak malı sayılmıştır. Tuğrul Bey sultan kabul edilmekle beraber, Türkmen beyleri hanedana akrabalık derecesine veya nüfuzuna göre hisselerine düşen vilâyetlerde, idarî ve siyasî bakımdan, yarı istiklâlî sahip olmuşlardır. Bu sebeple İslâmî iktâ ile kaynaşan ve Selçuklu iktâsını meydana getiren eski Türk unsurlarından biri olmakla beraber, Selçuklu hanedanı ve büyük Oğuz boyları arasında yapılan ilk taksimler henüz İslâmî iktâ terimi ile ifade edilmemiştir (Turan O., 1950: V/II, 952; Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66).

Türkiye'de II. Kılıç Arslan zamanında, devletin hanedanın ortak malı olduğu anlayışına göre, toprakların taksimi suretiyle ortaya çıkan bu hakimiyet anlayışı İslâmiyet'in mülkiyet ve iktâ müessesesiyle bağdaştırılarak iktânın esasları dâhilinde

mahkemede tescil edilmiştir. Selçuklu hanedan üyeleri arasında iktâ terimi altında şüphesiz esas itibarıyla göçebe geleneklerine uyan taksimlerden hiçbir farkı olmayan ilk arazi dağıtımı h. 458 (m.1066)'de Alp Arslan'ın Melikşah'ı veliaht tayin ettiği zaman meydana gelmiştir. Eski taksimlerin iktâ adını almasından ibaret olan bu olay henüz Selçuklu devrine has askerî iktâ müessesesinin kuruluşu ile alakalı değildir (Turan O., 1950: V/II, 952).

2.4.4.SELÇUKLU İKTÂ SİSTEMİNİN KURULUŞ NEDENLERİ

Selçukluların iktâ sistemine baş vurmasının çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplerin en başta geleni arazi dağıtımını merkezî bürokrasisinin kontrolü altına sokmak olmuştur (Safi, 2002: V, 354).

İlk Selçukluların takip ettiği iktâ usulü, esas itibarıyla kendilerinden önceki İslâm devletlerindeki iktâ sistemidir. Onların bu hususta yaptıkları değişiklik, yani babadan oğula kalan askerî iktâlar meydana getirmeleridir. Selçuklu Devleti'nin nasıl tarihi ve toplumsal şartlar içinde kurulduğu düşünülürse bu yön daha iyi anlaşılır. Göçebe Oğuz kabilelerine dayanarak Horasan'da saltanatlarını kuran Selçuklu hükümdarları, yalnız onları değil çeşitli sebeplerle Orta Asya bozkırlarından gelen diğer Türk kabilelerini de yerleştirmek, onlara geçim vasıtaları temin etmek zorundaydı. Ne Horasan ne de İran'ın diğer sahaları, bu kadar yoğun kütlelerin tamamen yerleşmesine müsait olmadığından, Selçuklu hükümdarları batıya doğru yeni istila hareketleri yapmak mecburiyetinde kaldılar (Köprülü, 2002: 84).

Selçuklular döneminde iktâ sisteminin gelişmesinde bazı önemli olaylar sebep olmuştur (Pehlivanlı, 2004: 77). Tuğrul Bey gibi diğer Türk beyleri de devletin kuruluş safhasında askerlerini göçebe devrin usullerine göre elde ettikleri gelirler ile beslemişlerdir (Turan O., 1950: V/II, 952; Pehlivanlı, 2004: 77). Böylece iktâ sisteminin

en başta gelen nedenlerinden birisi ortalıkta gezinen Türk göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesi olmuştur (Safi, 2002: V, 354-355). Çünkü Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla, Orta Asya'da büyük bir nüfus yoğunluğu sonucu yer ve mera sıkıntısından dolayı birçok hareketlerde bulunan Oğuz kütlelerinin artık önleri açılan yakın doğu memleketlerine kütleler halinde akın etmeleri daha ilk günden itibaren Selçuklu Devleti'ni ve yerli halkı zor durumda bırakmıştı. Nizamülmülk başıboş dolaşarak ülkeye düzensizlik getiren ve Selçuklu rejimine meydan okuyan güçlerle ittifaka giren bu Türkmenlerin oluşturduğu sorunların farkındaydı. Devlet, bir taraftan bu yoğun göçebe kütlelerine yer bulmak, diğer taraftan emniyet ve asayişi sağlayarak memleketi ve reayayı korumak amacıyla, bu akını o zaman Müslüman olmayan Anadolu topraklarına yönlendirdi. Kendilerine toprak tahsis edilmek suretiyle aslında bu Türkmenler toprağa yerleştirilmiş olunacaktı. Bu politika Nizamülmülk'ün Türkmenleri yerleştirmek veya en azından onları göçebelikten kurtarmak için uyguladığı bir planın parçasıydı. Bunlar şehirleştirilmek suretiyle Selçuklu rejiminin gözetimi altına girmeleri sağlanacaktı (Turan O., 1950: V/II, 952; Pehlivanlı, 2004: 77; Aktan, 1986: 171; Safi, 2002: V, 355). İşte, İran'da ve Güney Kafkasya'da Türklerin çoğalması ve özellikle Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi, doğrudan doğruya böyle bir iktisadî zaruret ve nüfus baskısı sonucunda olmuştur (Turan O., 1950: V/II, 952; Aktan, 1986: 171; Köprülü, 2002: 84-85).

Fakat imparatorluğu kuran bu göçebe unsurun, yine o imparatorluğun yaşaması için, askerî kuvvetin esas olması zorunluydu. Bu nedenle, bir taraftan devletin henüz dayanmakta olduğu bu göçebelere yeni şartlara uydurmak için onları feodal hayat tarzı ve hakimiyet anlayışından uzaklaştırmak, diğer taraftan da eski yaşayışın verdiği alışkanlık dolayısıyla devam eden yağma hareketlerine son vererek devlete bağlı

yerleşik unsur haline sokmak gerekiyordu (Turan O., 1950: V/II, 952; Aktan, 1986: 171). İşte Selçuklu devrinde toprağa bağlı bir ordunun meydana çıkması ve göçebelere arazi dağıtılarak askerî iktâların kurulması; göçebelere tazyiki, ihtiyaç ve zaruretlere ve asker, idareci ile reaya arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinden doğmuştur (Turan O., 1950: V/II, 952; Aktan, 1986: 171; Pehlivanlı, 2004: 77).

Böylece Büyük Selçukluların askerî iktâlar tesis etmelerinin sebebi, devletin başlıca dayanak unsuru olan Türk toplumuna mensup kitleleri yabancı sahalara yerleştirmek, onlara toprak vermek ve gerektiğinde de askerî bir kuvvet olarak kullanma fikri olmuştur. Gerçekten Selçuklu ülkesine devamlı surette gelen Türk kabilelerinin iskânı önemli bir mesele olarak ortaya çıkmıştı. Bu topluluğu memleketin çeşitli yerlerine yerleştirmek ve aşiret hayatından kurtarmak için askerî iktâların kurulmasına lüzum görülmüştü (Köprülü, 2002: 85-86; Çetin, 1981: 82; Cin, 1985: 56; 1987: 61).

Selçukluların iktâ sistemini kurmalarında askerî nedenler de rol oynamıştır. Çünkü Selçuklular güçlü bir ordu kurmuşlardır. Ancak bu ordunun bakımı parayı bağıydı. Bunu da iktâ sistemini bütün imparatorluğa yayarak sağladılar. Zira bazı kesimlerde daha önceki hükümetler zamanında bu sistem henüz pek az uygulanmıştı. Yaygın bir askerî iktânın kurulması ile toprağa bağlı bir ordu meydana getirilmiş oluyordu (Cahen, 1990: 238). Yeni fethedilen memleketleri iskân etmek ve hudut boylarını teşkilatlandırmak ihtiyacı devlete ait topraklar üzerinde yine devlete ait vergilerin geliri ile geçinen ve donatılan büyük bir ordunun kurulmasını gerekli kılmıştı (Barkan, 1979: XII/I, 294; 1980, I, 816). Devlet bu göçebe kesime askerî hizmetleri karşılığında irsen arazi dağıtımını yaparak bu arazilere ait vergilerle reayanın şahsından alınan vergilerin tahsilini askerlere bırakmıştı (Aktan, 1986: 171-172).

Selçuklularda iktâ sisteminin kurulmasında iktisadî sebeplerin de etkisi olduğunu

söyleyebiliriz. Zira devlete ait arazinin iktâ suretiyle dağıtılması, üretimin artması ve bölgelerin daha gelişmiş hale gelmesi amacını taşımıştır. Nitekim bu sayede Selçuklu Devleti maaş ödemedi büyük bir orduyu besleme imkânı bulmuş ve üretimin artmasını da sağlamıştır. Böyle bir çareye baş vurmayan Gazneliler (962-1187) ise bazen askerine maaş vermekte günlük çekmişlerdir. Böyle hallerde komutanlar, vilayetlerdeki vergiyi kendi adlarına toplamaya başlamışlardır. Bu durum ise vilayetlerin harap olmasına neden olmuştur. Zira halk ile menfaat birliği olmayan askerlerin hareket ve tutumları, halkın topraklarını terk etmesine sebep olmuştur (Kazıcı ve Şeker, 1982: 206).

Selçuklu devrine ait kaynaklar Selçukluları ve özellikle Nizamülmülk'ü iktâ sisteminin kurucusu olarak gösterirken Büyük Selçuklu Devleti'nin iktâ sistemine başvurmasının sebeplerini de az çok ortaya koymuşlardır. Bu kaynakların ifadesine göre eskiden mal toplayıp askere sarf etmek adet idi ve kimsenin iktâsı yoktu. Abbasîlerin son zamanlarında ise mevcut iktâ sistemi bozulmuş, askerlerin maaşları aynî olarak ödenmekteydi. Nizamülmülk, hem çökmekte olan Abbasî sahasında, hem de Bizans feodalitesinin tesiri altındaki sahalarda toprakların harap olduğunu ve vergi toplanamadığını görünce bu sistemi yeniden ele alarak araziye herkesin derecesine göre mesela bir veya birden fazla köy verilmek suretiyle askerlere rütbeye göre iktâ etti. Bunda, kuvvetli bir merkezî otoritenin çevrelediği bu küçük muhtar bölgelerdeki topraklar daha itinalı ve akılcı işlenebileceği, iktâ edilenler kendi menfaatleri dolayısıyla iktâlarına itina gösterecekleri, arazinin divana bağlı kalarak doğrudan doğruya devletin kullanımında olmasından daha fazla bayındır bir hale geleceği düşüncesi esas olmuştur. Nitekim bu sayede memlekette imar ve üretimin hakikaten artmış, vergi daha kolay toplanmaya başlanmış ve ülke de üretim artışıyla paralel olarak gelişmiştir (Turan O., 1950: V/II, 952-953; Kazıcı ve Şeker, 1982: 206-207; Tabakoğlu,

1998: 93; Kuçur, 2000: XXII, 47).

2.4.5. SELÇUKLULARDA İKTÂNIN KURUCUSU

Tarihî kaynaklar askerî iktâ sisteminin kurucusu olarak Selçukluları ve özellikle Nizamülmülk'ü göstermişlerdir (Aktan, 1986: 172; Pehlivanlı, 2004: 77). Zira bu konuda El-Hüseyni (1999: 46) “evvela Türkler’e iktâ yapan Nizamülmülk’tür” demektedir. Çünkü Alp Arslan ve Melikşah’ın büyük veziri Nizamülmülk (1018-1092), Melikşah zamanında Selçuklu sahasındaki iktâ sisteminin yeniden düzenleyicisi olarak ortaya çıkmaktadır (Tabakoğlu, 1998: 93). Fakat Nizamülmülk, sadece iktâ sistemini yeniden düzenleyen kişi olmayıp o aynı zamanda bu sistemden en çok faydalanan kişidir (Safi, 2002: V, 354).

2.4.6. SELÇUKLU İKTÂSININ KAYNAĞI

İktâ sisteminin orjini hakkında şiddetli tartışmalar yapılmıştır. Bazı araştırmacılar arazi tahsisatını Nizamülmülk’ün başlattığını ifade etmişlerdir. Fakat bu tartışmalar geçmişe yönelik birtakım fikir yürütmelerden ibarettir. İktâ sistemi Selçuklulardan önce de mevcuttu. Zira Nizamülmülk eski sultanların iktâdan geniş ölçüde yararlandıklarını söylemiştir. Nizamülmülk iktâ sisteminin protokolünde öylesine büyük bir değişiklik yapmıştır ki, bu yüzden daha sonra gelen rejimler iktâ modelini onunla özdeşleştirmişlerdir. Nizamülmülk’ün bu sisteme getirdiği yenilik, daha önceden var olan iktâların değişik tiplerini bir araya getirerek birleştirmesidir. Bu değişim çok hızlı bir şekilde devletin militerleşmesini sağlamıştır (Safi, 2002: V, 354).

Selçukluların Türk-İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle kurdukları yeni müesseseler arasında, askeri iktâ sistemi en önemlisini oluşturmaktadır. Gerçekten Selçuklu Devleti, daha kuruluş devresinde hâkimiyet sahalarına ayrılırken bu taksimin iktâ terimiyle ifade edilmesi Türk ve İslâm unsurlarının bu müessesenin doğuşundaki

etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekten İslâm dünyasına ait bulunan iktâ usulü Selçuklu devrinde Türk askerî ve idarî feodalizmine göre tamamıyla yeni özellikler kazanmıştır (Turan O., 1993: 312; Aktan, 1986: 171).

İslâm dünyasındaki toprak idaresine dair bazı eserlerde Selçuklu iktâsı ve onun kökeni hakkında bazı fikirlere rastlanılmaktadır. Bu eserlerde onun üzerinde bazen Abbasî, bazen İran tesirleri aranmıştır. Yine bu fikirler arasında bunun Selçuklarda Orta Asya'dan getirildiğine, dolayısıyla kökeninin Türk olduğuna dair fikirler de mevcuttur. Selçuklu askerî iktâsı hakkında bilgi veren kaynakların bunu doğrudan doğruya Nizamülmülk'ün icâdı olarak göstermeleri bu sistemin İslâm dünyasınca bilinmediğini, İslâm müelliflerinin bunu Abbasî iktâsı ve İran tesiriyle alâkalı görmediklerini ifade etmektedir. Bütün imparatorluğun askerî iktâlara ayrılması gibi büyük bir değişikliği gösteren bu sistemin sırf Nizâmülmülk'ün dehasıyla vücut bulmasına dair kaynakların izahı, bunun İslâm dünyasında ilk defa olarak devlet teşkilâtının başında bulunan devlet adamı vasıtasıyla tatbik edildiğinden başka bir anlam ifade etmez. İslâm dünyasında ilk defa Selçuklularla birlikte tatbik edilen askerî iktâların kökeni hakkında fikirler ileri sürülürken bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin daha önceki zamanlarda yaşadığı sosyal, hukukî, askerî hayat ve gelenekleriyle ilişkilerini düşünmemek ve tamamıyla yeni olarak getirdiği bir müessesenin kaynaklarını kendi bünyesinde aramamak yanlış bir davranıştır. Dolayısıyla askerî iktâların meydana çıkmasının nedenleri, eski Türk devlet anlayışı, sosyal hayat tarzı ve Anadolu'nun fethini hazırlayan tarihi etkenlerdir (Turan O., 1948: XII, 566-568).

Nizamülmülk'ün Alp Arslan'a değil Malikşah'a vezirlik ettiği bir zamanda meydana getirdiği iktâ sistemi esas itibarıyla eski iktâ sistemlerinden farklıdır. Kaynakların bunu açıkça söylemeleri yeni iktâların eskilerinden tamamen farklı bir

bünye arz etmesinden dolayıdır. Nitekim eski iktâlar hakkında verilen bilgilerin Selçuklu iktâsı ile karşılaştırılması da bunu göstermektedir. Bu nedenle Selçuklu iktâsının kaynağı hakkında ileri sürülen fikirler yanında bu sistemin Gazneliler'den geldiği iddiası tarihi hakikatlere aykırı olmaktadır. Selçuklu askerî iktâsının kuruluşunu Selçuklular zamanında meydana gelen birçok yenilikler gibi, Nizamülmülk'ün dehasına atfedilmesi, sadece İslâm dünyasınca meçhul olan bir sistemin onun devlet idaresi başında ve onun eliyle tatbik sahasına çıkması ile alâkalıdır. Nizamülmülk'ün asıl dehâsı Türk ve yerli müesseseleri yakından bilerek, bunları yeni şart ve zaruretlere göre, birbirleriyle kaynaştırma ihtiyacını duyması ve bunu yapmasındadır (Turan O., 1950: V/II, 953).

Nizamülmülk eski Türk müesseselerini uzun süren vezirlik zamanında yakından öğrenmiş ve imparatorluğun teşkilâtlanmasında bunların lüzûm ve önemini tamamiyle kavramıştı (Turan O., 1950: V/II, 953). Selçuklu devlet adamının askerî iktâları kurarken yaptığı şey, eski Türk askerî ve idarî geleneklerini yeni şartların icabına göre ayarlamasından ibarettir (Turan O., 1950: V/II, 953; Türk Ansiklopedisi, 1972: 66; Pehlivanlı, 2004: 77-78).

Esasen Selçuklu iktâsının kaynağı hakkında fikirler ileri sürülürken, bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin daha önceki zamanlarda yaşadığı askerî, idarî ve hukukî hayat tarzlarıyla ilişkilerini düşünmek ve bu unsurları bizzat kendi sosyal bünyelerinde aramak ilmî bir zarurettir. Nitekim göçebelerin İslâmiyet'ten önceki hayat ve idarelerine dair bir takım kayıtlar Karahanlı ve Selçuklu devrinde Türkmen boylarına tahsis edilen ve eski devrin hayat ve geleneklerinin devamından başka bir şey olmayan iktâlar, Selçuklu iktâsıyla mukayese edilirse esas itibarıyla aradaki farkın göçebe ve yerleşik hayat tarzlarına ait yeni bir iktâ teriminin ortaya çıkışından ibaret olduğu göze

çarpmaktadır (Turan O., 1950: V/II, 953).

Selçuklu devri teşkilâtında yapılan önemli yeniliklerden olan askeri iktâ sistemi bir toprak bağıışı olmayıp kolayca malikâneye dönüşen İslâm iktâsından farklıdır. Bir sorumluya emanet edilen arazi iyi işletildiği sürece sahibinde kalıyor, aksi halde en geç üç yıl sonra ondan alınıp orduya asker besleyen başka birisine veriliyordu. Böylece bir taraftan mevcudu çok yüksek orduların devlete yük olmadan donanımı mümkün kılan, diğer yandan verim ölçüsünde vergi artacağı için iktâ sahiplerinin de gayretiyle memleketin zengin hale gelmesine yardım eden Selçuklu iktâ usulü, aslında eski Türk mîrî toprak hukukunun yeni şartlara uydurulmasından ibarettir (Kafesoğlu, 1988: XII/II, 271; 1992: I, 361; 1993: 356; 1993: 98).

Selçuklularda uygulanan iktâ sistemi, ülkeyi hanedan üyelerinin ortak malı sayan Türk hâkimiyet anlayışının İslâm toprak hukuku ile kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Ülkeyi hanedan üyeleri arasında doğu-batı, güney-kuzey, diye bölen bu anlayış, büyük arazi parçalarını hanedan üyelerine ve büyük komutanlara hizmetlerine ve emirleri altındaki asker ve memurların ücretlerine karşılık olarak verilmekteydi (Kurt, 1999: III, 60).

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde toprakların kişilere işletilmek üzere sınırlı bir mülkiyetle verilmesine iktâ denilmiş olup bu sistem sonraki İslâm devletlerinin iktisadî yapılarının en önemli unsuru olmuştur. Önceleri boş toprakları işletmeye açma amacıyla yapılan iktâlar önemliken daha sonra kamu görevlilerine ve askerlere maaşlarına karşılık yapılan iktâlar önem kazanmıştır. İşte Selçuklular bu sistemi kabul etmişlerdir (Saatçi, 1991: 227).

Selçuklular, Büveyhiler'in ve Gazneliler'in askeri iktâ rejimlerini Nizamülmülk eliyle düzenlemeye ve merkezileştirmeye çalıştılar. Selçuklular sistemlerini iktâyı bir

hizmet karşılığı olarak verme düşüncesi üzerine kurdular. Bu sistemde mevcut çeşitli iktâ sistemleri içinde en yaygını askeri iktâdır. Selçuklu iktâ sisteminde hakim unsur, askeri iktâdır ve Büveyhiler zamanındaki uygulamanın bir devamı sayılır (Duri, 1991: 132-133).

Böylece Selçuklu iktâ sisteminin eski Türk askerî ve idarî gelenekleriyle İslâmî geleneklerin birleşmesinden oluştuğunu söyleyebiliriz. Çünkü Selçuklu iktâ sistemi, eski Türk gelenekleriyle İslâmî geleneklerin zamanın şartlarına ve gereklerine göre birleşmesinden oluşmuştur.

2.4.7.SELÇUKLULARDA İKTÂNIN KURULUŞU

İktâ sistemi Selçuklulara has bir müessese değildir. Bu sistem çok eskiden beri bir çok devlette bu arada Türk-İslâm devletlerinde de vardı ve her millette farklı derecede de olsa uygulanmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 17; Cin, 1985: 57; 1987: 63; Aktan 1986; 171).

Bazı kaynaklar, askeri iktâyı Selçuklu tarihindeki birçok idarî ve askerî yenilik gibi ilk defa Nizamülmülk'ün kurduğunu yazarsa da gerçekte onun yaptığı, eskiden beri bilinen ve özellikle Büveyhiler tarafından geliştirilen bu usulü daha sistemli bir yapıya kavuşturmaktan ibarettir (Kuçur, 2000: XXII, 47).

Abbasiler zamanında her ne suretle olursa olsun kendilerine geniş arazi iktâ edilmiş olan nüfuzlu adamlar ve özellikle askeri sınıf, devlet hazinesine verecekleri gelirleri vermiyorlardı. Esasen fazla gelir sağlamak maksadıyla çiftçiye azami derecede baskı yaptıkları için gelirler devamlı surette azalıyor, iktâ sahipleri de bunları hazineye iade ederek karşılığında tazminat istiyorlardı. Devlet, askerlerin elindeki bu iktâları alarak onlara sadece belirli maaş vermek için çok çalıştıysa da bunda pek başarılı olamadı. Onlar, büyük arazi sahibi veya vergi mültezimi sıfatıyla meşru olmayan

menfaatler sağlamaktan vazgeçemiyorlardı. Bu suretle hem devlet gelirlerini kaybederek malî bir felakete sürükleniyor, hem de çiftçi sınıfı iktisadî bakımdan tamamıyla harap oluyordu (Köprülü, 2002: 78-79). Böylece Abbasiler zamanında valilerin aynı zamanda mültezim olarak vergi toplamaları adaletsiz bir idare oluşturmuş ve ekonomik yıkım meydana getirmişti (Pehlivanlı, 2004: 77).

Selçuklular döneminde ise buna yeni bir düzen getirildiği görülmektedir (Pehlivanlı, 2004: 77). Zira Büyük Selçuklu Devleti kuruluşundan sonra yeni şartlara uygun askerî iktâların meydana getirilmesi zaruri olmuştur. Bu yeni iktâ sisteminin kurucusu Nizamülmülk'tür (Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66). Zira iktâ konusunda vezir Nizamülmülk büyük bir inkılap yapmış (Kafesoğlu, 1953: 164) devletin külfetini azaltmak, askerinin sayısını çoğaltmak ve el altında hazır kuvvetler bulundurmak amacıyla yeni bir usul kurmuştur (Uluçay, 1975: 271).

Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri Nizamülmülk, Selçuklu merkezî idaresinin çok kuvvetli bulunmasından istifade ederek kendisinden önceki sistemi değiştirmiştir (Köprülü, 2002: 79). Zira Büyük Selçuklulara kadar İslâm devletlerinde topraklar, yıllık gelirlerine göre büyük parçalar halinde ayrılarak hükümdarın yakınlarına, nüfuzlu şahıslara, komutanlara ve yüksek devlet memurlarına verilmiştir (Uluçay, 1975: 271; Kafesoğlu, 1953: 164). Fakat mükâfat çeşidinden olup vergiye tâbi olmayan ve devlete çok az bir menfaat sağlayan bu tarz iktâ; bir taraftan iktâ sahibinin halk üzerinde gereksiz baskısına, sahibinin ilgisizliği yüzünden toprağın boş kalarak çiftçinin iktisadî çöküntüsüne ve geniş malikaneler edinen iktâ sahiplerinin derebeyler gibi hükümdarın karşısına dikilmesine neden olmuştur. Nizamülmülk, faydasızlığı bir tarafa çok zararlı olan bu tarzı değiştirerek, Osmanlılarda dahi başarıyla uygulanan yeni bir askerî iktâ sistemini kurmayı başarmıştır (Kafesoğlu, 1953: 164).

Böylece Nizamülmülk'ün gerçekleştirdiği büyük yeniliklerden biri askeri iktâ sahasında olmuştur (Kafesoğlu, 1971: IX, 332). İktâ sistemi Selçuklulardan önce İslâm devletlerinde ortaya çıkmış bir sistemdi (Pehlivanlı, 2004: 77). Dolayısıyla iktâ devlet idaresinde evvelce bilinen bir müessese olmakla beraber, Nizamülmülk bunu şahsî takdirlerin sonucu olmaktan çıkarıp, devletçe tespit edilen belirli kanunlara bağlamış ve ayrıca iktâ sahiplerini merkeze karşı daima sorumlu tutan, iktâlardaki halkın haksızlığa uğramasına meydan vermeyen esaslar çerçevesinde yürüterek iktâ sahiplerine, halka ve devlete faydalı bir müessese haline getirmiştir (Kafesoğlu, 1971: IX, 332) Ancak Selçuklular bu sisteme sadece askerleri değil, başka görevlileri de katarak sistemi genişletmişlerdir (Pehlivanlı, 2004: 77).

İslâm âleminin doğu kısmında iktâ usulü ancak Türk fetihlerinden sonra geniş bir şekilde gelişmiştir. Daha eski zamanlarda bile hizmetlerin yerine getirilmesinde vazifeli askerlere mükâfat olarak arazi verildiği görülmüşse de, bunlar o kadar azdır ki Nizamülmülk, eski zaman hükümdarlarının hiç iktâ vermediklerini ve askerlerine yalnız para ödediklerini söyleyebiliyordu. Onun zamanında bu usul, Gazneli devletinde hala yürürlükte idi (Barthold, 1990: 328).

Nizamülmülk, imparatorluğun has dışındaki arazilerini küçük parçalar şeklinde iktâlara bölerek askeri hizmetler karşılığı olmak ve irsen intikal etmek suretiyle kumandan ve askerlere verdi (Köprülü, 2002: 79; Kafesoğlu, 1953: 164; Uluçay, 1975: 271). Bu askerler devletten maaş almazlar, kendilerine ayrılan iktâlardan alınan vergilerle geçinmişlerdir (Uluçay, 1975: 271).

İşte bu suretle, Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk defa askerî hizmet karşılığında, irsi olmak üzere askeri iktâlar meydana getirilmiştir. Halbuki bundan evvel, Selçuklular tarafından bir çok idarî müessesesi taklit edilen İran ve Maveraünnehir'deki eski İslâm

devletlerinde de iktâ usulü yürürlükte olmakla beraber askere arazi verilmez, yalnız maaş verilirdi (Köprülü, 2002: 80).

2.4.8. SELÇUKLULARDA İKTÂNIN KURULUŞ TARİHİ

Selçuklularda askerî iktâ sisteminin kuruluş tarihi Sultan Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ı veliaht olarak tayin ettiği 1066 yılı (Göde; 1997: 159), Nizamülmülk'ün Sultan Melikşah'a vezirlik ettiği dönem (Kazıcı ve Şeker; 1982: 207) ve Melikşah'ın saltanatının ikinci yılı (h.466/m.1073) olarak gösterilmiş ve on beşinci yılından itibaren de ülkenin her tarafında yaygınlaştığı (Kuçur, 2000: XXII, 47) ifade edilmiştir. Zira Nizamülmülk'e atfedilen bu kuruluşun Malikşah ve Nizamülmülk'ün son yılları demek olan 1087'den önce oluştuğunu Nizamülmülk tarafından halifeye ait bazı yerleri Türkmenlere iktâ edenlerin taltif edildiklerini, Malikşah'ın Antakya ve Mâverâünnehir seferleri esnasında artık bu sistemin imparatorluğun her tarafında yaygınlaştığını ifade eden kaynaklar vardır (Turan O., 1950: V/II, 953). Görüldüğü üzere Selçuklularda iktâ sisteminin kuruluş tarihini kesin olarak tespit edemesek de, bu sistemin büyük vezir Nizamülmülk tarafından kendi vezirliği döneminde yine kendi eliyle kurduğunu tereddütsüz söyleyebiliriz.

2.4.9. SELÇUKLU İKTÂ SİSTEMİNİN DİĞER DEVLETLERE TESİRİ

İslâmî bir gelenek olarak Büyük Selçuklularda görülen askerî iktâ sistemi, imparatorluğun her tarafına yerleştikten sonra yavaş yavaş etrafa yayılmaya başlamıştır. Eski Türk toprak hukukunun bir devamı olduğu ileri sürülen bu ilk askerî iktâ usulü, yine ufak tefek değişikliklerle ondan sonra gelen bütün Türk-İslam Devletlerinde de tatbik edilmiştir. Bu suretle Selçukluların diğer müesseseleri gibi ondan doğan veya onun medeni etkilerine maruz kalan diğer devletlerde de uygulanmaya başlanmıştır. Bu ülkeler türlü Atabeylikler, Harzemşahlar biraz daha değişim ve gelişime maruz kalarak

Türkiye Selçuklularıdır. İktâ bu yolla tımar adı altında Osmanlılara intikal etmiştir. Bunun yanında Musul Atabeyleri vasıtasıyla Mısır'a geçmiş, Fatımi iktâsının değişmiş şekliyle Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde Selçuklulardaki önemini kazanmış ve hatta Selçuklu idaresinde kalmış toprakların ele geçirilmesiyle Gurîlere ve bu yolla Aybeg zamanında bizzat Hindistan'a kadar yayılmıştır (Turan O., 1950: V/II, 953-954; Kazıcı ve Şeker, 1982: 208; Kazıcı, 1991: 297; Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66; Tabakoğlu, 1998: 95; Kafesoğlu, 1971: IX, 332; Uluçay, 1975: 271).

Şimdi, Büyük Selçuklu Devleti'nden doğan diğer Türk devletlerinde askerî iktâ sisteminin mevcudiyeti hakkındaki tarihi delilleri zikrederim. Halep Atabeyleri'nde veraset yoluyla erkek evlada geçen askerî iktâlar mevcuttur. Bunlar nasıl Selçuklu müesseselerini hemen hemen aynen muhafaza etmişlerse bunların bir devamı olan Eyyûbîler de aynı esasları takip etmişlerdir. Yine Büyük Selçukluların diğer bir uzantısı olan Harzemşahlar Devleti'nde de iktâ sisteminin ve askerî iktâların mevcudiyetini görüyoruz. Devletin büyük memurlarına, büyük askerî kumandanlara verilen büyük iktâlardan başka, kendilerine ikta edilen arazide yaşayan ve harp zamanında hükümdarın emrindeki orduya katılarak harp bittikten sonra tekrar kendi topraklarına çekilen mühim bir kısım erler de vardı. Bununla beraber, Harzemşahlar'da hükümdarın daimi ordusundaki erlere hem toprak hem de maaş verildiğini gösteren bazı kayıtlar dahi vardır. Böylece Selçuklu iktâ sisteminin Harzemşahlar devrinde de hemen aynı esaslar dâhilinde devam ettiğini söyleyebiliriz. Büyük Selçuklu Devleti'ne mirasçı olan diğer devletlerde devamını gördüğümüz bu sistem, Anadolu Selçukluları'nda da mevcut olmuştur. Askerî iktâların meydana getirilmesini gerektiren etkenler bu sistemin özellikle Anadolu topraklarında her yerden daha kuvvetli olmasının sebeplerini anlatmaktadır. Hanedan üyelerine, devlet memurlarına, memleketleri ellerinden alınan

bazı prenslere, Moğol istilasından sonra yönetimlerindeki aşiretlerle birlikte kaçıp Anadolu'ya sığınan Harzem emirlerine geniş araziler iktâ edilmiştir. Bu iktâlar belirli kıymetlere sahip olup iktâ sahipleri bu kıymet nispetinde emirlerinde asker bulundurmaya mecburdurlar. Büyük iktâlara sahip olan emirler, lazım oldukça başkente gelirler veya aldıkları emir üzerine belirli bir noktada emirlerindeki askeri kuvvetle orduya katılırlar ve iş bittikten sonra tekrar kendi yerlerine dönerlerdi (Köprülü, 2002: 87-89).

Böylece Büyük Selçuklu Devleti'ne mirasçı olan çeşitli Türk devletlerinde, Selçuklularda olduğu gibi, irsi mahiyette askeri iktâ sistemi devam etmiştir. Anadolu Selçukluları'nda da bu sistemin -Büyük Selçuklular'daki aynı esaslar dahilinde- devam ettiğini ve geliştiğini görüyoruz. Özellikle sınırlarda bu teşkilatın büyük önemi vardır (Köprülü, 2002: 99).

2.4.10.SELÇUKLU İKTÂLARININ ESASLARI

İktâ sistemi Selçuklu kurumları arasında en fazla yanlış anlaşılandır. Karışıklığın temel sebeplerinden birisi, iktânın Nil'den Hus'a kadar uzanan bölgede Avrupa tımarının dengi olan bir sistem olarak görülme eğilimi ve buradaki feodal sistemle alakalandırılmasıdır (Safi, 2002: V, 354).

Büyük Selçuklu iktâsı sadece askerî bir sistem değil, aynı zamanda idarî kadroları da besleyen malî bir sistem olmuştur (Pehlivanlı, 2004: 77). Selçuklu iktâsının Avrupa feodalizminden çok Bizans proniasıyla (dirlik) mukayese edilmesinin çok daha verimli sonuçlar doğuracağı savunulmaktadır. Avrupa modelinin tersine iktâ sistemi, genellikle miras yoluyla babadan oğula geçmekteydi (Pehlivanlı, 2004: 77; Safi, 2002: V, 354). İktâ sistemi, hiçbir olağan formunda efendi ve vasala karşılıklı yükümlülükler yükleyen bir sistem içermemiş, bunlardan her biri topraklarında olduğu kadar askerlik

hizmetinde de inkar edilmez haklara sahip olmuştur diyerek bu sistemi feodalizm olarak adlandırmaya çalışanlar olmuştur (Safi, 2002: V, 354).

Fakat Selçuklu iktâsını feodalite ile karşılaştırmak mümkün değildir. Çünkü iktâ feodalite veya derebeylik anlamına gelmediği gibi bu yola düşmemesi için de gerekli tedbirler alınmıştır. İktâlar, bazen maaşlar nakit olarak ödeneceği gerekçesiyle bağımsızlık eğilimi gösteren askerlerden geri alınmıştır (Tabakoğlu, 1998: 92; Saatçi, 1991: 228).

Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetindeki topraklarda, toprak ve toprak gelirleri ülkeye faydalı hizmetler veren devlet adamlarına hediye olarak verilmiştir. Fakat bu sistem Batı'daki feodal devletlerde olduğu gibi Selçuklularda asla laçkalaşmamış, ölçüsü iyi ayarlanmış ve devamlı kontrol altında tutulmuştur (Miquel, 1991: I, 247).

Selçuklulardaki iktâ teriminin tercümesi için gelir tahsisatı veya arazi bağışi gibi terimler önerilmiştir. Çünkü böyle bir tercümenin İslâm feodalizminden daha az yanıltıcı olduğu savunulmuştur (Safi, 2002: V, 354).

Devlet elinde bulunan ve mülkiyeti kendisine ait olan arazileri gözü kapalı olarak herkese vermemiştir. Böyle bir araziye sahip olabilmek bir takım hizmetlerin yerine getirilmesine bağlıdır. Kendisine iktâ verilen kimse vazifesinden azledilince iktâsı da elinden alınmış, reaya ile aralarında meydana gelebilecek anlaşmazlıklarda haksızlıkları tespit edilen iktâ sahipleri de vazifelerinden uzaklaştırılmıştır (Kazıcı ve Şeker, 1982: 207).

İktâ sistemi çoğu zaman diğer kurumlarla birlikte işlev görmüştür (Safi, 2002: V, 355). Bu nedenle diğer kurumlarla iktâ arasında sıkı bir bağ vardır ve bu sistemi değerlendirirken bu bağları göz önünde bulundurmak gereklidir.

İktâ edilen topraklarda ferdi mülkiyet söz konusu olmadığı için toprağı işleyen

köylüler sadece toprağın kullanım hakkına sahip olmuşlar, rakabe denilen soyut mülkiyet ise devlete ait olmuştur. Bu nedenle iktâlarda hibe, vakıf ve satışa asla izin verilmemiştir. İktâyâ bakan askerın ölümünden sonra büyük oğlu bu görevi ele almış ve bu zamanla bir örf haline gelmiştir. Fakat bu anlayış daha çok küçük iktâlarda söz konusu olmuştur. Zira büyük iktâlarda iktâ sahipleri çok defa bu toprakları hayatları boyunca ellerinde tutamamışlardır (Tabakoğlu, 1998: 91; Saatçi, 1991: 228). Çünkü devletin feodal kuvvetlerin belirmesini önleme çabalarından dolayı saltanat kavgalarına karışan iktâ sahipleri tuttukları tarafın yenilgisiyle iktâlarını kaybetmişlerdir. Çünkü onlar artık devlete hizmet etmiyorlar demektir (Tabakoğlu, 1998: 91).

İktâ hizmet ile bağlantılı olduğundan, büyük iktâ sahiplerinin ve özellikle merkezdeki yüksek sivil devlet adamlarının çocukları babaları kadar ehliyetli olmadıklarından dolayı babalarının iktâlarına mirasçı olamamışlardır. Bu yüzden de büyük iktâlar sık sık el değiştirmiştir. İktâsını iyi idare edemeyen, zulme ve haksızlığa yeltenen veya itimadı kaybeden küçük iktâ sahipleri de iktâlarını kaybetmişlerdir (Tabakoğlu, 1998: 91-92).

Selçuklu Devleti'nde iktâ verilmesi adet yerine geçtiği halde, serf usulünün kurulmasına yol açmamıştır (Barthold, 1990: 328). Büyük Selçuklularda arazinin askerî iktâlara taksiminden sonra, devlete ait arazinin azalmış Gazneliler'de ve Samaniler'de o araziye idare eden memurun büyük önemi olmasına karşılık Selçuklu idaresinde bu memuriyetin eski önemi kalmamıştır (Köprülü, 2002: 80; Barthold, 1990: 328).

Büyük Selçuklu iktâlarında toprak babadan oğula bazı koşullarla kalabilmiştir. Üretim artışı geliri de arttıracığı için iktâ sahiplerini üretim artışına teşvik etmiştir (Tabakoğlu, 1998: 92). İktâ sahipleri yaşlandıkları veya öldükleri zaman, çocuklarına ancak ilk kademedeki iktâlar kalmış, terfilerle kazanılan kısımlar devlete geçmiş veya o

vazife yeni tayin olunana verilmiştir (Tabakoğlu, 1998: 94; Akdağ, 1995: I, 31).

Bir tımarlı sipahi öldüğünde iktâsı oğluna verilmiştir. Hatta iktâ sahibinin oğlu küçükse büyüünceye kadar iktâyı idare edecek birisi ona vekâlet etmiş Selçuklu Devleti feodallerinden olan Melik Âdil Nureddin Mahmud'un askerleri:“İktalar bizim mülkümüzdür, evlatlarımız bizden sonra varis olurlar. Onun için biz de emin olarak muharebe ederiz” demişlerdir (Uzunçarşılı, 1988: 52-53). İktâ kimin ise orası onun nüfuz ve idaresi altında olmuş, o mıntıkanın tımarlı sipahisi onun veya vekilinin kumandasında sefere gitmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 113).

Selçuklularda iktâ sahipleri bütün ihtiyaçlarını (at, silah, yiyecek, içecek vb.) bizzat kendi iktâlarından sağlamışlardır (Aktan, 1986: 172). Savaşlarda yararlılık gösterenler iktâ vermek suretiyle taltif edildikleri gibi yine büyük hizmeti geçen askerlerin mevcut iktâları da arttırılarak daha yüksek gelirli olanlarla değiştirilmiştir (Aktan, 1986: 172; Ana Britannica, 1994: XI, 505).

İktâ olarak verilmiş bir arazi hiçbir zaman değişime tâbi tutulmamıştır. Yani toprakta eksiltme ve değiştirme yapılmamıştır. Zira bu konuda İbn Bîbî (1996: I, 150) “Anadolu Selçuklu hükümdarı I. İzzeddin Keykâvus divanı tarafından bir kimse adına bağlanmış olan iktâ veya bağışta hiçbir zaman eksilme veya değişme olmazdı. Eğer menşur sahibi eceliyle ölürse, ona ait olanlar ailenin geri kalanlarına ve yakınlarına kalırdı” diyerek bu durumu açıkça göstermiştir.

Emirlere ve mevki sahiplerine iktâlar hizmet karşılığı olarak verilmiştir. Bunlardan herhangi birisi hizmetten azledildiğinde iktâsı da elinden alınmıştır. Hükümdar değişince bütün iktâların beratları değiştirilmiş ve yeni hükümdar adına berat verilmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 57; Alptekin, 1994: VII, 205; Sevim ve Merçil, 1995: 517; Merçil, 1991: 176; Uzunçarşılı, 1988: 57).

Şehzadelere, emirlere, devlet görevlilerine ve hanedana mensup olan kadınlara verilen iktalar, ülkeler veya büyük malikâneler halinde olup sahipleri olan melikler serbest olarak hareket etmiştir (Kafesoğlu, 1953: 164). Komutan ve sipahiler iktâları oranında asker beslemişlerdir (Kafesoğlu, 1953: 164; Ana Britannica, 1994: XI, 505). Araziler irsen intikal etmekle beraber, ölüm veya azil gibi hallerde varisler namına iktâ beratlarının yenilenmesi icap etmiştir. Ayrıca hükümet erkânına, memuriyetlerine mahsus verilen iktâlar da vardı ki, bu ancak o vazifenin devamıyla ilgiliydi. Gerekli hallerde iktalar sultan tarafından attırılabilirdi (Kafesoğlu, 1953: 164).

İktâ sahibi, halktan ancak miktar ve çeşitleri kanunlarla tayin edilmiş olan bir kısım vergileri tahsil etmeye yetkileri vardı. Yetkilerini aşanların elinden iktâlarının alınması bir prensip olarak kabul edilmiştir. İktâlar bir hizmet karşılığı ve hükümdarın arzusuna bağlı olarak belli bir müddet için verilmiş ve ancak vazife ile birlikte babadan oğula kalmıştır. Benzeri bir iktâ sistemi ana prensipleri daha da geliştirilmiş olarak Anadolu Selçukluları'nda uygulanmıştır (Barkan, 1979: XII/I, 294; 1980, I, 816).

Büyük Selçuklular büyük iktâlara izin verirken, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar izin vermemişlerdir. Bu sistem Osmanlı tımar sisteminin esasını teşkil ederek, XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür (Saatçi, 1991: 228).

Vezir Nizamülmülk'ün, Büyük Selçuklu Devletinde yapmış olduğu idarî ıslahattan sonra, bu imparatorlukta askeri hizmet karşılığında dağıtılmış olan iktâlar, Anadolu Selçuklularına ve dolayısıyla Osmanlılara ana hatlarıyla bir tımar örneği oluşturacak bazı özellikler taşımıştır (Kazıcı ve Şeker, 1982: 208; Barkan, 1979: XII/I, 294; 1980; I, 815-816). Bu sebeple Osman Gazi (1299-1326), fethedilen yerleri dirlik olarak dağıtmış ve bunlarla ilgili bazı hükümler koymuştur. Osman Gazi bu konuda “bir kimseye tımar verdiğimde sebepsiz olarak o tımar elinden alınmasın ve öldüğünde

oğluna küçük dahi olsa verilsin. Eğer çocuk küçükse hizmetçileri o büyüyünceye kadar onun yerine sefere katılsın. Herkim bu konuda kanun yaparsa Allah ondan razı olsun. Neslimden bir kişi bu kanunlardan başka kanunlar koyarsa bu işi yapan ve yaptırandan Allah razı olmasın” demiştir (Kazıcı, 1991: 297-298; Kazıcı ve Şeker, 1982: 208-209; Oflaz, 2002: X, 696). Selçuklu tatbikatı ile hemen hemen aynı özellikleri taşıyan bu sözlerden; sebepsiz yere hiç kimsenin tumarı elinden alınamayacağı, tumar sahibinin ölümü halinde tumarı oğluna kalacağı, oğul küçükse sefere gidecek yaşa gelinceye kadar hizmetkârlarının sefere gitmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır (Kazıcı, 1991: 298; Kazıcı ve Şeker, 1982: 209; Köprülü, 2002: 91). Gerek tumar sisteminin ve gerekse bu esasların Selçuklular devrinden kaldığı düşünülürse Osman Gazi'nin sadece eski sistemi devam ettirdiği kendiliğinden anlaşılır (Oflaz, 2002: X, 696; Köprülü, 2002: 91).

2.4.11. İKTÂ SAHİPLERİNİN HUKUKİ DURUMU

İktâ sahipleri hukukî durum bakımından iktâ sahalarında sonsuz yetkilere sahip olamamışlardır. Zira övgüye değer bir iktâ sahibinin özellikleri, hak ve yetkileri Selçuklu iktâ sisteminin kurucusu olan Nizamülmülk tarafından çok güzel bir şekilde açıklanmıştır. Nitekim onun eserinde iktâ sahibinin hak ve yetkileri; “Ellerinde iktâ bulunan iktâ sahipleri, reaya nasıl davranacaklarını ve kendilerine bırakılan vergiyi nasıl alacaklarını iyi bilmelidir. Verginin ancak iyilikle alınmasına izin vardır. Reayanın şahsını, malını, oğlunu, mülk ve eşyasını zarara uğratacak derecede vergi alınmasına izin yoktur. Reaya padişahın dergâhına giderek kendi halini açıklamak isterse, iktâ sahipleri bunları engelleyemez. Kanunların dışına çıkan iktâ sahiplerinin iktâları elinden alınarak cezalandırılır. Kanunlara uymayan iktâ sahiplerinin azarlanması diğer iktâ sahiplerinin bundan ibret almaları içindir. Herkes bilmelidir ki, mülk ve reaya sultanındır. İktâ sahipleri ve valiler, birer yönetici olup halka zulmettikleri takdirde

padişahın azabından korksunlar. Dünyada iyi unvana sahip olmak, öteki dünyada da kurtuluşa ermek için iktâ sahipleri adaletli davranmışlardır. Halka sıkıntı vermemeleri için bir iki yıla kadar iktâ sahipleri değiştirilmeli, ülkenin imar görmesi için reayaya adaletli davranılmalıdır. İktâ sahipleri, askerlerinden ölen veya herhangi bir sebepten dolayı kaybolanları askerlerini bildirmeli, önemli işler için onları her an hazır tutmalıdırlar. Eğer iktâ sahiplerinden birisi seferden geri kalırsa bu fermanla olmalı, şayet buna uymazlarsa azarlanarak para cezasına çarptırılmalıdır” (Nizamülmülk, 1999: 23, 29, 71) şeklindeki ifadelerle dile getirilmiştir.

İktâlarda mevcut olan esnek mülkiyet anlayışı çerçevesinde iktâ sahipleri, hizmetlerinin devamı şartıyla maaşlarını bu toprakların vergilerinden alan memur konumundadır (Tabakoğlu, 1998: 91). Bu nedenle iktâ sahipleri vilayetlerde devletin memuru olduklarından merkezi hükümetin denetimi ve teftişleri dolayısıyla halktan fazla talepte bulunamamışlardır (Turan O., 1993: 312; Aktan, 1986: 171).

İktâ sahibi iktâ sahasında devlet kudretini temsil etmiştir. Bu sebepten dolayı iktâ sahiplerine verilen görev ve yetkiler diğer devlet görevlilerinden farklıdır. Böylece güvenliğin tesisi, halkın refahı ve fakirlerin zenginlere karşı korunması ilk yeri işgal eder. Bundan sonra vergilerin toplanması vi idaresi. İktâ sahibi bütün vergileri toplamak için görevliler tayin etmekle mükelleftir (Köymen, 1964: II,351).

Kendilerine arazi ikta edilenler, yalnız belli miktarda vergi almaya yetkili olup, bundan başka bir hakka sahip değillerdi. Ayrıca bunu da, ahaliyi rencide etmeyecek bir şekilde yapacaklardı. Halk hür olup, şahısları, malları ve çocukları masun bulunmakta idi. İktâ sahibinden memnun olmayanlar başka bölgelere göçebilirdi. Tasarruflarındaki araziye kesinlikle bir başkasına devretmezlerdi. Üretimin artması iktâ sahibinin gelirini de arttıracığı için onlar, kendi topraklarında imarın artmasına, iktisadî vaziyetin

düzelmesine çalışacaklardı. Hakikaten, o devre ait tarihi kaynaklarda bu ümidin gerçekleştiğini gösteren kayıtlar vardır (Köprülü, 2002: 79; Turan O., 1950: V/II, 954; Kuçur, 2000: XXII, 47; Kafesoğlu, 1971: IX, 399; 1992: 98).

Bütün bu esasların yürürlükte kalabilmesi için iktalara müfettişler gönderildiği ve bu hususların sonraki devirlerde aynen mevcut olduğunu tarihi kaynaklar nakletmiştir. Bunların muhtevalarına göre askerlerin toprağa bağlanması suretiyle, kölelerden ve ücretlilerden kurulu merkez kuvvetleri hariç olmak üzere, artık eski maaş sistemi ortadan kalkmış olup, ordunun büyük kısmını oluşturan ikta sahipleri kendi ihtiyaçlarını ve seferde muhtaç oldukları erzak, at, silah, çadır gibi bütün donanımlarını bizzat kendi iktâlarından temin ediyorlardı. Hükümdarın emri ile kumandanlarının emrinde sefere giden bu askerler barış zamanında buldukları iktalarda idare, güvenlik ve askerî eğitim ile meşgul olmuşlardır. Muharebelerde yararlık gösteren neferler, ikta verilmek suretiyle, taltif edildikleri gibi, daha büyük hizmeti geçen emirlerin de iktaları arttırılır veya Anadolu'da olduğu gibi vergilerine münhasır olmakla iktâyâ nazaran daha büyük haklar ifade ettiğinden, kendilerine köyler temlik edilirdi. (Turan O., 1950: V/II, 954).

2.4.12. İKTÂNIN VERİLİŞ ZAMANI

İktâ dağıtım işi en çok cülus yani padişahın tahta çıkması merasimlerinde veya zafer dönüşlerinde yapılmıştır (Turan O., 1950: V/II, 954; Aktan, 1986: 172). Yeni ele geçirilen topraklar divan defterine kaydedilir ve sultanın uygun gördüğü kişilere verilirdi. Tahta çıkan her sultan iktâlar dağıtır ve menşurları yenilerdi. Mesela Sulatn I. Alaeddin Keykubat Kastamonu beyi Hüsamettin Çoban'a böyle yaparak o yöreyi bağışlamış ve o bölge daha sonra onun oğullarına intikal ederek Çoban oğulları beyliğinin arazisini oluşturmuştur. Yine Alaedin Keykubad, isyancılardan Kemaleddin

Kamyar'ın perişanlığını görünce onu bağışlamış ve kendisine o zamana kadar 100.000 akçe geliri ve atmış sipahisi bulunan Sivas'a bağlı Zara'yı iktâ etmiştir (Kuçur, 2000: XXII, 48).

İktâ tevcihi esnasında iktâ sahibine bir ülke verilmez, nakit veya aynî bir miktar meblağ verilir, iktâ sahibi bu meblağı iktânın gelirlerinden kendisine ayırır. İktâ tevcihi ya söz konusu kimseye “şu kadar tutarında bir iktâ” yapılır veya aynı kimse gelirleri alır. Bu gelirler için Divan-ı arz ikta sahası tayin eder. İktânın kıymeti ikta edilen yerin konumuna göre 2000-30.000 dinar arasında değişmiştir. İktâ tevcihi çeşitli sebeplerle olabilir. Her şeyden önce sadıkane hizmetler iktaların arttırılması ile mükâfatlandırılmıştır. Birçok hallerde, idareye yapılmış ve yapılacak hizmetler ikta ile karşılanmıştır (Köymen, 1964: II, 348-349).

2.4.13. İKTÂ KİMLERE VERİLİR

Selçuklularda iktâ, vezirlere (Kazıcı, 1991: 80), şehzadelere (Karaköse, 2004: 189), büyük mevkilere çıkan sivil devlet adamlarına (Turan O., 1950: V/II, 954, Aktan, 1986:172) yeni yer fethedenlere (Ana Britannica, 1994: XI, 505), devlete büyük hizmetleri olan sivil erkana (Pehlivanlı, 2004: 78), hassa ordusu fertlerine (Yazıcı, 2002: 307), hanedana mensup kadınlara (Kafesoğlu, 1953: 164) verilmiştir.

Böylece vezirden tutunuzda devletin işleriyle meşgul görevlilerin, büyük küçük sipahilerin, kumandan ve emirlerin rütbe derece ve hizmetlerine göre iktâları vardı. Mesela Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Tacüddin Pervanenin iktâsı Ankara'da idi. Sinop kale kitabelerinde isimlerini geçen Bedreddin Ebûbekir Sahibi Simre, Zeyneddin Beşâre Sahibi Nikide (Niğde) ve Şücaüddin Ahmet Bey Sahibi Arakliye (Ereğli), Zeyneddin İldeniz Sahibi Kırşehir Aksaray, Esedüddin Ayaz Sahibi Honaz kayıtları bu Selçuk Beylerinin hem vilâyet ve hem de dirliklerini yani iktâlarını göstermiştir

(Uzunçarşılı, 1988: 113-114).

Alaeddin Keykubat Selçukluların hizmetine giren Harezm aşireti başkanlarından Kır Han'a Erzincan'ı, Bereket Han'a Amasya'yı ve Köşlü Han'a Larende'yi ve Bilan Han'a ise Niğde'yi iktâ olarak vermişti. Yine bu cümleden olarak Alaeddin Keykubat' da Harput'u zaptedince oranın hükümdarı bulunan Artuklulardan İzzüddin Ahmet b. İbrahim'e birtakım iktâlar vermişti. Mengüceklerden Davut Şah'a ve Alaiye'nin zaptında buranın Hıristiyan beyine memleket dâhilinde iktâlar tahsis edilmişti. II. Gıyasüddin Keyhüsrev Moğollarla sulh yapmaya muvaffak olan veziri Mühezzibüddin Ali'ye birçok iktâlar verdiği halde vezir bunu kabul etmeyerek yalnız yıllık kırk bin dinar vergisi olan bir iktâyı kabul etmişti. II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Beylerbeyi bulunan Ziyaüddin b. Hatîr'in iktâsı Niğde idi. Kendisi de orada otururdu (Uzunçarşılı, 1988: 114).

2.4.14. İKTÂDA VERASET MESELESİ

İktâ sahiplerinin daha iyi hizmet vermesi, memleket imarına daha fazla katkıda bulunması ve toprağında çalışan reayaya karşı kanun dışı davranışlarda bulunmaması bir ölçüde iktâlarının devamlı olma fikrine bağlıdır. Kişi sahibi bulunduğu bir şeyin devamlı surette kendisine ait olacağı ve kendisinden sonra gelenlere miras olarak bırakabileceği fikrine sahip olursa daha dikkatli davranır (Kazıcı ve Şeker, 1982: 207). Nitekim iktâ sahipleri ile reaya arasındaki ahengin devamı ve bunların memleketin imarına, ziraatin gelişmesine gayret sarf etmeleri ancak iktâların ellerinde kalacağından emin olmaları ve hatta bunu mümkün merteye evlatlarına da temin edebilmeleriyle mümkündür. Bu sebeple Büyük Selçuklular ile ondan doğan ve onun müesseseleri üzerinde kurulan bütün Türk-İslâm devletleri iktaları, hizmetin devamı şartıyla yalnız hayatları boyunca sahiplerinde bırakmadılar, irsiyeti bir örf halinde iktâlara da tatbik

ettiler. (Turan O., 1950: V/II, 954; Kazıcı ve Şeker, 1982: 207; Pehlivanlı, 2004: 78). Büyük Selçuklularda, Musul atabeylerinde, Anadolu Selçuklularında, Memlûklerde, İlhanlılarda ve Osmanlılarda bu önemli istikrar etkenine özen gösterilmiştir (Turan O., 1950: V/II, 954; Kazıcı ve Şeker, 1982: 207).

Hatta iktâ sahibinin oğlu küçükse büyüyünceye kadar iktâyı idare edecek birisi ona vekalet etmiş, oğlu olmadığı takdirde ise iktâ kardeşlerine veya kölesine devredilmiştir (Turan O., 1950: V/II, 954; Pehlivanlı, 2004: 78). Bununla beraber, mülkiyette mevcut olan diğer haklara, yani hibe, vakıf ve satışa asla müsaade edilmemiştir (Turan O., 1950: V/II, 954; Kazıcı ve Şeker, 1982: 207).

Veraset geleneğinin daha çok küçük iktâlarda mevcut olduğunu, büyük iktâ sahiplerinin iktâlarını, evlatlarına nakletmek şöyle dursun, hayatları müddetince bile, muhafaza edebilmeleri çok defa mümkün olmuyordu. Bunun başlıca sebebi devletin, feodal kuvvetlerin belirmesini önleme anlayışı, saltanat kavgalarına karışan iktâ sahiplerinin tuttıkları tarafın mağlûbiyeti ve istiklâl faaliyetleriydi. Sultana karşı isyan eden veya her ne şekilde olursa olsun onun itimadını kaybeden, ona ve onun temsil ettiği devlete hizmet etmiyor demekti ki, zaten bu da hukuken iktânın geçersiz olmasını gerektiriyordu. Diğer taraftan, iktâ hizmet ile bağlantılı olduğundan, büyük iktâ sahiplerinin ve özellikle merkezdeki yüksek sivil devlet görevlilerinin evlatları babalarının vazifelerini ifa edemediklerinden, onların iktâlarına da mirasçı olamamışlardır (Turan O., 1950: V/II, 954; Pehlivanlı, 2004: 78). Aynı sebep ve endişelerle iktâsını iyi idare edemeyen, zulüm yapan veya itimadı kaybeden küçük iktâ sahipleri de iktâlarını kaybetmişlerdir (Turan O., 1950: V/II, 954-955).

2.4.15.SELÇUKLU İKTÂLARININ ASKERÎ VASFI

Nizamülmülk iktâ sistemini Selçuklu ordusu için yapılacak bir ödeme şekli

olarak planlamıştır (Safi, 2002: V, 354). Zira Nizamülmülk “Orduya ödenecek para belli edilmelidir. İktâ ehli olanlar iktalarını ellerinde sağlam ve verimli tutmalıdır ” (Nizamülmülk; 1999: 71) derken herhalde iktâ sahiplerinin maaşlarını iktâ sahalarından karşılaması gerektiğini ifade etmiştir.

Selçuklu iktâ sisteminde iktâ sahiplerinin kendilerine iktâ verilme karşılığında bir takım sorumlulukları vardır. Bu sorumluluklarının başında ise askerî alandakiler gelmektedir. Zira Nizamülmülk (1999: 165) iktâ sahiplerinin belli sayıda ve tam donanımlı bir askeri birlik bulundurmaya zorunda olduğunu ifade etmiştir.

Sultan Alaeddin Keykubat’ın Kemaleddin Kamyar’a iktâ olarak verdiği Sivas’ın Kars adıyla bilinen Zira vilayetinin 100.000 akçe gelimli olması ve 60 askeri barındırması (İbn Bibi, 1996: 290) iktânın askerî gücünü ve maddi değerini ortaya koyan güzel bir örnektir.

Selçuklularda ordunun ve idarenin esasını, çiftçilerin ödediği vergilerle beslenen iktâ askerleri oluşturmuştur (Turan O., 1993: 61). Böylece Memlekete dağılmış ve devlete ait vergilerle beslenip donatılan ordunun mevcudu 46.000’i merkez hassa kuvvetleri dahil olmak üzere, Melikşah zamanında 400.000’e ulaşmıştır. Türkiye Selçukluları’nda, Alaeddin Keykubad zamanında miktarı yaklaşık 12.000’i bulan merkez kuvveti ile birlikte toplamı 100.000’e ulaşan askerlerin büyük kısmını da sipahî denilen iktâ askerleri oluşturmuştur. (Turan O., 1950: V/II, 955; Turan O., 1993: 351; Pehlivanlı, 2004: 78).

Memlekete dağılan ordu her yerde aynı yoğunlukta olmadığı gibi, devletin elinde daima iktâ edilmemiş topraklar da mevcut olmuş, hatta bazen devlet divan arazisini arttırmak maksadıyla iktâları kırmıştır (Turan O., 1950: V/II, 955; Pehlivanlı, 2004: 78). Arazi-i iktâîye karşılığı olarak kullanılan arazi-i divaniye veya arazi-i divan

al-kebir terimleriyle ifade edilen yerler de iktâ edilmeyen ve doğrudan doğruya merkeze bağlı bulunan arazidir (Turan O., 1950: V/II, 955).

2.4.16. İKTÂ VERME YETKİSİNE SAHİP GÖREVLİLER

İslam toplumuna (beytü'l-male) ait vergileri türlü şahısların tasarrufuna terk veya onlara tahsis salâhiyeti ancak halifeye ait olduğundan bu maksatla verilecek iktâlar da yalnız onun emir ve fermanı ile geçerlilik kazanmıştır. Abbasî halifeliğinden ayrılarak yeni devletler kuran hükümdarların, idarelerinde bulunan ve halkı Müslüman olan topraklar üzerindeki hakimiyetlerini meşru kılabilmek için, halifelerden bunu tasdik ve teyit maksadı ile menşur almaları İslâm devletinin bölünmez bir bütün olduğuna dair hâkim olan anlayışının bir sonucudur. Selçuklu istilasına kadar hakim olan bu hukukî anlayışın ikta dağıtımında da geçerli olduğu, hakimiyeti fiilen ellerinde bulunduran Büveyhilerin bu gibi dağıtımları halifeye arz ettiklerini ve onun tasvip ve imzasını aldıklarını gösteren menşurlarla sabittir (Turan O., 1950: V/II, 955). Böylece eskiden iktâ dağıtımları halifenin hukukundan sayılmış ve halifeler, Büveyhiler Abbasîleri siyasi iktidardan mahrum ettikleri zaman bile bu haklarını kullanıyorlardı. (Turan O., 1993: 313).

Fakat Selçuklular zamanında iktâ işleri tamamıyla sultanın hukukuna ait sayıldığından halifelerin dağıtım ve tasdikleri söz konusu olmamıştır. Hatta halifeler bile sultanların verdikleri iktâlar ile geçinmişlerdir. Yalnız siyasî hakimiyet söz konusu olunca meliklik ve emirlik menşurları halife ve sultanların ortak onayına bağlıydı (Turan O., 1993: 313). Zira Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte, sultanların samimi dini saygılarına rağmen, eski Türk hâkimiyet ve devlet anlayışının bir sonucu olarak, halifelerin İslâm'ın dünyevi başkanı olduğu anlayışı tamamıyla ortadan kalkmış ve bu geleneksel otoriteleri sarsılmıştır. Bundan dolayı, Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan

sonra, artık hâkimiyet anlayışını hukukileştiren siyasî manadaki vesikalar ya sadece Selçuklu sultanı tarafından verilmiş veya bazen ruhani başkan sıfatıyla halife de buna iştirak etmiştir. Danişmendlilerden Ebu'l-Gazi Gümüş-tigin'e Malik Gazi unvanını tevcih ederek hâkimiyetini tasdik maksadıyla, Sultan Sencer ve halife tarafından menşur ve hükümdarlık alametleri gönderilmesi buna bir örnektir. Selçuklu hakimiyetinin tamamıyla sarsıldığı ve Nasır li-Dini'l-lah'ın dünyevi hakimiyetini kurmaya çalıştığı bir zamanda onun dünya işlerine müdahale etmesinin gayr-i meşru telakki edilmesi de bundandır (Turan O., 1950: V/II, 955).

İktâ ancak sultanın ferman ve emirleri ile verilmiştir (Köymen, 1964: II, 324). Fakat Selçuklularda iktâ dağıtım yetkisi sultana ait olmakla beraber, Selçuklu hakimiyetinin karakteri nedeniyle bazı istisnaî durumlarda söz konusu olmuş ve az da olsa büyük iktâ sahipleri ve valilerinde de emrindekilere iktâ vermişlerdir (Turan O., 1950: V/II, 955; Pehlivanlı, 2004:78). Dolayısıyla Büyük Selçukluklarda vezirin malî yetkileri çerçevesinde iktâ dağıtımında sultanların bilgisi dâhilinde iktâ dağıtım yetkileri olmuştur. Hatta vezirler, sultanların iktâlarını arttırabilmek için diğer iktâ sahiplerini haklarından vazgeçmeye zorlayabilmişlerdir (Pehlivanlı, 2004: 66).

İktânın hâkimi hükümdardır. Hükümdar başında bulunduğu devletin bir kısmı üzerindeki hâkimiyetini terk ederse, iktidarı tevcih ettiği aynı vesika vasıtasıyla iktâ hâkimiyetini halefine devreder. Böylece meliklerde birçok hallerde iktâ hâkimiyetine sahip olmuşlardır Devletin bir kısmında melik olarak vazife gören prensler, iktâda bulunmak, daha önce verilmiş olan iktaları tasdik etmek ve lüzumu halinde sahiplerini iktâdan uzaklaştırmak hakına sahip olmuşlardır (Köymen, 1964: II, 347).

2.4.17. İKTÂLAR HANGİ TOPRAKLARDA KURULMUŞTUR?

X. yüzyıl sonlarına doğru kurulan Büyük Selçuklu Devleti iktâ sistemini, diğer

devletlerden daha geniş çapta kullanarak, kendisinden önce rastlanmayan bölgelere de uygulamıştır (Acun, 2002: IX, 900). Selçukluların iktâ sistemini kurduğu topraklar hakkında farklı görüşler vardır. Fakat bütün bu görüşlere rağmen iktâlar, çeşitli adlar altında da olsa devlete ait topraklar üzerinde kurulmuştur. Zira Selçuklular devrinde iktâ edilen arazide iktâ, sadece devlete ait vergiler olmakta ve vergileri bağışlanan bu topraklar hukuken öşrî ve haracî olarak devlet mülkiyetinde bulunmaktaydı. Diğer İslâm ülkelerinde iktâlar hukukî durumu farklı topraklar üzerinde kurulurken barışla fethedilmeyen Anadolu toprakları öncelikle devlet mülkü haline getirilmiş ve buradaki iktâlar da bu hukukî duruma sahip topraklar üzerinde kurulmuştur (Turan O., 1950: V/II, 958-959).

Böylece her zaman Melikşah'ın yanında bulunan ve isimleri divana kayıtlı kırk beş bin kişilik ordunun iktâları, her gittikleri yerde gerekli erzakların hazır olması için memleketin çeşitli yerine dağıtılmıştı (Er-Ravendi, 1996: I, 128).

İdari iktâların belli tip topraklarla sınırlandırıldığına dair kesin bir delil yoktur. Mîrî, mülk veya vakıf olmasına bakılmaksızın her tür arazi idarî iktâ olarak verilebilmiştir. Belli bölgelerde, özellikle uzun süre başşehirlik yapan İsfahan'da iktâ arazilere rastlanılmaz. Selçukluların son zamanlarında İsfahan civarındaki bölgelerin bazıları divana, bazıları ise şahıslara ait olmuştur. İktâ yoluyla merkezi hükümetin kontrolünden çıkan toprakların miktarı değişmekle birlikte bunların Melikşah'ın ölümünden (h.485/m.1092) sonra arttığı görülmektedir. Muhammed Tapar'ın ölümünden (h.511/m.1118) sonra orta, batı ve güneybatı İran'da iktâ olarak verilen arazilerin miktarı öyle bir dereceye ulaşmıştır ki, merkezi hükümetin gelirleri emirlerinkinden daha güçlü bir orduyu ayakta tutmaya yetmemiştir. Devletin son yıllarına rastlayan iç mücadeleler sırasında verilen iktâların tasarruf hakkı süresi daha

uzun tutulmuş ve bunların miras yoluyla evlada intikaline daha sık rastlanılmıştır. İktânın sürekliliği ve iktâ sahibinin buna nispetle elde ettiği güç; himaye, satın alma veya gasp yoluyla o civarda başka araziler edinmesine imkân sağlamıştır. Böylece zamanla iktâ çeşitli aşamalardan geçerek mal sahipliğine yaklaşan bir konuma dönüşmüştür. Köylüler ise vergilerini ödemediği toprağı terk etmelerine yasak getirilmesi ve vergilerin iktâ sahipleri tarafından ödenemeyecek derecede arttırılması nedeniyle toprağına bağlı yarı köle haline gelmişlerdir (Kuçur, 2000: XXII, 48)

2.4.18.SELÇUKLULARDA İKTÂNIN KAZANDIĞI ANLAMLAR

Selçuklu devri kaynakları iktâ tabirini bağış arazi türleri için kullanmıştır. Bu türler birbirinden kesin hatlarla ayrılmamış ve hepsi aynı özellikleri taşımamıştır. Çünkü aynı kişi farklı türdeki iktâları elinde bulundurabilmiştir. İktâların çoğu vergi toplama veya bir idarî yetki vermeyle ilgilidir. Bunlar aslında belli bir süre içindir ve düzensiz aralıklarla yenilenmiştir. Bağışlanan arazinin, bir gelir ödemesi veya belli bir bölgedeki muafiyet bağışı şeklinde bir bölgeye bağlanması sebebiyle uygulamada bölgeler iktâ adıyla tahsis edilmiş, böylece iktânın kendisi bölgeyle özdeşleşmiştir. Bağışlar küçük bir bölgeden ibaret olabileceği gibi köy ve kasabaları içine alan bütün bir bölge de olabilmektedir (Kuçur, 2000: XXII, 47).

2.4.19.SELÇUKLULARDA UYGULANAN İKTÂ ÇEŞİTLERİ

Kaynaklardaki bilgiler daha çok büyük iktâlara aittir. Bazen bir veya birkaç vilayeti içine alacak kadar bir genişlik arz eden büyük iktâlarda sahipleri emrinde bazen 1.000 ve daha fazla asker bulundurmuş, çok defa da bu sayı 800, 500, 300, 150, 100 ve daha aşağı bir miktar arasında değişmiştir. Ayrıca 10 kişiden fazla asker besleyenler büyük iktâlar gurubuna dahil edilmiştir (Turan O., 1950: V/II, 955; Pehlivanlı, 2004: 78).

Daha çok Irak ve İran taraflarında yoğunlaşan ve sahip olduğu sosyal ve tarihi şartlar dolayısıyla Anadolu'da oluşumuna imkân verilmeyen büyük iktâlar, özellikleri icabı batıdaki karşılığı ne olursa olsun, feodal sıfatı ile ifade edilebilecek bir özelliğe sahip olmuşlardır. Bu, Türkler ile gelen hakimiyet anlayışı ve toplum hukukunun uygulamadaki sonucudur (Turan O., 1950: V/II, 955).

Selçuklular zamanında Irak taraflarında daha çok büyük iktâlar, İran taraflarında ise büyük ve küçük her iki tip iktâ mevcut olmuştur. Küçük iktâları büyüklerinden ayıran fark bunları askerî vali ve kumandanlara bağlayan rabitanın, büyüklerdeki gibi feodal bir özelliği olması ve sadece askerî hiyerarşiye göre amirlerine bağlı bulunmasıdır. Bu esas İlhanlılar devrinde daha açıktır; zira hezare ve tümen emirlerine verilen büyük iktâlar askere taksim edilmiş olup, bunlar o iktâlar dahilinde kendilerine tahsis edilen yerden başka yerlere ve askerlerin iktâlarına tasarruf edememiş, iktâları üzerindeki yetkileri askerî nizam ve disiplinin emrettiği komutanlıktan ileri gidememiştir (Turan O., 1950: V/II, 956-957).

Büveyhiler zamanındaki askerî iktâların Selçuklular tarafından eyalet yönetimine dönüştürülmesiyle idarî iktâlar ortaya çıkmıştır. İktânın malî değerinin tam olarak belirlenmesi yerine tahmini tespit yoluna gidilmiş ve ödemelerin parayla değil de hizmetle yapılma usulü yaygınlaşmıştır. İktâ babadan oğula geçmeye ve idarî ayrıcalığa sahip olmaya başlamıştır. Sonuçta iktâu't-temlik ile tarımın genişletilmesi, iktâu'l-istiğlâl ile emeğin karşılığının verilmesi idarî iktâda birleşmiştir. İdarî iktânın özelliği, sultanın yetkilerinden bir kısmının iktâ sahibine devredilmesidir. Çok defa iktâ sahibi tasarrufundaki arazinin yönetiminde tam kontrole sahip olarak emrindekilere kendi bölgesinden toprak verebilmiştir. Aslında bu yetkiler, sultanın tayin ettiği Müslüman bir yöneticinin yetkileri olup sultanın mutlak hâkimiyetine dayanmıştır. İktâ sahibi daha

önceleri eyalet yöneticilerinin yaptığı gibi fazla geliri merkezi hükümete vermek zorunda olmayıp askerî bir sefer sırasında sultana katılmış, bazen de maddi destek sağlamıştır. Yetkilerini kötüye kullanmasının dışında tasarrufundaki araziyi evladına intikal ettirme, satma veya bağışlama gibi faaliyetleri gerçekleştirememiştir. İktâ bölgesinde yaşayan halk, iktâ sahibine itaat etmekle mükellefti. Bunun sebebi ise onun sultanın bazı yetkilerini taşıması ve onu temsil etmesiydi (Kuçur, 2000: XXII, 47).

İdari iktâ, merkezi hükümeti eyalet bürokrasisinden ve masraflarından kurtarmış ve yolların güvensizliği açısından büyük önem taşıyan merkezle eyalet arasındaki karşılıklı para transferi meselesini de ortadan kaldırmıştır. Öte yandan gelirlerin mahallinde harcanması bakımından da eyaletler için faydalı olmuştur. Çünkü görev süresinin belirsizliği ve aynı yere başka bir emirin tayin edilme ihtimali gibi sebepler, iktâ sahibinin tasarrufundaki topraklardan azami çıkar sağlamasını gerektirmiştir. İdari iktânın başlıca olumsuz yanları şahsa bağlı orduların gelişmesine yol açması ve reâyâ köylü sayısını arttırmasıdır. Her ne kadar iktâlardaki kötü uygulamalara sultanın müdahalesi söz konusu ise de bu husus çok defa mesafenin uzaklığı dolayısıyla pek mümkün olmamıştır. Sultanlar, idarî iktâyı güçlü emirlerin desteğini sağlamak için bir vasıta olarak kullanmışlar; fakat kendileri sonradan bu emirlerin ve atabeylerin etkisi altına girmişlerdir. Zamanla ikta dağıtımı, belli bir bölgeyi bir emirin mülk haline getirmesini sağlama anlamına gelmiş ve merkezi hükümet zayıfladıkça iktâ sahipleri bölgelerindeki özel mülkleri gasbetmişlerdir. Arkasından da idari iktâ, kanunsuz bir şekilde babadan oğula geçen veya sözleşmeyle tasarruf edilen mülkiyete dönüşmüştür (Kuçur, 2000: XXII, 47-48)

Askerî iktâların Anadolu'da arz ettiği özellik, Alaeddin Keykubad'ın henüz feodal göçebe geleneklerini muhafaza eden Harezm emirlerini aşiret ve askerleriyle

birlikte elde etmek için onlara verdiği büyük iktâlar istisna edilirse, araziyi fazla parçalayan küçük iktâların mevcudiyetinden ibarettir. Bu sebeple, Büyük Selçuklularda gördüğümüz gibi, vilâyetlerden toplanan askerlerin başında büyük iktâ sahiplerini değil, vilâyet merkezinde oturan ve o vilayetteki iktâ sahiplerinin sadece askerî komutanı olan sübaşî (serleşker) larını görüyoruz. Harp zamanlarında, sultanın emri üzerine vilâyet dâhilinde kendi donanımlarıyla gelen askerleri toplayıp sefere giden bu sü-başîlar, barış zamanında emirlerindeki askerlerle o mıntikanın emniyet ve asayiş işlerine bakmışlardır. Bunların büyük iktâ sahiplerine benzeyen tarafları sadece askerî mevki ve vazifeleri idi. Bundan dolayı, buldukları vilayetler onların iktâsı olmayıp merkezî idareye bağlı olmuştur. Bu münasebetle sü-başîlar büyük iktâ sahiplerinden farklı olarak sık sık yer ve mevki değiştirmişlerdir. Bu vaziyetleri dolayısıyla onları İlhanlılar devrinin tümen kumandanlarına benzetmek daha doğrudur. Yoğun Oğuz kütlelerinin iskân sahası olmasına rağmen, Anadolu Selçukluları'nda hüküm süren merkeziyetçi bir idarenin yerleşebilmesi bu ülkeye gelen göçebelerin eski aşiret birliklerini muhafaza edememelerinin bir sonucudur. Anadolu Selçukluları'nın uzun süren fetih, mücadele ve bizzat devletin takip ettiği iskân faaliyetleri bunu hazırlamıştır. Anadolu'da Oğuz boylarına ait yer adlarının memleketin her tarafında bu kadar dağınık bir manzara arz etmesi kabile birliklerinin nasıl parçalandığını açıkça ortaya koymaktadır. Askerî iktâlar, bu etkenlerin tesiriyle Anadolu'da küçük parçalar halinde ortaya çıktığı halde, onların mahzurlarına sahip olmayan ve divandaki büyük devlet adamlarına verilen gayri askerî iktâlar, Büyük Selçuklularda olduğu gibi vilâyet büyüklüğünde olup Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar mevcut olmuştur (Turan O., 1950: V/II, 957).

Özellikle İran'ın doğusundaki bölgelerde uygulandığı anlaşılan askerî iktâ sisteminin Sencer zamanında (1118-1157) merkezileşmeye başladığı görülür. Büyük

emirlere, ordu kumandanlarına ve daha az nispetle küçük emirlere verilen iktâların kayıtları Dîvân-ı arz'da tutulmuştur. İktâlar, yalnız geçmişteki hizmetlerin değil bazen de gelecekte yapılması istenen hizmetlerin karşılığıydı. Zamanla askeri iktâlar da babadan oğula geçmeye başlamış, hatta bu durum Musul Zengileri'nde ve Harzemşahlar'da olağan hale gelmiştir. Zengiler, Haçlılar'la mücadele ederken tebaanın bağlılığını güven altına almak için onlara iktâları miras olarak bırakma hakkı tanıdılar. Askeri iktâların daha ziyade sınır boylarının savunulması için verildiği görülür; bunların çoğunluğu Fars yönünden saldırıya maruz kalan Sircan'da idi (Kuçur, 2000: XXII, 48).

Sarayda ve merkez teşkilatında görevli memurlara da ikta verilmesine rağmen bunlar, iktâ sahibinin tasarrufuna bırakılan topraklarda oturmaması bakımından idarî iktâlardan ayrılmaktadır. Melikşah zamanında Hârzem'in vergi gelirleri taşthaneye tahsis edilmiş ve Anuş Tegin taştâr olduğunda Hârzem şihneliği de onun yetkisine geçmiştir. Ancak merkezden ayrılmadığı için burasını nâibleri vasıtasıyla yönetmiştir. Bu tür iktâ askeri iktâdan farklıydı; çünkü askerlerin erzak temini için değil memurun daha faal olmasını sağlamak için verilmiştir. Kendilerine hizmet karşılığı iktâ verilenlerin menşurları tahta geçen hükümdar tarafından yenilenirdi. Selçuklular döneminde vezir iktâları genellikle toprağın üretiminin onda biri nispetindeydi. Nizâmülmülk, Melikşah'ın huzurunda Seyyidürriüesâ Ebu'l-Mehâsin tarafından sultanın gelirlerinin onda birini alıp şahsı için kullanmakla suçlanmış, oda bunu ordunun ihtiyaçları, zekâtlar, hediyeler ve evkaf için harcadığını söylemiştir. Nizamülmülk'ün iktâ olarak elinde bulundurduğu topraklara Melikşah tahta çıktıktan sonra Tus şehrini de eklemiştir. Ömür boyu tahsis edilen bir emlak, babadan oğula geçen tasarruf hakkı veya para bağışı tarzında ortaya çıkan şahsî iktâlar da (bir tür emeklilik maaşı) vardı. Hatunlara ve halifelere hayatlarını sürdürebilmeleri için verilen

iktâlâr bu türdendir (Kuçur, 2000: XXII, 48).

2.4.20.ANADOLUDA İKTÂ SİSTEMİNİN KURULMASI

Göktürklerde (552-744), Karahanlılarda (840-1212) ve Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçukluları ve bütün Ortaçağ Anadolu Beyliklerinde de, eski Türk hakimiyet anlayışına göre, devlet hanedan üyelerinin ortak malı sayılmıştır. Fakat bu anlayış, siyasi hakimiyeti bölerek saltanat mücadelelerine ve şehzadelerin ayaklanmalarına sebep olmuştur (Turan O., 1993: 350-351; 1993, 60; Batmaz, 1994: 54).

Büyük evladın saltanat varisi olduğuna dair yaygın bir kanaat mevcut idiye de bizzat hükümdarlar bile buna riayet etmemiş ve layık gördükleri bir şehzadeyi veliaht tayin ederek merasim yapmışlardır. Fakat bu bile saltanat mücadelelerini önleyememiştir (Turan O., 1993: 351). Bununla beraber, Selçuklulara çağdaş veya onlardan sonra gelen Beyliklerden de ayrı olarak, Türkiye Selçuklularında II. Kılıç Arslan'dan itibaren merkeziyetçi bir devlet anlayışına doğru bir ilerleme kaydedilmiştir (Turan O., 1993: 351; 1993, 60-61; Batmaz, 1994: 54). Esasen devleti hanedan üyelerinin ortak malı sayan eski anlayışa karşı meydana gelen bu gelişmeden önce daha Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan beri feodal bünyesinde ciddi bir değişiklik meydana getiren ve Büyük Selçuklulardan farklı bir anlayışın başlamasını sağlayan önemli gelişmeler vardır (Turan O., 1993: 351).

Zira Büyük Selçuklularda emirlere vilâyetler genişliğinde verilen iktâlarda onlar siyasî ve idarî muhtariyete sahip bulunup bazen adlarına para basma ve hutbe okutma suretiyle yeni devletlerin oluşumuna sebep oldukları halde, Türkiye'de bu manada ve büyüklükte bir iktâ sistemi hiçbir zaman mevcut olmamıştır (Turan O., 1993: 61). Dolayısıyla Büyük Selçuklulardan ayrı olarak Türkiye Selçuklularında vilâyetler

genişliğinde, hukukî ve idarî muhtariyetle birlikte siyasî hakimiyeti parçalayan büyük iktâlara asla müsaade edilmemiştir (Turan O., 1993: 351; Batmaz, 1994: 54-55).

Bu sebeple Anadolu'da vilâyet ve mahallî askerlerin başında bulunan sübaşılar (serleşker), büyük iktâların ve kumanda ettikleri askerlerin sahibi değil sadece komutanı konumunda idiler. Onlar küçük iktâlara sahip askerlerin (sipahi) ve bunlara ait yerlerin hukuken hâkimi değil, onların sadece rütbece komutanı olup, ne bu askerlere ve ne de arazilerine sahip olamazlardı. Böylece Türkiye'de iktâlar siyasi parçalanmalara vesile olmamış, Türkmen kabilelerinin parçalanarak Anadolu'da dağılması feodal bünyenin bozulmasına ve küçük iktâ sisteminin yerleşmesine etken olmuştur. Osmanlı tımar idaresinin esasını işte bu iktâ sistemi teşkil etmiş olup bu sistem XIX. yüzyıla kadar hüküm sürmüştür ve yaşamıştır (Turan O., 1993: 351; 1993, 61).

İktâ sistemini Anadolu topraklarına Selçukluların getirdiği kanaati yaygındır. Tarihi kaynaklar en azından Moğol işgali öncesinde askerî ve idarî iktâların Anadolu'da çok yaygınlaştığını ifade etmişlerdir. Mesela yüz iktânın emir-i meclis tarafından seçilen süvarilere verilmiş, I. Alaeddin Keykubad h. 623 (m. 1226) yılında Eyyubiler üzerine yaptığı seferde yararlılık gösteren asker ve kumandanlarına ihsanlarda bulunup iktâlarını arttırmış, Yassıçemen savaşından sonra Selçukluların hizmetine giren Harzem kumandanlarına Erzincan, Amasya, Larende ve Niğde'yi iktâ olarak vermiştir (Kuçur, 2000: XXII, 48).

Anadolu Selçuklularının toprak rejimi, devlet topraklarının yönetilebilmesi için iktânın genel bir uygulama olmasını zorunlu hale getirmişti. Çünkü çok geniş bir alana yayılmış oldukları için devlet, sahip olduğu toprakları doğrudan idare edememişti (Cahen, 1979: 182; 2000: 135).

Anadolu'daki iktâlarda, İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Araplar tarafından

fethedilen ülkelerde uygulanan şekil olan toprağın mülkiyetini kapsamayan ve yalnızca gelirini kapsayan uygulamalar mevcuttur. Ancak bu tahsisler sürekli olmayıp bazen bir göreve bağlı olarak verilmiştir. Yalnız bu görevin askeri olma zorunluluğu yoktur. Bazen ömür boyu tahsis de yapılmış ama miras yoluyla devretme hakkı doğal olarak verilmemiştir. Devlet istediği idarî veya malî hakları elinde tutmuş ve bunu da tahsis belgesinde belirtmiştir. Erzincan ve Erzurum beylerine kendi topraklarını terk etmeleri karşılığı verilen Kırşehir ve Akşehir gibi büyük iktâlar, bu tanıma çok iyi uyan tahsislerdir. İktâ sahibinin, kendisine tahsis edilen bölge halkından alınan vergide veya herhangi bir konuda değişiklik yapma hakkı olmamıştır. Anadolu Selçuklularında, kentlerin çevresi hariç olmak üzere bütün topraklar devletin mülkiyetindeydi. Bununla birlikte, devlet yavaş yavaş bu toprakları gerek özel mülk ve gerekse iktâ şeklinde tahsis etmiştir. İktâ çoğu zaman bir hizmet karşılığı verilmiş ve bu hizmet genelde askerî nitelikli ise de bir kısıtlama olmamıştır (Cahen, 1979: 183-184; 2000: 137).

Anadolu Selçuklu Devleti Türkiye’de küçük iktâ sistemini yerleştirmişti. Bu sistem Osmanlı tımar düzeninin esasını teşkil ederek XIX. yüzyıla kadar hayatini sürdürmüştür. İktaları yöneten ve sipahi denen askerler kumandanından erine kadar vergisi kendilerine bağlanan köylerde oturuyorlar ve devletin çağrısı halinde gösterilen hizmeti yapıyorlardı (Tabakoğlu, 1998: 93)

İktâ sisteminin Anadolu’da uygulanması, oldukça farklı gelişmelere yol açmıştır. Anadolu’daki iktaların en önemli özelliği, kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilenlerin mevcudiyetinin yanında, büyük bir çoğunluğunun tasarruf sürelerinin, askeri veya diğer türlü hizmet ile sınırlı olmasıdır. Anadolu’daki iktâlar irsi değildir ve devlet arazi üzerinde dilediği idari ve mali haklara sahip olmuştur (Acun, 2002: IX, 900).

2.4.21. İKTÂNIN SELÇUKLULARA SAĞLADIĞI FAYDALAR

Selçukluların askerî teşkilatta yaptıkları en önemli yeniliklerden birini askerî iktâlar oluşturmaktadır. İmparatorluk içinde arazi, ölçümleri yapılarak yıllık gelirlerine göre üç kısma ayrılarak bu arazinin gelirleri hizmet karşılığı olarak emir ve askerlere verilmiştir. Böylece yerleşik halkla askerî güçler ve idareci unsurlar arasındaki ilişkiler belirli bir düzene kavuşturulmuştur (Uzunçarşılı, 1988: 52; Yazıcı, 2002: 309).

Büyük Selçuklular tarafından askerî teşkilatta benimsenen iktâ sistemi önemli bir gelişmeyi oluşturmuştur (Pehlivanlı, 2004: 72). Kuruluşu Selçuklulara ve özellikle büyük vezir Nizamülmülk'e atfedilen (Turan O., 1993: 312; Pehlivanlı, 2004 78) ve Türklerin eski askerî ve idarî geleneklerinin Melikşah döneminde Nizamülmülk tarafından yeni şartlara uydurulmasıyla şekillenen (Yazıcı, 2002: 309) iktâ sistemiyle Selçuklu Devleti, maaş ödemedi büyük bir orduyu kendisine yük olmadan beslemiştir, önemli bir Türkmen nüfusunu toprağa ve devlete bağlanarak iskân etmiş ve sağladığı güvenli ortam içerisinde ziraî üretimin arttırmış, halk ile hükümet arasında yeni askerî ve idarî kadrolara sahip olmuştur (Pehlivanlı, 2004: 78; Tabakoğlu, 1998: 92; Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi, 1984: XV, 132-133; Turan O., 1993: 312).

Daima sultanın emrinde hazır bulunmak zorunda olan kumandanlar her türlü araçlarını iktâlarından temin ettikleri için devlet hazinesine yük olmamışlar, aynı zamanda kendi menfaatlerinden dolayı gelirlerin mümkün mertebe artması için ellerindeki arazinin bakım ve imarına çalışmışlardır. Bu suretle Nizamülmülk, hem Selçuklu ordusunun masraflarının asgarî seviyeye inmesini, hem de memleketin bayındır olmasını sağlamıştır (Kafesoğlu, 1953: 164-165).

Nizamülmülk, verilecek kimselerin derecelerine göre toprakları iktâ ederek, arazinin daha bayındır kalmasını sağlamak istemiş ve bu düşüncesinde de yanılmamıştır. Zira Nizamülmülk, Türk müesseseleriyle yerli müesseseleri çok iyi

bilmenin verdiği imkanla bunları yeni şart ve zaruretlere göre mükemmel bir şekilde bağdaştırarak büyük bir başarı kazanmış (Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66) ve böylece eski İslâm devletlerindeki iktâ sistemi, Büyük Selçuklular zamanında esaslı bir gelişmeye uğrayarak Türk tımar sistemini vücuda getirmiştir (Köprülü, 2002: 99).

Öte taraftan da iktâ sahibinin kendi gelirini artırma çalışmalarının bir sonucu olarak memleket imar edilmiş ve üretim de artmıştır. İktâ sahipleri yanlarında belirli sayıda asker beslemek ve bölgenin imarına katkıda bulunmak zorundaydılar. Belirlenen esaslara uymayanların iktaları elinden alınmıştır (Yazıcı, 2002: 309). Böylece bu usul, imparatorluğun askerî olduğu kadar, idarî ve hukukî en sağlam temellerinden birini oluşturmuştur (Yazıcı, 2002: 309; Pehlivanlı, 2004: 72; Kafesoğlu, 1992: I, 363; 1993: 359).

İktâ sistemi Selçuklular için çok önemli bir politika olmuştur. Eski Müslüman devletlerin pek çoğunda olduğu gibi, Selçuklu rejimi de zaman zaman nakit para sıkıntısı yaşamıştır. İktâ sistemi Nizamülmülk'e, elinde hiç nakit paraya ihtiyaç duymaksızın ordunun ve ulemanın maaşlarını ödeme imkânı vermiştir (Safi, 2002: V, 354).

Selçuklar askerlerini imparatorluğun her tarafına dağıtarak toprak vergilerine bağlı bir ordu meydana getirmiş, devletin temelini oluşturan bir kısım Türkmenlerin de geçimlerini temin ederek memleketin imarında ve idaresin de yeni bir imkan bulmuşlardır. İktâlar babadan evlada intikaline izin verilmiş ve üretimin artması oranında gelirlerin de artacağı için iktâ sahiplerini memleketin imarına teşvik etmiştir (Turan O., 1993: 312; Aktan, 1986: 171).

Selçuklularda ordunun toprağa bağlanması iktisadî ve siyasî nizamın en önemli olayıdır. Bu şekilde İslam'ın ilk yüzyılından beri mevcut olan iktâ sistemi geçirdiği

çeşitli aşamalardan sonra Selçuklular tarafından geliştirilmiştir. Böylece Selçuklular türlü şekillerde göçebelere arazi verip askeri iktaları genişletirken, eski Türk aşiret zihniyetinden kalan derebeylik eğilimlerine de engel olmuşlardır (Tabakoğlu, 1998: 91; Küçükkalay, 1999: III, 54).

Askerî iktâlar sayesinde yavaş yavaş toprağa yerleşen göçebeler, bir taraftan devlete askerî bir dayanak olurken, diğer taraftan bir karışıklık etkeni olmaktan çıkarak Anadolu'daki zirai üretimin artmasını sağlamışlardır. Bu usulün önemi ve faydası özellikle Bizans'tan zapt edilen yeni sahalarda daha açık görülmüştür. Kısmen harplerde ve istilalarda imha veya esir edilen ve kısmen de yerlerinde bırakılan yerli ahalden kalmış geniş Anadolu toprakları, Selçukluların takip ettikleri iktâ sistemi sayesinde yavaş yavaş Türkleşmiştir (Çetin, 1981: 82; Köprülü, 2002: 86).

Selçuklular Türkistan'dan getirdikleri göçebe aşiret zihniyetinden sıyrılıp nizamlarını oluştururken Bizans'tan kalan feodaliteyi de ortadan kaldırmışlardır (Tabakoğlu, 1998: 93). Dolayısıyla Anadolu'da uygulanan iktâ sistemi Bizans feodalitesini ortadan kaldırdığı gibi yeni bir feodalitenin oluşmasını engellemiştir (Saatçi, 1991: 228; Tabakoğlu, 1998: 94; Çetin, 1981: 82-83). Ayrıca iktâ sistemi devletin iskân politikasını kolaylıkla yürütmesine imkân vermiştir. Zira "Sultan I. Mesut'un, Konya'yı ele geçirince, Konya ve Kayseri arasındaki sahaları yaylak ve kışlak mıntıklarına taksim ederek" kısa zamanda göçebeleri bu topraklara yerleştirmesi; XI. yüzyılda başlayan Oğuz göçlerinin Anadolu'ya yığıldığı kalabalık Türkmen gruplarının önemli sosyal huzursuzluklara meydan verilmeden bu topraklara yerleştirilmeleri hep bu sistemle mümkün olabilmiştir (Çetin, 1981: 82-83).

Selçuklu askerî iktâları eski maaş sistemini ortadan kaldırmıştır. Çünkü ordunun büyük parçasını meydana getiren iktâ sahipleri, hem kendi geçimlerini, hem de seferde

lazım olan erzak, at, silah, çadır gibi şeyleri kendileri sağlamışlar ve savaşlarda yararlılık gösterenler iktâ ile mükâfatlandırılmışlardır (Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66).

Selçuklu iktâ sisteminin faydaları yanında aynı zamanda bu sistemin zararlarının da olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim Barthold, orduya maaş veya maaşın bir kısmı yerine verilen askeri iktâ usulünün, halkın menfaatlerine son derece zararlı olduğunu, iktâ usulünün çıkardığı karışıklıklardan en çok etkilenenlerin araziye devlet adına ellerinde bulunduran emir ve kumandanların olduğunu ve bu durumun Horasan'dan çok Maverâünnehir'de kendini gösterdiğini söylemiştir (Barthold, 1990: 327-328). Fakat biz bu görüşe katılmayacağımızı ifade etmek istiyoruz. Çünkü Selçuklulardaki iktâ sistemi buradaki görüşün aksine hem halk hem ilgili görevliler için çok faydalı olmuştur. Çünkü halk bu sistem sayesinde kendi geçimini sağlamış, iktâ sahipleri de elde ettikleri gelir ile zengin bir hayat yaşamışlardır.

2.4.22.SELÇUKLU DEVRİ İKTÂLARININ MAHİYETİ

Tarihi bir zaruretten doğan Selçuklu devri askeri iktâlarda hükümdara, hanedan üyelerine, büyük devlet adamlarına ve emirlere ait büyük iktâlardan başka, askere ait iktâlar da mevcuttur. Hükümdara ait araziye has unvanı verilmiş ve buralardan tahsil edilen vergiler tamamen hazineye yatırılmıştır. Hanedan üyelerine ait iktâlar kanunen değil, fakat fiilen irsi olmakla beraber, tahta her yeni çıkan hükümdarın iktâyı yenileştirmesi veya iktâ sahibinin ölümü üzerine o iktâyı varislerine hükümdarın dağıtması gerekli görülmüştür. Büyük devlet adamlarına emirlere, memuriyetlerine mahsus olarak verilen iktâlar, ancak o vazifenin devamıyla mümkün olmuştur. Büyük iktâ sahibi olan prenslerin, devlet adamlarının ve emirlerin iktâlarına karşılık askeri bir kuvvet beslemeleri zorunluydu. Bu askeri kuvvetin miktarı belirli olmamakla beraber,

hükümdarın hoşuna gitmek için bütün devlet adamları emirlerinde mümkün olduğunca kuvvet buldurmaya çalışmışlardır. Küçük askerî iktâlar askerlik hizmetinde bulunanlara verilerek babadan oğula geçişi kabul edilmiştir. Bununla beraber, reayaya karşı haksızlık edenlerin iktâları hemen ellerinden alınmıştır. Ayrıca askerlere verilen iktâlar bazen çeşitli memleketlerde bulunmuş; fakat bu ayırım özellikle daimi surette hükümdarın emrinde bulunanlar için uygulanmıştır. İktâ sahipleri reayadan yalnız belirli vergi almaya yetkili kılınırken reaya devlete vereceği vergileri iktâ sahibine vermiştir. Askerî iktâlar, bazen iktâ sahibini taltif için arttırılmış, hatta bazı olaylarda genel olarak arttırma talebinde bulunulmuştur. Bu askeri iktâlar getirdiği gelir miktarına göre ayrılmış, yani kıymetçe belirli olmuştur (Köprülü, 2002: 83-84).

2.4.23.SELÇUKLU İKTÂLARINDA OLUMSUZ DURUMLAR

Her devlet müessesesinde olduğu gibi kanunlar çerçevesinde işletilen Selçuklu iktâ sisteminde de zamanla bir takım olumsuz durumlar ortaya çıkmıştır. Zira idarelerinde geniş topraklar ve emrinde önemli askerî kuvvetler bulunan ve merkezdeki devlet teşkilatının küçük bir örneğine sahip bulunan büyük iktâ sahipleri bazen sultan, bazen kendi aralarında mücadeleye girişmişler, iktâlarını yetersiz görenler münferit veya ortak olarak hükümdara isyan etmişlerdir (Turan O., 1950: V/II, 955; Pehlivanlı, 2004: 78).

Şehzadeler arasındaki taht kavgalarıyla halife ve sultanlar arasındaki mücadelelerde taraflardan birinin kazanması veya kaybetmesine göre, ya iktâ ve mevkilerini kaybetmişler veya daha fazla bir kudret ve istiklâl kazanmışlardır. İktâ sahipleri arasında meydana gelen mücadeleler nedeniyle siyasî ve sosyal şartlar iktânın batıdaki gibi müesseseseleşmesine imkân vermemesiyle birlikte, merkezî idarenin sarsıldığı zamanlarda himaye usulünün kuvvetliler ve zayıflar arasında baş göstermiş

olması muhtemel ise de bu durum feodaller arasında değil, devlet tarafından feodallere karşı uygulanmıştır. Bu olay Abbasî devrinde, vergi memurlarının zulümlerinden korunmak için köy sahiplerinin köylerini büyük devlet adamlarına adına kaydetmeleri hadisesinin bir başka şeklidir. Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasında, ona Alp Arslan ve özellikle Malikşah zamanında merkeziyetçi bir şekil verme gayretlerine rağmen, henüz kudretini kaybetmemiş olan ve göçebe anlayışından gelen feodal hâkimiyet ve devlet anlayışının rolü büyük olmuştur. Devletin başlangıçta Türkmen beylerine yaptığı büyük iktâları sonraları daha sadık olan ve kölelikten yetişen büyük emirlere vermesi de esaslı bir fark meydana getirmemiştir. Diğer taraftan, büyük kabile teşekküllerini parçalama ve nüfuzlarını kırma teşebbüslerine rağmen, Oğuz boylarının yoğunluk oluşturduğu sahalarda boy beyleri, siyasî imkanlar müsaade ettikçe, kudretlerini göstermiş ve bir takım beylik ve devletler kurabilmişlerdir (Turan O., 1950: V/II, 955-956).

İktâ sahiplerinin bazen ahaliden hakları olandan fazla vergi almaya çalışmaları ve köylüyü istismar etmeleri Selçuklu iktâlarında görünen olumsuzluklardan birisidir. Fakat alınan tedbirler ile bu durumun önüne geçilmiştir. Çünkü Nizamülmülk'ün eserinde tespit ettiği esaslar bu olumsuz durumla karşılaşılmasını içindir (Safi, 2002: V,354).

2.4.24.SELÇUKLU İKTÂLARININ FARKI

Devlet ve memleket için bir çok hizmet ve faydaları olan Selçuklu iktâları eski dönem iktâlarından oldukça farklı olup bir takım yenilikler getirmiştir (Turan O., 1993: 312). Selçuklular, kurulduğu bölge itibarıyla Gazneliler teşkilatından bir çok alıntılarda bulunmakla beraber, Gazneliler ve bu arada Büveyhiler askerlere iktâ değil sadece maaş vermişlerdir. Herhangi sıkışık bir durumda devletin bu maaşları ödeyemediği zamanlar

olmuştur. Böyle durumlarda Büveyhiler Türk askerlerine maaş vermekte güçlük çektiği için bazen onun karşılığında kumandanları vilâyetlerin vergilerini kendi hesaplarına toplamaya memur ederek vilâyetleri bu suretle yıllık olarak iktâ etmişlerdir. Bu devre ait iktâlar, bu özellikleriyle askerlerin toprağa bağlı oldukları Selçuklu iktâsından çok farklı olup hakikatte bir iltizam (mukataa) usulünden ibaretti (Turan O., 1993: 312-313; Kazıcı ve Şeker, 1982: 174; Pehlivanlı, 2004: 78; Tabakoğlu, 1998: 92).

Bu sebeple halk ile ilgisi ve menfaat birliği olmayan askerler vilâyetlerin harap olmasına ve halkın ezilmesine sebep olmuşlardır. Halbuki askeri iktâlar sayesinde Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları çok güçlü bir orduya sahip olmuşlardır (Turan O., 1993: 313; Kazıcı ve Şeker, 1982: 174; Tabakoğlu, 1998: 92).

2.4.25.SELÇUKLU İKTÂSINDA EKSİK YÖNLER

Türk askerî iktâ sistemi yeni olmakla beraber bazı eski gelenekleri tamamen değiştirememiştir (Pehlivanlı, 2004: 79). Türkmen beylerine, askerleriyle birlikte oturup devlete hizmet edecekleri iktâlar verilirken bu vasıta ile devletin feodal bünyesi de yalnız yüksek seviyede bir hakimiyet esasına değil bütün memlekete yayılmıştır (Turan O., 1993: 313).

Selçuklu sultanları merkeziyetçi bir devlet kurma gayretleri sadece yüksek makamlara yönelmiş, Türkmen beylerinin nüfuzlarını kırma ve Oğuz aristokrasisi yerine Türk köle sistemini yerleştirmek istemişlerdir. Ancak bütün bu teşebbüslere rağmen eski feodal bünyede köklü bir değişiklik meydana getirememişlerdir. Zira köle kökenli olan ve kendilerine geniş vilâyetler verilen emirler, iktâları dahilinde 1.000 süvarinin üstünde kuvvetle adeta küçük bir hükümdar vaziyetindeydiler (Turan O., 1993: 313; Pehlivanlı, 2004: 79; Tabakoğlu, 1998: 92)

Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılardan farklı olarak büyük

iktâlara izin vermişlerdir (Tabakoğlu, 1998: 92). Dolayısıyla büyük iktâyâ izin vermeyen Türkiye Selçukluları ve Osmanlılardan farklı olarak iktâ sahipleri sonsuz yetkileri olmamakla beraber yine de emrindeki askerlerin yalnız komutanı değil aynı zamanda hakim ve efendileri olmuşlar (Turan O., 1993: 313) ve bazen de idarî ve adlî geniş yetkilerle muhtar duruma gelmişlerdir (Turan O., 1993: 313; Pehlivanlı, 2004: 79). Hatta ilk devirlerde bazen iktâ sahipleri para bastırmak, hutbe okutmak ve kapılarında nöbet çaldırmak suretiyle feodal bünyenin bütün özelliklerini göstermişlerdir. Halbuki Türkiye’de büyük ve feodal mahiyette iktalara izin verilmemiş (Turan O., 1993: 313; Tabakoğlu, 1998: 92) ve vilayet askerlerinin başında bulunan Sübaşılar (Ser-leşker) o vilayetin ve askerlerin sahibi ve efendisi olmayıp sadece komutanları olmuşlardır (Turan O., 1993: 313).

Bu şekilde beslenen ordu Büyük Selçuklularda, en kudretli zamanlarda 400.000 (Türkiye Selçuklularında 100.000) kişiye ulaşan Türk ordusunun büyük kısmı feodal esaslara göre imparatorluk topraklarına dağılmıştır. Selçuklular, eski devirlerden farklı olarak memleketin menfaatlerini ahenkleştiren bir iktâ idaresi sayesinde kuvvetli bir askerî ve idarî teşkilata sahip olmuşlardır. Ancak tamamen ortadan kaldırılamayan feodal yapı ve devletin genel feodal bünyesine uygun olan bu büyük iktâların sahipleri, zayıf zamanlarda taht kavgalarına şehzadelerin mücadelelerine karışmakta veya kendi hakimiyetlerini kurmaya uğraşmakla siyasi buhran ve parçalanmalara sebep olmuşlardır. Melikşah’tan sonra başlayan büyük mücadelelerde bu husus açık bir şekilde kendini göstermiştir (Turan O., 1993: 314; Pehlivanlı, 2004: 79; Tabakoğlu, 1998: 92).

İlk Selçuklu hükümdarları, geniş Selçuklu Devleti’nin arazilerini ve özellikle hudut memleketlerini hanedan üyelerine ve büyük emirlere iktâ etmek suretiyle,

sonradan kendi imparatorluklarının yerini alacak birçok siyasî oluşumun esasını hazırlamışlardır. Merkezi idarenin kuvvetli olduğu ilk zamanlarda bunun zararı görülmemiş, fakat merkez zayıfladıkça önce yarı bağımsız sonra tamamıyla bağımsız bir takım yeni devletler meydana çıkmıştır (Köprülü, 2002: 84).

2.4.26.SELÇUKLU İKTÂSININ BOZULMASI

İktâ idaresinin devlet ve reaya bakımından oluşturduğu ahenk ve memleketin imarında oynadığı rol siyasî istikrar ile paralel gitmiştir. Siyasî istikrarsızlık ve mücadeleler nispetinde iktâ idaresi ve onunla birlikte memleket ve reaya da sarsılmıştır (Turan O., 1950: V/II, 957; Aktan, 1986: 173).

Büyük Selçuklu döneminin sonuna doğru iktâ düzeni eyaletlerde yürürlüğe girmiş ve iktâ sahibi valiliğe yakın bir konum edinmişti. Devlet topraklarının yarıya yakını iktâyâ dönüşmüştü. Ayrıca, süreler de uzamış, bazen iktâ veraset yoluyla edinilir olmuştur. Böylece bir durumda kalıcılık kazanan iktâ sahipleri toprakla ilgilenmeye, komşu toprakları edinmeye ve köylülerin vergi ödemedi bölgeyi terk etmelerini yasaklayarak onları toprağa bağlamaya başlamışlardır (Ana Britannica, 1994: XI, 505).

Bu durum Büyük Selçuklu Devleti'nin son zamanlarında kendini daha fazla göstermiştir. İktâlarını kaybeden emir ve askerler bir anarşi unsuru olmuş, Harzemşahlar hakimiyeti henüz yerleşmeden meydana gelen her türlü tahribat arasında iktâ rejimi de ortadan kalkmıştır. Nasıl Selçuklular istiladan ancak takriben 30 yıl sonra iktâ idaresini kuruncaya kadar askeri işlerini, eski teşkilatlarına göre yürütmüşlerse, Moğollar da öylece takriben yarım asra, yani Gazan Han zamanına kadar, askerlerine arazi ve ikta vemedi onları buldukları yerlerden temin ettikleri mallarla beslemişlerdir. İlhanlılar maliyesi Şemseddin Cüveyni'nin vezirliği zamanında (1262-1284) kurulduktan sonra askere maaş verme usulü yerleşmiştir. Böylece Moğol

hakimiyetine giren bütün memleketlerde iktâlar, askerleriyle birlikte ortadan kalkarken iktâ rejimi Türkiye’de daha bir müddet mevcudiyetini korumuştur (Turan O., 1950: V/II, 957).

Askerî iktâ topraklarının vakıflara geçmesiyle birlikte iktâ sisteminde bozulmalar meydana gelmiştir. İktâ sahipleri ihtiyarladıkları veya öldükleri zaman evlatlarına ancak vazifelerinde ilk kademeyi teşkil eden iktaları geçmiş, daha sonra başarıları dolayısıyla kazandıkları kısım devlete kalmıştır. Bu durumda iktâ sahiplerinin ellerinde bulunan araziyi kendi adlarına tescil ettirmeleri için tek bir yol kalmıştır ki, o da arazilerini vakfettirmeleri olmuştur (Pehlivanlı, 2004:79). Bazı askerler özel mülkleri olmamasına rağmen nezaret ettikleri toprakları vakfetmek gibi kanuni olmayan bir yola saparak, vazife icabı faydalandıkları araziyi vakfetmekle hem hayır müessesesi kurmuşlar, hem de çocuklarının geçimlerini sağlayacak bir yol bulmuşlardır. Bu uygulama zaman içinde devletin temelini teşkil eden iktâ sisteminin bozulmasına, iktâ sisteminin bozulması ise askeri teşkilatın değişim geçirip zayıflamasına sebep olmuştur (Pehlivanlı, 2004:79; Tabakoğlu, 1998: 94). Bu yüzden Köseadağ muharebesi (1243) sıralarında Türk ordusunun önemli bir kısmı ücretli askerlerden oluşmuştur (Tabakoğlu, 1998: 94).

Vaktiyle sırtını ziraate veren ve tarımsal gelirlerle finanse edilen iktâlî askeri teşkilatın etkin olduğu dönemlerde devlet hem fetihçi bir karakter taşımış, hem de toplumun kökleri kırsal hayatta bulunan bir kuvvetin güvencesi altında bulunmuştur. Fakat mîrî toprakların bir kısmının vakıf veya nüfuzlu kimselerce geniş malikâneler haline getirilmesiyle iktâlî sipahi önemini kaybetmiştir. Bunun sonucunda da devlet hem iktisadî, hem de askeri yönden zaafa düşmüştür. Bu tür gelişmelerden sonra etkili olan Moğol istilasını da Anadolu’daki iktâ sistemine en büyük darbeyi vurmuştur

(Pehlivanlı, 2004: 93; Tabakoğlu, 1998: 94).

Kösedağ mağlubiyetinden sonra Moğol işgal ve zorbalıkları arttıkça, Selçuklu Devleti ile birlikte Selçuklu ordusu da sarsılmış, neticede ordunun esasını teşkil eden iktâlar da bundan aynı derecede etkilenmiştir. Hatta henüz Selçuklu ordusunun mevcut olduğu IV. Kılıç Arslan zamanında bir çok yerin mülk haline gelerek iktâ idaresinin bozulması Türkiye'ye has olan ve iktâ rejimiyle birlikte var olan mîrî toprak rejimi de sona erdirmiştir (Turan O., 1950: V/II, 957). Anadolu Selçuklu Devletinde Moğol istilası yüzünden düzen bozulunca iktâ arazilerinin yurtluk (mülk) haline getirilmesi yani mîrî toprak rejiminin soysuzlaşması ordunun dağılmasına sebep olmuş, iktâsız kalan sipahilerin çıkardığı huzursuzluk devletin çökmesinin başlıca sebeplerinden olmuştur (Kafesoğlu, 1992: I, 363; 1993, 359).

Moğolların 1243 yılındaki Kösedağ savaşında Selçukluları yenerek Selçuklu ordusunu ve onunla birlikte iktâ düzenini tahrip etmeleriyle işsiz kalan askerî zümre önemli bir huzursuzluk kaynağı olmuştur (Tabakoğlu, 1998: 71). Zira Muineddin Pervane'nin 1276'da ölümünden sonra, İlhanlılar Anadolu'yu tamamıyla askeri işgalleri altına almalarıyla Selçuklu devleti ve onunla birlikte Selçuklu ordusu da fiilen ortadan kalkmış ve iktâ idaresi de yıkılmıştır. (Turan O., 1950: V/II, 957-958; Aktan, 1986: 173). Böylece 1276'dan sonra İlhanlıların Anadolu'yu tamamen askerî işgalleri altına almaları, Selçuklu iktâ sisteminin bozulmasına ve bir kısım eski askerî iktâ arazilerinin Moğol aristokrasisinin malikâne toprakları haline sokmasına sebep olmuştur (Barkan, 1979: XII/I, 294; 1980, I, 816). Bu tarihten itibaren, Anadolu'da meydana gelen yer yer isyan ve kargaşalıkların başlıca nedeni meslek ve geçim kaynaklarını kaybeden bu iktâ sahipleri olmuştur (Turan O., 1950: V/II, 957).

Anadolu Selçuklu ordusu, bu arada sipahiler tasfiye edildiği için eski iktâ

topraklarının gelirleri iltizam yoluyla toplanmaya başlanmıştır. IV. Kılıç Arslan zamanında ortaya çıkan bu uygulama ile toprak gelirleri merkezi hazineye bağlanmıştır. İç çatışmalarda sultanlar taraftar kazanmak veya eski taraftarlarını kaybetmemek için iktâ topraklarını bazı kimselere özel mülk olarak dağıtmışlardır. Özellikle IV. Rukneddin (1254-1262 arasında çeşitli defalar), II. İzzeddin Keykavüs (1246-1262 arasında çeşitli defalar) ile olan mücadelelerinde iktâ topraklarını ödül olarak özel mülk olarak dağıtması durumu daha da karışık hale getirmiştir (Tabakoğlu, 1998: 95).

Moğol işgali sonucunda rejimin dağılması, devlet topraklarının kaybedilmesi pahasına olmakla birlikte iktânın özellikle iktâu't-temlikin önemini arttırmıştır. IV. Kılıç Arslan'ın Erzincan civarındaki toprakları emirlerine iktâ olarak dağıtıp daha sonra kardeşi II. İzzeddin Keykâvus'u yenmesi halinde bunları kendilerine temlik edeceğine dair söz vermesi bunun bir örneğidir. Bu sürecin uzun müddet devam ettiği görülmektedir. Argun Han'ın, daha sonra da Gazan Han'ın aslı mîrî arazi olan, ancak zamanla fiili olarak özel mülkiyete geçmiş bulunan toprakları eski haline dönüştürme teşebbüsleri mülk sahiplerinin isyanı üzerine sonuçsuz kalmış ve bir defaya mahsus olmak üzere altmış tümen (600.000 dinar) karşılığında yine sahiplerinin ellerinde bırakılmıştır. Olcaytu Han zamanında da Anadolu'ya vezirlikle gönderilen Ahmet Lâkûşî'nin mîrî arazileri iktâ sahiplerine sattığı ve böylece bu iktâların özel mülkiyete dönüştüğü bilinmektedir. Selçuklu mîrî arazisinin XIII. yüzyılın ortalarından itibaren siyasi istikrarsızlık sebebiyle hızlı bir şekilde özel mülkiyete dönüşmesi, mâlikâne-divanî denilen bir toprak rejiminin ortaya çıkmasına yol açmış ve ileride Osman oğulları ile diğer beyliklerin uygulayacağı Selçuklu iktâsının bir uzantısı olan tımar sistemi bu ara rejim dolayısıyla bir süre gecikmiştir (Kuçur, 2000: XXII, 48-49)

Toprakların bir kısmı da han ve noyan denen İlhanlı prenslerine incü (has veya

malikane) olarak tahsis edilmiş, ve toprak iltizamları da Talay (veya Taluy) denen bir kurum tarafından yönetilmiştir. İltizam idaresi yolsuzluğa veya aşırı vergi yüklenmesine yol açabilmiştir. Bu dönemde Moğol istilası altında ezilen Türkler ile topraklarından atılan ve görevlerinden alınan sipahiler Osmanlı beyliğine sığınmıştır (Tabakoğlu, 1998: 95).

İlhanlıların doğrudan doğruya idare ettikleri doğu ve orta Anadolu'da siyasî ve sosyal değişimler meydana gelirken, Selçuklu Devleti'nin daha ilk Moğol darbeleriyle sarsılmasından itibaren uçlarda daha bağımsız hale gelen Türkmen boyları Selçuklu teşkilat ve müesseselerine dayanan beyliklerini kurmuşlardır. Böylece onlar Selçuklu iktâsını da bünyelerine katarak yeniden zaptettikleri Hıristiyan ve Müslüman memleketlerine nakletmişlerdir. İşte bunlardan birisi olan Osmanlı beyliği de, aynı suretle Selçuklu iktâsını tımar adı altında bünyesine katmış, hatta Osmanlı devleti mevcut sosyal nizamı muhafazada gösterdiği itina dolayısıyla, Anadolu'da ele geçirdiği yerlerde yalnız eski tımar idarelerini değil, çok defa halkın alışkın olduğu eski tımar sahiplerini de tımarları başında bırakmıştır (Turan O., 1950: V/II, 958).

Selçuklu hakimiyetinin sona ermesiyle birlikte iktâ sistemi, bütün olumsuzluklara rağmen Anadolu beylikleri tarafından muhafaza edilerek Osman oğulları Türkiye'sinde Osmanlı tımar sistemini meydana getirmiştir (Tabakoğlu, 1998: 95; Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66; Turan O., 1950: V/II, 959). Böylece Anadolu'da iktâ sistemi XIII. yüzyıldaki Moğol istilası sırasında varlığını koruduysa da izleyen Osmanlı döneminde yerini temelde benzer bir düzenleme olan tımar sistemine bırakmıştır (Ana Britannica, 1994: XI, 505). Sonuçta Selçuklu iktâ sistemi, Anadolu'daki değiştirilmiş şekliyle, yani onun feodal özelliklerini ve sakıncalı kısımlarını gidermek suretiyle uygulayan Osmanlılarda çok daha gelişmiş ve yüzyıllar

boyunca devam ederek Tanzimat'a kadar devam etmiştir (Türk Ansiklopedisi, 1972: XX, 66; Turan O., 1950: V/II, 959).

Moğol istilası dolayısıyla en son Anadolu'da yıkılan iktâ sistemi bu şekilde beylikler tarafından muhafaza edilip Osmanlı tımarını meydana getirirken, İslâm'ı kabul ederek bu tür kurumların mirasçısı olan Moğollar, Gazan Han zamanında 1303'te iktâ sistemini kabul ederek askerî teşkilatta Selçuk modelinde İlhanlı iktâsını İran'da kurmuştur. Böylece iktânın İlhanlılar tarafından kabul edilmesiyle bu sisteminde Osmanlı hakimiyetine kadar uzun süreli bir kesiklik oluşmamıştır (Turan O., 1950: V/II, 958; Barkan, 1979: XII/I, 294; 1980, I, 816; Tabakoğlu, 1998: 95).

Selçuklu askeri iktâ sistemi, biraz farklı olarak İlhanlılarda da (İran Moğolları) aynen uygulanmıştır. İlhanlılar devrinde tatbik olunan iktâ ordunun ihtiyaçlarına göre düzenlenmiştir. İktâ sistemi İlhanlılarda çeriğ yurdu usulü olarak adlandırılmış ve Gazan Han bu usulü geniş ölçüde tatbik etmiştir. Çeriğ yurd usulü, belli nahiye ve sancakların gelirini bölük, ming ve tümenlerin maaşına tahsis etmek demektir. Uygulamaya göre çeriğ yani ordu; at, cephane, silah, erzak, çadır gibi donanımlarını buradan tedarik etmiştir. Yurt sahasından alınacak gelirler, devletin bütçe defterlerinde kaydedilen vergilerden ibaretti (Aktan, 1986: 173; Togan 1981: I, 288-290).

İlhanlı iktâları reayayı hür bırakmakta, yalnız devlet vergi hakkını askerler yani iktâ sahiplerine terk etmektedir. Tümen, hezare ve daha küçük emirlere verilen iktâlar, aralarında parçalanarak askerlere verilmekte ve bunların başında bulunan kumandanların iktâ dahilinde kendilerine has toprakları olduğu için askerlerin iktâlarına karışamazlardı. Bunlarda, Selçuklu iktâları gibi aynı veraset kanunlarına tâbi tutulmuştur. Bazı farklar mevcut olmakla birlikte, Selçuklu ve İlhanlı iktâları Timurlular, Akkoyunlular ve Safeviler devrindeki suyural ve tiyulleri meydana

getirdiği ve bu devir kaynaklarında rastlanan iktâ tabirinin artık eski hizmet karşılığını kaybettiği, hatta tiyuldarların zamanla bu yerleri mülk edinmekle kalmayarak, Avrupa'daki manası ile bir takım senyörlük haklarını da elde ettikleri anlaşılmaktadır (Turan O., 1950: V/II, 958).

Böylece iktâ sistemi Moğollarda ve İlhanlılarda titizlikle tatbik edilmiştir. Moğollarda iktâ Cengiz, Mönke, Hülâgû han zamanlarında oluşup gelişme göstermiştir. Hülâgû İran üzerine yürüdüğü zaman ordusunda bulunan Cuci ulusu askerlerine Tebriz'le Meraga'yı iktâ olarak vermişti (Cin, 1985: 57; 1987: 63).

2.4.27. İKTÂ DAĞITIMIYLA İLGİLİ DİĞER GÖREVLİLER

Genel iktâ uygulamasına esas oluşturan husus gelirin tevcihiydi. Devlet, iktâ edilen tarım topraklarının ve çayırların denetim ve malî haklarını kendi elinde tutmuştur. Ancak Moğol işgalinden önce bu sistemi gevşemiş ve özel mülke yakın haklara sahip iktâlar verilmeye başlanmıştır (Kuçur, 2000: XXII, 48-49)

Mülk ve diğer araziler gibi iktâların da tayin, tevcih ve tahrir işlemleriyle menşur ve beratlarının düzenlenmesi pervânenin nezâreti altında Divan-ı Pervânegi'de yapılmıştır (Kuçur, 2000: XXII, 49; Karaköse, 2004: 188; Uzunçarşılı, 1988: 95).

Pervane, hüküm, ferman belge anlamında olup Büyük Selçuklularda divana üye değildir. Anadolu Selçuklularında divanda bulunmuş ve iktâlarla ilgili menşur ve beratları hazırlamıştır. Pervanecinin görevi büyük divanda devlet arazisi ile ilgili defterleri tutmak, has, zeamet, tımar verilenleri defterlere kaydetmektedir (Karaköse, 2004: 189; Uzunçarşılı, 1988: 95).

Anadolu Selçuklularında da dirliklerin defterlerini pervaneler tutmuştur. Toprakların kişilere verilmesi sultanın, vezirin, divanın veya müstevfinin emriyle pervane tarafından yapılmıştır. Bir memleket ele geçirilince derhal oraya devlet

memurları giderek o memlekette bulunan bütün gelir kaynaklarını tespit etmiştir. Vergiler, onların kaydına göre toplanmıştır. Eğer bir memlekette kıtlık olur, eşkıya türer, yangın çıkar, çekirge akını peyda olur, su baskını veya istilaya uğrarsa, halk vergisini veremeyeceğinden derhal oraya memurlar gönderilmiş ve gelir kaynaklarının durumu yeni baştan tespit edilmiştir. Bu tespiti yapan memurlara muharrir-i memleket, bu işe de tahrir denilmiştir. Hükümet, devletin gelirini tespit etmek, halkın zararını önlemek için sık sık tahrir yaptırmıştır (Uluçay, 1975: 278).

İktâlarda vergilerin tespiti, hesaplanması, toplanması gibi malî işlemler ise müstevfî nezâretinde Divân-ı İstîfâ 'da yapılmıştır (Kuçur, 2000: XXII, 49). Büyük Selçuklularda merkez teşkilatında yer alan Arz Divanı (Divan'ı Arız veya Arzı'l Cüyûş) merkezdeki ordunun türlü işleriyle sorumlu olmanın yanında, eyaletlerdeki iktâ sahibi komutanların da kayıtlarını tutmuştur (Pehlivanlı, 2004: 68; Köymen, 1964: II, 328). İktâların idaresi divan-ı arız yetkisinde olmasına rağmen bu divana sahip değildir (Köymen, 1964: II, 328).

Bir iktânın idari bakımdan tâbi olduğu muamele nispeten karışıktır. Çünkü devlet idaresinin çeşitli dalları iktâyyla ilgilenmektedir. Hükümde iktâyı tevcih eder, divan-ı a'la kıymetini tespit eder, divan-ı arız iktâ sahasını seçerdi (Köymen, 1964: II, 351).

2.4.28.SELÇUKLU İKTÂLARINDA MALİYE

Malî bakımdan büyük iktâların devlet merkezi ile hiçbir alakası olmayıp, devlet idarî ve güvenlik gibi bütün işleri iktâ sahibine terk etmiştir. İktâlar büyük divandan tamamen ayrılarak hiçbir müdahale yapılmamış ve tahsildar gönderilmeyerek iktâ sahiplerinin kanunî bütün vergileri bizzat kendi memurları vasıtasıyla toplanmıştır. Ancak iktâ sahipleri hazineye yıllık toptan belirli bir vergi ödemiştir (Turan O., 1950:

V/II, 956; Aktan, 1986: 172-173; Pehlivanlı, 2004: 78; Tabakoğlu, 1998: 91).

Türkiye Selçukluları'nda iktâlar malî bakımdan muaf olan ve muaf olmayan şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Muaf olmayanlar tekâlif-i divaniye ve avarız vergileri ödemiştir. Büyük Selçuklulara nazaran daha kuvvetli bir merkezi idarenin hakim olduğu Anadolu Selçuklularında görülen bu durum Büyük Selçuklularda iktâ sahiplerinin hazineye ödediği belirli vergi türünden değildir (Turan O., 1950: V/II, 956; Aktan, 1986: 172-173). Devlet bir kısım vergileri ve onların tahsilini bizzat kendi sorumluluğunda muhafaza etmiştir ki, bu Osmanlı devrinin serbest olan ve olmayan tımarlarına karşılık gelmektedir (Turan O., 1950: V/II, 956; Aktan, 1986: 173; Tabakoğlu, 1998: 93).

İlhanlı iktâsında askerlerin bir kısım gelirlerini devlete verdikleri, Şam Atabeylerinde, Harzemşahlarda, iktâ gelirlerinden onda birini devletin aldığı görülmektedir. Büyük Selçuklularda rastladığımız “dahl-i iktâ’at” ifadesinin manası da bu çeşitten olan bir iktâ geliri olmaktadır (Turan O., 1950: V/II, 956; Aktan, 1986: 173; Tabakoğlu, 1998: 93)

2.4.29. VERGİLER

Selçuklular bütçe geleneğinin olduğu ve vilayetlerin gelir ve giderlerinin tespit edilmesinin kural olarak benimsendiği bir bölgede hüküm sürmüşlerdir (Pehlivanlı, 2004: 79). İktâ sistemi içerisinde ziraî gelirler hazineye girmeden sipahilerin maaşını teşkil etmiştir (Pehlivanlı, 2004: 79; Tabakoğlu, 1998: 89). İslâmî bir vergi olan zekâtın servetten alınan %2,5'lik kısmının toplanmasına devlet herhangi bir şekilde karışmamış, ancak %10'luk öşür denen ürün vergisini düzenli bir şekilde toplamıştır (Pehlivanlı, 2004: 80).

Osmanlılar zamanında mukataa adını alacak olan bu hâsılatın bir kısmı sultana

ve bir kısmı da divana ait olmuştur (Pehlivanlı, 2004: 80). Selçuklu ülkesinde toprağı kullananlar esas olarak öşür ve haraç gibi şer'i vergiler vermişlerdir. Bunun dışında tekâlif-i örfî denilen bazı vergiler de ödedikleri bilinmektedir (Pehlivanlı, 2004: 80; Yazıcı, 2002: 311). Yani Selçuklu ülkesinde bazı vergiler dini kökenli olup, bazıları ise Türk örfünden gelmiştir. Vergilerde açıklık ve belirlilik en önemli hususlardan birisi olmuştur (Pehlivanlı, 2004: 80).

Bütün topraklardan alınan vergi öşri, yani şer'i tekalif esasına dayanıyordu. Bundan başka örfi tekalife dayanarak bazı vergiler de alındığı şüphesizdir. Gayri müslim vassal hükümetler, prensler ve mahalli hakimlerden alınan haraç hazineye gönderilmiştir (Kafesoğlu, 1953: 165-166).

Vergiye esas olan toprak birimine çift-i avamil (bir çift hayvanla sürülen toprak parçası) denilmiştir. Çift başına yıllık vergi bir dinardı. Gayr-i Müslimlerden alınan vergiye cizye ve haraç denilmiştir. XIII. yüzyılın sonlarında bile orta ve doğu Anadolu'dan nakit olarak toplanan cizye vergisi ve büyük yekûn tutmuştur (Pehlivanlı, 2004: 80; Tabakoğlu, 1998: 89). Çift başına bir altınlık vergi Sasaniler, Romalılar ve Bizanslılarda alınmıştır (Tabakoğlu, 1998: 89).

Devletin muhasebesini idare eden görevliye müstevfi denilmiştir. Selçuklularda hazine gelir ve gider kaynaklarını muhasebe divanı kontrol etmiştir. İmparatorluğun bütün bölgelerini kontrol etmesi bakımından fiiliyatta önemli bir görevdi. Vergi gelirlerinin bir kısmının bazı şahıslara iktâ ve malikâne şeklinde maaşlarına karşılık tahsis edilmesinden sonra kalanlar hükümetin başlıca para kaynağını teşkil etmiştir (Pehlivanlı, 2004: 80). Büyük Selçuklu devletinde has, iktâ ve haracî arazi ile vergiye tabi bütün ahaliden amiller vasıtasıyla tahsil edilen şer'i ve örfi vergiler harc (masraf) hazinesine konulmuştur (Yazıcı, 2002: 300).

Bizanslılarda toprak çoğu merkezde oturan toprak sahiplerinin mülkü olup, onlar toprakları başka yerlerde kullanılacak gelir elde etmek için sömürmüşlerdir. Oysa Türkler toprak gelirlerini yine o toprak civarında bırakarak mahalli ve kırsal talebin güçlenmesini sağlamışlardır (Tabakoğlu, 1998: 100).

2.4.30.SELÇUKLU İKTÂLARINDA KAZA İŞLERİ

Feodal hüviyetleri dolayısıyla büyük iktâlarda kaza işleri, tamamıyla merkeze bağlı devletin baş kadısının emir ve denetiminde olmakla beraber, şeriat dışı davaların görülmesi için merkezde bulunan divan-i mezalim (dar al-adl) müesseseleri iktâlarda da mevcut olmuş ve bu tür davalara iktâ sahiplerine bağlı bu müesseseler bakmıştır. Harzemşahlar devrindeki yolak ile İlhanlılar devrindeki yargu müesseseleri askerlere ve iktâlara dair davaların görüldüğü yerler olup bunlar eski Türk hukuk ve teşkilâtının İslâmi devre intikalinden başka bir şey değildir (Turan O., 1950: V/II, 956; Turan O., 1993: 313). Memlükler devrinde ise asker ve iktâlara dair bu gibi işler kadılara değil, örfi hakimlere (hacib) gördürülmüştür (Turan O., 1950: V/II, 956).

2.4.31.İKTÂ SİSTEMİNDE ZİRAÎ YAPI

Selçuklularda ziraî yapı, ikta sistemi içinde çok gelişmiştir. Melikşah ve Sencer tarafından Irak, Horasan ve Harizm'de yeni açılan veya tamir edilen sulama kanalları ve tesisleri sayesinde ziraî üretim çok artmış ayrıca ziraatla geçimini sağlayan yeni şehir ve kasabalar kurulmuştur (Saatçi, 1991: 228; Tabakoğlu, 1998: 99; Pehlivanlı, 2004: 82). Yine bu sistem içerisinde Selçuk Türkiye'sinde bol miktarda buğday, pirinç, yulaf ve pamuk tarımı yapılmıştır (Tabakoğlu, 1998: 99).

Türkiye Selçuklu sultanları tarımı teşvik ederek desteklemişlerdir. Özellikle savaşlar nedeniyle boşalmış bölgelere çiftlikle uğraşanları yerleştirerek hem boş arazileri doldurulmuşlar hem de üretime katkı sağlanmışlardır. Ayrıca bu çiftçilere

destek mahiyetinde toprak, tohumluk buğday, ziraî aletler ve çift hayvanları vermişlerdir. Hatta bunlardan birkaç yıl vergi alınmayarak veya az alarak toparlanmaları sağlanmıştır. Bu himayeci siyasetin sonucunda ülkede ziraî üretim son derece artmıştır (Pehlivanlı, 2004: 82; Koca, 2002: VII, 347-348).

Kösedağ savaşından sonra Moğollar, gittikçe ağırlaşan vergilerin Selçuklu devlet adamları tarafından ödenememesi üzerine devletin geliri yüksek iktâlarına ve Büyük divana ait arazilere el koydular; bu arazileri merkezden gönderdikleri temsilcilerine iltizama verdiler. Mültezimler, daha fazla gelir elde etmek için çiftçilerin üzerindeki vergileri ağırlaştırdılar; hatta onları karın tokluğuna çalışan köle durumuna soktular. Ağır vergiler altında ezilen çiftçiler, bu duruma daha fazla dayanamayarak, kitleler halinde yurtlarını terk edip kaçtılar. Bu yüzden Selçuklu ziraî yapısı bozulmuş oldu (Koca, 2002: VII, 348).

2.4.32. İKTÂ SİSTEMİ İÇİNDE HALK

Bütün Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Selçuklular zamanında da halkın hayat ve meşguliyetlerine doğrudan doğruya müdahale edilmediği için genel durum daha önceki devir ve manzarasını korumuştur (Kafesoğlu, 1966: X, 400; 1992: 100).

Selçuklu Devleti, bir İslâm devleti sıfatıyla Anadolu'yu fethederken, mîrî toprak rejimini yani iktâ sistemini burada hâkim kılmıştır. Topraklar devlet mülkiyeti altına alınırken bu topraklardaki köylüler ise devletin bir tür kiracısı kabul edilerek bunlara halk denilmiştir. Devlet ordu mensuplarına nakit ücret yerine, mîrî topraklardan alacağı haraç gibi vergileri iktâ olarak bıraktığı için köy toplulukları bu kumandanların halkı olmuşlardır. Moğol istilasından sonra bu sistemin tahrip olmuştur. Devlet savaş ve iç mücadeleler gibi sebeplerle zarara uğrayan ve tenhalaşan köyleri himaye için bazı

tedbirler almış, halka tohumluk ve çift hayvanı dağıtmıştır (Tabakoğlu, 1998: 81).

Selçuklularda arazinin büyük çoğunluğu mîrî yani mülkiyeti devlete ait olmuştur. Ova, sahra, tarla, bağ ve bahçelerde çalışan köylüler has veya iktâ durumuna göre arazilerini işleterek devletin himayesinde olmuşlardır. Köylüler hukuki yönden, şehir ahali kadar hür olup ellerindeki toprakları işleyebildikleri sürece veraset yoluyla kendi çocuklarına intikal ettirebilmişler ve karın tokluğuna çalışan amele durumunda olmamışlardır (Kafesoğlu, 1953: 165; 1966: X, 401; 1992: 100; Yazıcı, 2002: 319; Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi, 1984: XV, 133).

Gelir dağılımındaki adaletin göstergesi güçlü bir orta tabakanın varlığıdır. Bu kesim de esnaf birlikleri ile iktâ sistemi içerisinde yer alan sipahi ve köylülerden oluşan halktır (Tabakoğlu, 1998: 81).

Türkiye Selçuklu Devletinde, Bizans'ta olduğu gibi halkı karın tokluğuna çalıştıran büyük toprak sahipleri yoktu. Türkiye Selçuklu Devleti'nde halka, büyük Divan ve iktâ arazisinden işleyebileceği kadar toprak verilmiştir. Çiftçiler ürettikleri ürünün üçte birine yakın bir kısmını devletin temsilcisi olan iktâ sahibine vermekle yükümlüydü. Bunun dışında, çiftçiler araziye istediği gibi kullanabilmekte ve çocuklarına bırakabilmekteydi. Vakıf araziler de çiftçilere verilerek işletiriliyordu. İcar süresi iki veya üç yılı geçmiyordu (Koca, 2002: VII, 347-348).

Köylü, ektiği toprağın, meyveli ağacın, bağın ve kovanın vergilerini doğrudan doğruya devlet hazinesine vermeyerek, devletin bir hizmet karşılığında vergisini kendisine terk ettiği emire ve sipahiye veya vakfedilmiş ise vakfa veya birisine temlik edilmiş ise o mülk sahibine vermiştir (Uzunçarşılı, 1988: 57; Alptekin, 1994: VII, 205).

Memleket arazileri topraksız ve esir çiftçilere taksim edilmiş; her aileye işleyebileceği kadar bir arazinin tasarruf hakkı verilmiştir. Türkiye'de böylece, hukukî

ve sosyal yönden büyük bir inkılap gerçekleştirilmiş; hürriyete, adalete ve toprağa kavuşan halk kitleleri çok memnun olmuş ve Bizans idaresinde ezilen yerliler Türk hakimiyetini daima tercih eder olmuşlardır (Batmaz, 1994: 54).

Köyler çoğunlukla dini veya ırkî bakımdan bütünlük arz ederek bir çoğu bir aşiretin mensuplarından oluşmuştur. Bunlar beylerinin idaresinde az çok idarâî bir muhtariyete sahip olup devlete veya îkta sahibine kanunnamelerde çeşitleri belirtilen vergileri değil her yıl belirli bir meblağ ödemişlerdir. Müslüman olsun veya olmasın diğer köylüler ise, vergilerini devlete veya îktâ sahibine ödemişlerdir (Tabakoğlu, 1998: 81).

Selçuklu devrinde, köylerdeki tarım arazisinin mülkiyeti devlete ait olabildiği gibi, malikâne yani özel mülk olarak bir devlet adamına ait olabilmıştır. Nitekim vakıf kayıtlarında bir çok köyün arazisinin, bağının, bahçesinin ve merasının vakıf kurumuna bağışlanmış olduğu görülmektedir. Bundan anlaşılıyor ki, bu araziler sahibinin vakıf yapmadan önce özel mülkiyeti idi. Köylerdeki tarım arazileri, gerek devlete ve gerekse vakfa ait olsun köylüler tarafından işleniyordu. Yerleşik hayatın en küçük biriminde yaşayan köylüler eğer varsa kendi topraklarını, yoksa îktâ ve vakıf arazilerini ekip biçmişlerdir. Ayrıca devlet arazilerinde yarıcılık yapanlarda vardı (Koca, 2002: VII, 351).

Selçuklulardaki îktâ usulünde sipahi veya dirlik sahibi kendisine tahsis edilen vergiden fazla bir şey alamamıştır. Bundan dolayı halk ezilmemiş ve arazisine müdahale ettirmemiştir. Türklerdeki bu ikta tarzı halka da şikayet hakkı verdiği için Avrupa'daki arazi usullerine benzemeyip adilaneydi ve halk oradaki gibi esir değildi (Uzunçarşılı, 1988: 58).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Selçuklularda îktâ sistemi çok önemli bir kurum

olmuştur. Selçuklular iktâ sistemini memleketin her tarafına yayarak ülkenin gelişmesini, imar görmesini sağlamışlardır. Selçukluların iktâ sisteminde yapmış olduğu değişiklikler o kadar etkili olmuştur ki, iktâ ile Selçuklular her zaman birlikte anılmışlardır.

3.MATERYAL VE YÖNTEM

“Selçuklularda toprak ve iktâ sistemi” adını taşıyan bu tezimiz için ilk olarak konu ile ilgili literatür çalışması yaptık. Bu çalışma ile gerekli bilgi ve belgelerin toplanması ve bunların bir araya getirilip tasnif edilmesi işlemlerini gerçekleştirdik.

Selçuklu Devletleri tarihine dair yaptığımız ön araştırmanın ardından yeterli dökümana ulaşabilme ümidiyle Ankara’ya giderek Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde çalışmalarda bulunduk. Burada Belleten dergilerinde ve diğer süreli yayınlarda yaptığımız incelemeler sırasında konu ile ilgili makale ve eserlere ulaştık. Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde yaptığımız çalışmaların tamamlanmasından sonra Milli Kütüphaneye araştırmalarımıza devam etmek amacıyla gittik. Bu kütüphanedeki çalışmalarımızın tamamlanmasından sonra Yüksek Öğretim Kurumu Başkanlığı Yayın ve Dökümantasyon Dairesi’ne giderek; konu ile alakalı tezleri taradık. Ayrıca lisans öğrenimimi tamamladığım Gazi Üniversitesi’ndeki hocalarımı ziyaret ederek onların zengin bilgileri doğrultusunda çalışmalarına yön verdim. Ayrıca bu üniversitenin kütüphanesinden de istifade ettim.

Ankara’daki çalışmalarımızın tamamlanmasından sonra İstanbul’a giderek İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde gerekli araştırmaları yaptık. Bu kütüphanedeki çalışmalarımızı tamamladıktan sonra, önce Beyazıt Kütüphanesinde daha sonra da Taksim’deki Atatürk Kütüphanesinde araştırmalarımıza devam ederek yeni bilgilere ulaşmaya çalıştık.

Tetkik eserlerden ve ana kaynakların çevirilerinden elde ettiğimiz bilgileri düzenli bir hale getirerek yaptığımız fişlemelerle, araştırmalar sonucunda elde ettiğimiz bilgileri harmanlayarak, hocalarımızın desteği sayesinde tezimizi tamamladık.

4.BULGULAR

On birinci asır, Türklerin İslâm dünyasında her yönüyle ağırlıklarını koydukları ve öncülük yaptıkları dönemdir. Selenga ırmağı kenarında Göktürklere komşu olarak yaşayan Oğuzlar, Selçuklular ile Türk tarihinde birinci plana geçerek Türklerin en kalabalık şubelerini ve Anadolu Türklüğünün esasını oluşturmuşlardır.

Selçuklu Devleti 24 Oğuz boyundan biri olan Kınık boyu tarafından kurulmuş olup çeşitli devletlerin bir araya gelmesinden meydana gelmiştir. Selçuklular, başta Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157) olmak üzere, Irak Selçukluları (1092-1194), Kirman Selçukluları (1075-1187), Suriye Selçukluları (1092-1117), Anadolu Selçukluları (1075-1308) ve Atabeylikler ile yaklaşık üç yüz yıl kadar hüküm sürmüşlerdir.

Selçuklular kendileri gibi Türk soyundan gelen Gaznelilere karşı kazandıkları 1040 Dandanakan savaşından sonra devletlerini kurmuşlardır. 1040 yılında kurulan bu devlet 1157 yılında sona ermiştir. Devletin sona ermesinden sonra kaynağını aynı kökten alan Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Anadolu Selçukluları gibi diğer devletler değişik süreler içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Selçuklu İmparatorluğu hem Türk devletleri ve hem de İslâm devletleri arasında yer alan en büyük devletlerden birisidir. Devlet İslâmlaşmış bir muhitte kurulmuştur. Bu nedenle de onda eski Türk toplumu değerleriyle İslâmi değerlerin uyumlu bir kaynaşması mevcuttur. Büyük Selçuklu Devleti, Türk tarihinin akışına yeni bir yön vermiş ve Türklüğe, yeni bir hamle kazandırmıştır. Bu nedendir ki, bütün Türk toplulukları ve siyasi teşekküllerinde olduğu gibi günümüzde bile Selçuklu damgasının tesirleri hissedilmektedir.

Selçukluların müspet izlerini başta hakimiyet bölgelerindekiler olmak üzere, daha sonraki hemen bütün İslâm devletlerinde kolaylıkla görmemiz mümkündür. Bu sebeple Selçuklular, Türk tarihi için olduğu gibi, İslam tarihi içinde önemli bir dönüm noktasını oluştururlar. Zira onlar Türk gücü ve İslam imanını birleştirmek suretiyle tarihe silinmez damgalarını vurmuşlar ve dünya tarihinde geniş yer tutmuşlardır.

Selçuklular İslâmiyet'i kabul ederek içine girdikleri yeni kültür çevresinde bu kültürün değerlerini kendi akideleriyle birleştirerek kendilerinden sonraki devletleri derinden etkileyecek yeni değerler sistemi kurmuşlardır. İçine girdikleri bu yeni kültür çevresi sayesinde hem kendileri hem de içine girdikleri bu kültür çevresi devamlı bir gelişim içinde olmuştur.

Selçuklu Devlet teşkilatının oluşup gelişmesinde, uzun bir geçmişe dayanan İslâm öncesi Türk devlet geleneğinin İslâmi prensiplerle uyumlu bir kaynaşması ve kuruldukları bölgelerde kendilerinden önce kurulmuş devletlerin tecrübe ve birikimlerinin büyük tesiri vardır. Zira Selçuklular müesseselerini oluştururken Abbasi, Samani, Gazneli ve Karahanlı devletlerinin teşkilatlarından büyük ölçüde istifade etmişlerdir.

Devlet yönetiminin oluşmasında büyük katkıları olan Nizamülmülk toprak sistemini ve iktâ sistemini günün şartlarına göre ayarlayarak ona yepyeni bir çehre kazandırmıştır. Birçok teşkilatta olduğu gibi toprak sisteminde yapmış olduğu bu değişiklik ile kendisinden sonraki devleri derinden etkilemiş ve yaptığı bu yenilikler hep örnek alınmıştır.

Selçuklularher sahada olduğu gibi toprak sisteminde de birçok yenilik yapmıştır. Toprak sistemlerini günün şartlarına göre uyarlayarak mükemmel bir hale getirerek toprağı en verimli şekilde kullanmaya çalışmışlardır. Toprakta hem devlet mülkiyetini

hemde özel mülkiyeti kabul ederek toprağın tek elde toplanmasını engellemişlerdir. Halkı toprağı işlemeye teşvik ederek onların işsiz yığınlar haline gelmelerini engellediler.

Selçuklular iktâ sistemini kurarken de yine aynı yolu takip ederek daha önce var olan sistemleri kendi özlerini de katarak günün şartlarına göre uyarlamışlardır. Selçuklular iktâ sahasında yaptıkları yenilikler ile adeta onunla özdeşleşmişlerdir. Öyleki iktâ denilince akla ilk etapta Selçuklular, Selçuklular denilince akla hep iktâ gelmiştir. Selçuklu iktâsının oluşumunda en büyük pay vezir Nizamülmülktür. Çünkü o iktâ sisteminde yaptığı yenilikler ile sanki iktâ sistemini yeniden oluşturmuştur.

Sonuç olarak her sahada olduğu gibi toprak ve iktâ sisteminde de kurduğu teşkilat ve tesirlerle hem İslâm dünyasında hem de Batıda büyük hayranlıklar uyandırmış, kurum ve teşkilâtları ile her zaman örnek alınan bir özelliğe sahip olmuşlardır.

5.SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde devletlerin siyasî tarihleri kadar kültür ve medeniyetleri de önemsenmektedir. Çünkü insanlık kurduğu müesseseler ile bugünkü teknolojik seviyeye ulaşmıştır. Dolayısıyla insanın tarih boyunca aldığı yol, kurup geliştirdiği müesseseler ile paralel gitmektedir. Bugün var olan birçok müessesenin temelleri çok eskilere dayanmaktadır. Dolayısıyla bugün mevcut olan bir müessesenin özünü tam kavrayıp lazım gelen değişiklikleri yapabilmek için kurumların tarih boyunca geçirdiği aşamaları iyi bilmek gerekir.

İnsanın herhalde kurup geliştirdiği ilk müesseseler toprakla ilgili olan müesseselerdir. Çünkü insan ilk olarak toprağı işlemeyi ve ondan faydalanmayı başarabilmiştir. Bu nedenle ilk etapta diğer müesseselerde toprak sistemleri etrafında şekillenmiştir. Hatta devletler ekonomik sistemlerine toprak sistemlerini göz önünd bulundurarak yön vermişlerdir. İşte günümüzdeki birçok müessesenin ilk oluşumlarındatoprak sisteminin etkisi vardır

Tarihte her devlet ve millet toprağına gereken önemi vermiş ve günün şartlarına göre ona yeni değerler yüklemiştir. En eski devlet şekillerinden en modern devlet şekillerine kadar her devletin en eski ve en kapsamlı kanunları belki de toprakla ilgilidir. Zira insanın ilk işlediği nesne toprak olduğuna göre ilk kanunlarda dolayısıyla toprakla ilgili olmaktadır. Çünkü tarih boyunca her devlet toprak sistemlerini en mükemmel hale getirmeye çalışmışlardır.

İlk insandan itibaren toprağın millet ve devlet için değeri artarak devam etmiştir. Tarihin her devresinde toprak için çok büyük savaşların yapıldığını görüyoruz. Günümüzde bile nedenler farklı gibi görünse de esasında birçok savaş toprak için yapılmaktadır.

Tarihin en eski milletlerinden birisi olan Türklerin kurduğu çok sayıda devletlerden birisi hiç şüphesiz Selçuklu Devletidir. Büyük Selçuklu ile başlayan devlet silsilesi Anadolu, Suriye, Kirman, Irak Selçukluları ve Atabeyliklerle devam etmiştir. Bu nedenle herhangi bir Selçuklu müessesesi üzerine yapılacak bir araştırma geniş zamanı kapsayacaktır.

Selçuklular teşkilatlarını oluştururken eski Türk geleneklerini, İslâmi prensiplerle ve daha önceki devletlerin birikimlerini kendi bünyelerinde ustaca birleştirmişlerdir. Abbasi, Karahanlı ve Gazneli gibi devletlerden aldıkları birikimleri kendilerine özgü bir şekilde birleştirip kaynaştırarak yeni bir stil ortaya koymuşlardır. Tabiidir ki bu müesseseler içinde toprak idaresi ve iktâ sistemi de mevcuttur.

Türk devlet anlayışına göre Selçuklularda da hükümdarın topraksız köylüye toprak verme, boş arazinin imar edilerek şenlendirilmesi gibi çeşitli görevleri vardı. Her ne kadar müesseselerin temelinde daha önceki uygulamalar olsa da yapılan değişiklikler ile toprak mülkiyeti yapısı Selçuklu ülkesinde farklılık göstermektedir. Türkler toprağı bölünmez saymışlar ve toprağın sahibi olarak ancak devleti görmüşlerdir.

Selçuklular genel olarak toprakta devlet mülkiyeti ilkesini benimseyerek, milli gelenek, tarihi ve sosyal şartlar nedeniyle toprakta mîrî sistemi uygulamışlardır. Uygulanan bu sistem sayesinde yerli halkın topraklandırılması, göçebelerin toprağına bağlanması ve ziraî üretimin artması gibi pek çok gelişmeler sağlanmıştır. Selçuklular her ne kadar toprakta devlet mülkiyetini benimsemiş olsalar da aynı zamanda özel mülkiyete de izin vermişlerdir.

Selçuklularda arazi genel olarak has, vakıf, mülk, haracî, iktâ vb. gibi kısımlara ayrılmıştır. Has hükümdara ait olan araziye verilen isimdi. İktâ arazisi ise; devletin elindeki toprakların gelirini devlete faydalı hizmetler yapmış kişilere bağışlaması idi.

Kişilerin tapulu malı olan ve üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunduğu toprak ise mülk toprakları oluşturuyordu. Geliri hayır kurumların ihtiyaçlarının giderilmesi için bağışlanan arazi ise vakıf arazidir. Selçuklu ülkesinde yaşayan ve müslüman olmayan ahalinin elindeki topraklar ise haraci arazi idi. Haraç araziden haraç denilen vergi alınmaktaydı.

Selçukluların diğer müesseselerinde olduğu gibi toprak sisteminde de devletin son zamanlarına doğru bir bozulma görülmüştür. Bu bozulma diğer müesseselere yayılarak devletin güçten düşmesine sebep olmuştur. Ardından gelen Moğol istilasını ise bu sistemin tamamen yıkılmasına neden olmuştur. Selçuklu devleti yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilirken onu bu sistemi özellikle Anadolu Beylikleri tarafından devam ettirilerek daha sonra bir dünya devleti olacak olan Osmanlı Devletinin toprak sisteminin temellerinden birisini oluşturmuştur.

Selçukluların toprakta uyguladığı yeniliklerden birisi hiç şüphesiz askerî iktâ sistemidir. Daha önceki devletlerde de mevcut olan iktâ sistemi Selçuklular ile büyük bir gelişme göstermiştir. Hatta bu gelişme o kadar etkili olmuştur ki Selçuklularla iktâ sistemini birbiriyle özdeşleştirmiştir.

Selçuklular, göçebe halkı toprağa yerleştirerek onları üretici hale getirmek, üretimi artırmak, ordunun maaşlarını kolayca ödemek gibi ekonomik, sosyal ve askeri nedenlerden dolayı iktâ sistemini uygulamıştır.

Selçuklulardaki iktâ sisteminin kurucusu Nizamülmülk olmuştur. Nizamülmülk, az çok bilinen bir sistem olan iktâ sistemini zamanın şartlarına uydurarak geliştirmiş, toprağı hizmet karşılığında şahıslara iktâ etmiştir. Devletler içinde iktâ sisteminden en çok yararlanan ve başarıyla uygulayanlar Selçuklulardır. Nizamülmülk'ün kurmuş olduğu Selçuklu iktâ sistemi kendisinden sonraki bütün Türk devletlerine örnek

olmuştur.

Selçuklular iktâ sistemi belli esaslara bağlayarak bu sistem içinde bulunan herkesin hak ve yetkileri kesin bir şekilde tespit etmişlerdir. Haksızlığa hiçbir şekilde müsamaha gösterilmemiş, yetkilerini aşanlar hemen hak ettikleri cezalara çarptırılmıştır.

İktâ dağıtımı cülus merasimlerinde ve zafer dönüşlerinde yapılmıştır. Vezirlere, şehzadelere, sivil devlet adamlarına, devlete üstün hizmeti geçenlere ve hanedana mensup kadınlara iktâ verilmiştir. İktâ dağıtım yetkisi sultana ait olmakla beraber, büyük iktâ sahipleri, vali ve melik gibi görevliler de sultanın izni ve bilgisi dahilinde iktâ dağıtabilmişlerdir.

İktâ sistemi Selçuklulara askerî, idarî, iktisadî ve sosyal alanda birçok faydalar sağlamıştır. Ülkede üretin artmış, vergiler daha kolay toplanmaya başlanmış, kalabalık ordular devlete yük olmadan beslenmiştir. Fakat emrinde büyük kuvvetler bulunan büyük iktâ sahiplerinin bazen çeşitli sebeplerle ayaklanması ise iktâ sisteminin aksayan yönü olmuştur. İktâ sistemi Selçuklu devletinin son dönemine doğru bozulmaya başlamış, iktâlarını kaybeden askerlerin isyanları devleti zor durumda bırakmıştır. Bu durum ise iç ve dış etkenlerle birlikte devletin yıkılmasında başlıca etken olmuştur.

İktâ tevcihi kapsamlı bir iş olduğu için farklı divanlar iktânın farklı yönleriyle ilgilenmişlerdir. İktâlarla ilgili hukuki işler Pervane divanında, vergilerin hesaplanması işlemi ise müstevfî nezâretindeki Divân-ı istifada yapılmıştır. Kaza işleri ise devletin başkadısı tarafından yürütülmüştür. Ziraî yapı iktâ sistemi içinde çok gelişmiş, halk tamamıyla hür olarak ellerindeki toprakları işleyerek geçimlerini sağlamışlardır.

Elde yeterli bilgiler olmamakla birlikte, Selçuklu devletlerinin birbirlerini etkileme olasılıkları büyük olduğundan Büyük Selçuklu teşkilatı -tabii toprakta bunun içinde olmak üzere- diğer Selçuklu devletleri tarafından da tatbik edilmiş olduğu

düşünülebilir. Hatta bu tatbikat sadece diğer Selçuklu devletleriyle sınırlı kalmamış, birçok devlet bu müesseseleri aynen tatbik etmeye çalışmıştır. Zira iktâ sisteminin farklı isim ve bir takım değişiklikler ile XIX. yüzyıla kadar gelmesi bunun bir kanıtıdır.

Selçuklular devri müesseseleşme açısından yeni bir devirdir. Çünkü birçok müessese bu devirde yenilenmiş, zamana uygun hale getirilmiş ve yeni müesseseler ortaya çıkmıştır. Müesseselerin gelişmesi insanlığın gelişmesini doğrudan etkilediği için insanlık Selçuklulara şükran borçludur.

Birçok çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmada mutlaka eksik yanları vardır. Bu eksik kısımlar yeni araştırmalar ve yeni bilgilerle giderilebilecektir. Fakat çalışma Selçuklulara ve Selçuklu müesseselerine yeni bir bakış açısı getirdiyse esas amaç gerçekleşmiş demektir.

Genel hatlarıyla Türk tarihi araştırmalarındaki mevcut olan sorunlar Selçuklu tarihi araştırmalarında da ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle yapılmış ve yapılacak bir çok çalışmanın çok eksik yönleri olacaktır. Çalışmaların arttırılarak devam etmesiyle gün yüzüne çıkarılacak bilgiler çalışmaların daha sağlıklı bir şekilde sonuçlanmasını sağlayacaktır. Bu durumda ise bizler, daha kesin yargılara ulaşma imkânı bulmuş olacağız. Türk tarihinin zenginliğinin tam olarak ortaya çıkarılması için Selçuklu dönemi de dâhil olmak üzere araştırmaların arttırılarak devam etmesi gerekmektedir. Zira şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalar zengin Türk tarihinin ancak çok küçük bir bölümünü aydınlatabilmiştir.

KAYNAKLAR

- Acun, F. (2002), “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler Ansiklopedisi*, c: IX, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Akdağ, M. (1995), *Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I (1243-1453)*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Aktan, C. C. (1986), “Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 44: 164-173.
- Alptekin, C., (1994), “Büyük Selçuklular”, “Türkiye Selçukluları” Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c: VII, VIII, Kombassan Yayınları, Konya.
- Ana Britannica (1994), “İktâ”, c: XI, Ana Yayıncılık, İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (1979), “Tımar”, *İslâm Ansiklopedisi*, c:XII/I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (1980), *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- Bayrakçı, H. (1990), *Osmanlı Toprak Sistemi ve Miri Hukuk*, Marifet Yayınları, İstanbul.
- Barthold, V. V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Batmaz, Ş. (1994), *Türkiye Selçuklularında İktisadi Yapı*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Cahen, C. (1979), *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, (Türk. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul.
- Cahen, C. (2000), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), Türkiye

Ekonomik Ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Cahen, C. (1990), *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, (Türk. Esat Nermi Erendor), Bilgi Yayınları, Ankara.

Cin, H. (1985), *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Cin, H. (1987), *Mîrî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, 2. Baskı, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya.

Cin, H. ve Akgündüz, H. (1989), *Türk Hukuk Tarihi*, c: I, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.

Çandarlıoğlu, G. (2002), “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, *Türkler Ansiklopedisi*, c: II, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Çetin, O. (1981), *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul.

Demirci, M. (2000), “İkta”, *İslâm Ansiklopedisi*, c: XXII, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Demirci, M. (2001), *Abbâsilerde Toprak Sistemi, yayınlanmamış doktora tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Devellioğlu, F. (1996), *Osmanlıca Türkçe-Ansiklopedik Lügat*, 13. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

Duri, A. (1991), *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev. Sabri Orman), Endülüs Yayınları, İstanbul.

el-Hüseyini, Şahrüddîn Ebu'l Hasan Ali b. Naşır b. Ali (1999), *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

el-Kalkaşandî Ahmet b. Alî (1987), *Subhu'l-Â'sa fî Sina'ati'l-İnşâ*, c.IV, Beyrut.

- el-Maverdi, Ebu'l-Hasan Habib (1994), *el-Ahkamu's-Saltaniye* (çev. Ali Şafak) Bedir Yayınları, İstanbul.
- er-Ravendi, Muhammed b. Ali b. Süleyman (1999), *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs Sürûr*, c: I, (çev. Ahmet Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Göde, K. (1997), *Türk-İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Isparta.
- Gözübenli, B. (2000), “İkta -Fıkıh-”, İslâm Ansiklopedisi, c: XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Güvemli O. (1995), *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi -Osmanlı İmparatorluğuna Kadar-*, c: I, Muhasebe Öğretim Üyeleri ve Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Halaçoğlu, Y. (1991), *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Halaçoğlu, Y. (2002), “Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı”, Türkler Ansiklopedisi, c: IX, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed b. Ali El Caferi (1996), *El Evamirü'l-Alaiye Fil-Umuri'l-Ala'iyeye (Selçukname)*, c: I, (haz. Mürsel Öztürk), Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eserler Dizisi, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1953), *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1966), “Selçuklular” İslam Ansiklopedisi, c: X, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1988), “Türkler”, İslam Ansiklopedisi, c: XII/II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

- Kafesoğlu, İ. (1992), *Selçuklu Tarihi*, 2. Baskı, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1992), “Kültür ve Teşkilat”, “Selçuklular”, “İslami Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilat”, Türk Dünyası El Kitabı, c: I, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1993), *Türk Milli Kültürü*, 9. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Karakaş, S. (2002), “İlk ve Orta Zamanlarda Türklerde Devlet, Ülke ve Millet Fikri”, Türkler Ansiklopedisi, c: V, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Karaköse, H. (2004), *Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı*, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara.
- Kazıcı, Z. ve Şeker M. (1982), *İslâm-Türk Medeniyeti Tarihi*, 2. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Kazıcı, Z. (1991), *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- Keleş, B. (1998), *Bahrî Memlûkler’de İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)*, yayınlanmamış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Koca, S. (2000), *Türk Kültürünün Temelleri*, c: II, Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Trabzon.
- Koca, S. (2002), “Büyük Hun Devleti”, Türkler Ansiklopedisi, c: I, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Koca, S. (2002), “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, Türkler Ansiklopedisi, c: II, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Koca, S. (2002), “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, Türkler Ansiklopedisi c: V, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Koca, S. (2002), “Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar”, Türkler Ansiklopedisi, c: VII, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

- Köprülü, F. (2002), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Köprülü, F. (1938), “Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri”, 5-6 sayılı Belletenden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul.
- Köymen, M. A., (1964), “Selçuklu Devri Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle” Tarih Araştırmaları Dergisi II (2-3): 312-379.
- Köymen, M. A. (1993), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kösoğlu, N. (1997), *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, 3. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kuçur, S. S. (2000), “İkta -Selçuklular-”, İslâm Ansiklopedisi, c: XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kurt, Y. (1999), “Osmanlı Toprak Yönetimi”, Osmanlı III İktisat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Küçükkalay, A. M. (1999), “Osmanlı Toprak Sistemi -Miri Rejim-”, Osmanlı III, İktisat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Merçil, E (1989), *Kirman Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Merçil, E. (1991), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Miquel, A. (1991), *İslam ve Medeniyeti -Doğuştan Günümüze-*, c: I, (çev: Ahmet Fidan ve Hasan Menteş), Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara.
- Nizamülmülk (1999), *Siyasetname*, (haz. Mehmet Altay Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Oflaz, M. (2002), “Osmanlı Dirlik Sistemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, c: X, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (1952), “İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi”, IV. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (1988), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Pakalın, M. Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c: II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Pehlivanlı, H. (2004), “Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri 1000-1300”, Tarih El Kitabı Selçuklular’dan Bugüne, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Polat, M. S. (1997), *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat*, yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Roux, J. P. (1997), *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus’tan Akdeniz’e İki Bin Yıl*, (çev: Galip Üstün), 5. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Saatçi, M. (1991), “Selçuklu İktisadının Temelleri”, Selçuklu Devrinde Kültür ve Medeniyet, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri.
- Safi, Amid (2002), “Büyük Selçuklularda Devlet Toplum ilişkisi” *Türkler Ansiklopedisi* c: V, 1. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Sevim A. ve Merçil E. (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şafak, A. (1977), *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)*, Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Şahin, M. (2003), *Türk Tarihi ve Kültürü*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.
- Sevim A. ve Yücel Y. (1990), *Türkiye Tarihi I (Fetihten Osmanlılara Kadar, 1018-1300)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şapolyo, E. B. (1972), *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara.
- Şahin, M. (2003), *Türk Tarihi ve Kültürü*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.
- Tabakoğlu, A. (1998), *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Taneri, A. (1993), *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, 2. Baskı, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul.
- Togan, A. Z. Velidi (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, c:1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul
- Turan, O. (1948), “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri”, *Belleken Dergisi*, XII (47): 549-574.
- Turan, O. (1950), “İkta”, *İslâm Ansiklopedisi*, c: V/II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Turan, O. (1993), *Selçuklular ve İslamiyet*, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Turan, O. (1993), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Turan, R. (1995), *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Türk Ansiklopedisi (1972), “İkta”, c: XX, Milli Eğitim Yayınları, Ankara.
- Türkiye Gazetesi Rehber Ansiklopedisi (1984), “Selçuklular” c: XV, İhlas Matbaacılık ve Dağıtım, İstanbul.
- Uluçay, M. Ç. (1975), *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 2. Baskı, Milli Eğitim Yayınları, Ankara.

Uzunçarşılı, İ.H. (1938), “Ondört ve Onbeşinci Asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi”, 5-6 sayılı Belletenden ayrı basım, Devlet Basımevi, İstanbul.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988), *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Uzunçarşılı, İ. H. (1982), *Osmanlı Tarihi*, c: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Yazıcı, N. (2002), *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Yeniçeri, C. (1980), *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

1974 yılında Tokat'ta doğdu. İlköğrenimini Şenyurt Atatürk İlk Okulu'nda, orta okul ve lise öğrenimini ise Turhal İmam Hatip Lisesi'nde tamamladı. 1993 tarihinde Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü'nde lisans eğitimine başlayarak bu eğitimini 1997 yılında tamamladı. Mezuniyetten sonra Milli Eğitime bağlı olarak Tarih öğretmenliğine başladı. 2003-2004 eğitim yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimine başladı. Şu an Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.